

Gurumandal Series No X.

NIRUKTAM

(Nighantukam Kandam)

Maharshi Yaskacharya

WITH A

COMMENTARY BY

Bhagwat Durgacharya

Volume II

FIRST EDITION 5000

5, Clive Row,
Calcutta.

Vikram Era.
2009

Christian Era.
1952

अवध किशोर सिंह द्वारा गोपाल
१६८१, फार्नवालिस स्ट्रीट, कलकत्ता

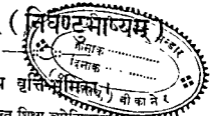
अथ निरुक्त द्वितीय भागस्य प्रथमादि तृतीयाध्यायानां

प्रकरणम्		
अथ प्रथमाध्यायः	(व्याख्यानोपदेशाः)	१
प्रथमः पादः	(नामाख्यातयोः)	१
द्वितीयः पादः	(निपातानाम्)	३८
तृतीयः पादः	(")	५३
चतुर्थः पादः	(पृथग्वि विचारः)	७६
पञ्चमः पादः	(प्रथम प्रयोजनानि)	१५
षष्ठः पादः	(")	११२
अथ द्वितीयाध्यायः	(मैत्रयण्युक्त व्याख्या)	१३६
प्रथमः पादः	(निर्यञ्जनोपदेशाः)	१३६
द्वितीयः पादः	(मै०, १, १)	१६५
तृतीयः पादः	(मै०, १, २—३)	१८४
चतुर्थः पादः	(मै० १, ४)	१९२
पञ्चमः पादः	(मै० १, ५—६)	२०२
षष्ठः पादः	(मै० १, ७—१०)	२०९

प्रकरणम्	विषयः	पृष्ठ
सप्तमः पादः	(नै० १, ११—१७)	२३
भाग्य मूर्त्तियाध्यायः	(नैमिषट्टक व्याख्या)	२३
प्रथमः पादः	(नै० २, १—२)	२३
द्वितीयः पादः	(नै० २, ३—२२)	२४
तृतीयः पादः	(नै० २, १—१३)	२८
चतुर्थः पादः	(नै० २, १४—३०)	३०

॥ समाप्तौवा सूची ॥

निरुक्तम् (निघण्टुभाष्यम्)



अथ वृत्तिभूमिकम्

आदितः पाणिनीयन्तु शिक्षा ज्योतिस्ततश्छन्दः।

पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तमुपरि स्थितम् ॥

प्रणम्य तत् प्रवक्ष्यामि रुद्रायामिततेजसे ।

स मे दिशतु सुप्रीतो घाग्धिषोः शिष्टसम्मतिम् ॥

अथ किमर्थं वेदो वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि ? सर्वकामप्राप्त्या-
दिर्मोक्षान्तः पुरुषार्थो घक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः । तत्परिज्ञानाय
वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरमूनि प्रतिनियतार्थविषयवृत्त्या-
वेदमास्वन्दन्ति । तद्यथा—

शिक्षा तावत् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्”—इत्येवमादिना
क्रमेण स्वरव्यञ्जनाभिव्यक्तिलक्षणम्, पूर्वाङ्गमध्यन्दिनापराङ्गेषु
यथाध्येयम्, अधीतस्य च स्वरसौष्टवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोगः,—
इत्येवमादि अर्थजातं निरुवाच । तथा ह्यधीतः प्रयुज्यमानश्चा-
पूर्वाङ्गभावाय नान्यथेत्येवमर्थवत्ता शिक्षायाः । एवं ह्याह—
“मन्त्रो हीनः स्वरतो घर्णतो वा मिध्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स
घाग्धो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् । (शि०
५०)—इति । वेदाध्ययनानुपङ्गुस्तथेतिहासपुराणशास्त्राणां लौकि-

कानां ग्रन्थविस्तररचनानाम् । अतएवाध्ययनपरिज्ञानं
गताध्ययनविधेः ॥

वेदस्याक्षरकोशपादव्यवस्थालक्षणपरिमाने छन्दोविचित्रिण
द्रियते । इयताक्षरकोशेनेयद्भिः पादेर्गायत्रो, इयद्विस्त्रिष्टुप्, इति ।
न हि अविज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यार्द्रकः स्यात् ।
एवं ह्याह—“यो हवा अविदितार्षेयच्छन्दोदेवत ग्राहणेन
याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वच्छंति गर्ते वा पद्यति
मीयते पार्षीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति”
इति । अतोऽनुपङ्गतो घञ्जालक्षणपरिज्ञानं लोकेऽत्र लौकिक
मिति ह्याह ॥

सम्यग्धोतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन् कर्मणि विनियोग
इति कल्प आद्रियते । यद्यथा । इयेत्वेतिच्छिनत्ति ऊर्जेत्वेत्
नुमाष्टीति । न हि कल्पानभिज्ञः प्रयोगान् विजानीयादिति ॥

ध्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् । धनुषङ्ग
तश्चातो प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाककालपरिज्ञानम् ॥

व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं ह्याह—“प्रयाज
सविभक्तिकाः कर्त्तव्याः” । तथाचेद् दर्शयति—“संख्यादयोः
पिबर्द्धन्ते”—इति । न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्तोर्जानीया
दूहितुं वा मन्त्रान् । तत एव चानुपङ्गतो लोके लौकिकलक्षण
परिज्ञानमेवं छन्दस्येवं भाषायामिति प्रथिमागो नान्तरीयकोऽन्त
रेण व्यपस्थितः ॥

अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तद्वयप्रथिमागस्योक्त विधिनेपत्येण

क्षितकर्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्घेद्स्वार्थपरिज्ञान-
 ण्यै निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानञ्चैदमितरेभ्योऽङ्गैर्भ्यः
 र्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् ।
 इगुणः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे
 ल्यपि विनियोगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थामिधानवशेन मन्त्रा-
 णम् । यो यमर्थमभिधानेन संस्कर्तुं समर्थो मन्त्रः, स तत्र
 वेनियुज्यते । तदुक्तं—“अर्थामिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः
 यात् (३, २, १)”—इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा धाह्यं
 ण्त्वमस्ति, तात्पर्येण यदशेषान् शब्दान् निर्व्रूयात् । यदपि च
 ण्चित् क्वचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनम्, अतएव तदित्युपलक्ष्यम् ।
 यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात्, एवं शब्दार्थ-
 नेर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । घस्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु
 स्वामिमतनुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थ-
 षादरूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानवद्ब्रह्मा-
 ध्यात्प्राधिर्देवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाकाममोक्षाख्योऽस्ति-
 लपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मा-
 दर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथास्वैव-
 मखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः ।

तद्यथा,—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् (१), भावविकार-
 लक्षणम् (२), नामान्याख्यातजानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्ष-
 प्रतिपक्षतो विचार्यापधारणम् (३), सर्वाण्यख्यातज्ञानि षानि-
 चिदेवनिकघातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य

शाखारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थपञ्चावधारणम् (४), पदविभागपरि-
ज्ञानप्रतिज्ञानयोधावलम्बिप्रदर्शनाद्य आदिमध्यान्तानिकदैवतलिङ्ग-
सङ्कोचेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा (५,
अर्थज्ञप्रशंसा (६), अनर्थज्ञावधारणम् (७), वेदघेदाङ्गव्यूहः (८,
सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम् (९), प्रकरणत्रयविभागे-
नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् (१०), निर्वचनलक्ष-
णद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः (११), अर्थप्राधान्यान् लोपोपधा-
विकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्त-
लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोद्वा-
हरणचिन्ता (१२), अन्तस्थान्तर्धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्यासश्च-
सार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः (१३), भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो-
नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः (१४), नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थ-
प्रसिद्धिः (१५), देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः (१६), तद्धित-
समासनामनिर्वचनलक्षणम् (१७), शिष्यलक्षणम् (१८), विशेषेण
व्याख्यया तरवपर्यायभेदसङ्ख्यासन्दिग्धोदाहरणादिनिर्वचनव्यव-
ह्यया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुप्रकरणानु-
क्रमणम् (१९), अनेकार्थानघगतसंस्कारानुक्रमणम् (२०), परोक्षकृ-
त्प्रत्यक्षरूपाध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् (२१), स्तुत्याशीःशपथामिशा-
त्तमिष्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिमिर्मन्त्रामिव्यक्तिहेतुपदेशः (२२),
निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोप-
शप्रवृत्तिभूतम् (२३), इतरेतरजन्मत्वम् (२४), स्थानत्रयभेदशः-
नेसृणामेवैकस्यामाहाभाग्यरूतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः (२५),

पृथगभिधानन्वृत्तिसम्यन्धाद्वा (२६), देवतानामाकारचिन्त-
 नम् (२७), भक्तिसाहचर्यसंस्तवकर्मसूक्तभाक्त्यहविर्भाक्त्यञ्ज-
 नभाक्त्यानि (२८)—(३३), पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधे-
 याभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यधृत्युदाहरणम् (३४), तन्निर्वचनवि-
 चारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयः (३५),
 विद्यापारप्राप्त्युपायोदेशः (३६), मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवता-
 मिधाननिर्वचनफलं देवतातादाय्यम् (३७)—इत्येष समासतो
 निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥

तस्वैषा मयाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसंग्रहः । सा
 च पुनरियं साक्षान्मृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपधृत्य
 धृतर्षिभिरवरशक्तिर्दौर्यल्यमवेश्य तदनुजिघृक्षया पाच्यार्थसाम-
 ध्याद्भिषेयानुशीय मन्त्रार्थावयोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समा-
 हृत्य समासता । सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथा-
 यथापन्नस्तागौर्गोधर्मा इति ॥

• श्रीसीतारामाभ्यां नमः •

पूर्वषट्कः ।

—10—

अथ प्रथमाध्यायस्य

प्रथमपादः ।

॥ ॐ ॥ समाज्ञायः सामाज्ञातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं
समाज्ञायं निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे
भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहन्य समाज्ञातास्ते निगन्तव
एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि
या हननादेव स्युः समाहृता भवन्ति । यद्वा समाहृता
भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातं
चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्या-
तयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि
नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भाव-
माख्यातेनाचष्टे ब्रजति-पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं

सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद् इति सत्त्वानामु-
पदेशः ॥ १ ॥

अथञ्च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्य इदमादि-
वाक्यम्—“समाज्ञायः समाज्ञातः”—इति । गवादिर्देवपत्न्यन्तः
शब्दसमुदायः समाज्ञाय उच्यते । समाह्पूर्वस्य ज्ञानेरभ्यासार्थस्य
कर्मणि कारके समाज्ञायः । समभ्यस्यते मय्यादयाऽयमिति
समाज्ञायः । स च ऋषिभिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः
पञ्चाध्यायी शास्त्रसंग्रहभावेन एकस्मिन्नाज्ञाये ग्रन्थीकृत इत्यर्थः ॥

तस्य किमिति? “स व्याख्यातव्यः” । स च यो [यः] । समा-
ज्ञातः छन्दस्येवावस्थितो गवादिभिरन्यैर्धा निरुक्तैर्यः समाज्ञातः ।
अथञ्च एतन्मिन्निरुक्ते स एव उभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः ॥
आह, कथमेतद्गम्यते असमाज्ञातव्याख्यानमप्यत्राभिप्रेतमिति ?
समाज्ञानार्हाणां वा किमर्थमसमाज्ञानमिति उच्यते—निर्वचन-
लक्षणोपदेशान् । निर्वचनप्रसक्तानाञ्चमृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिघण्टु-
भद्राधःशब्दमभूर्तीनामेवमाद्यानां निर्वचनोपदेशान् शायतेऽसमान-
व्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति । यत्पुनरेतद्दुक्तं समाज्ञानार्हाणां वा
किमर्थमसमाज्ञानमिति । अथ ब्रूमः,—न हि समाज्ञानार्हाणा-
मन्नोऽस्ति, तेषां सर्वेषां समाज्ञाने शास्त्रान्त एव न स्यान्,
अतश्चाध्ययनध्वजज्ञानशक्तिहानदोषः प्रसज्येत । शक्यञ्च तावत्त-
क्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवायेनार्धातवेदेन मैधाविना
तपस्विना लक्षणवि,नियोगार्थच्छन्दोर्द्वैपतनिदानविदामियुक्ते-

नागमवता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमित्येतावानेन निघण्टुषु शब्दसमुदायः
समाह्रातः । तस्मादुपपन्नमसमाह्रातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति ।
असमाह्रानञ्च सर्वेषां शास्त्रातिर्गौरवमयादिति । “व्याख्यातव्यः”
विभज्य इमान्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, उपसर्गा इमे
निपाता इमे, इदं सामान्यलक्षणम्, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्ये-
कार्थानि, इमान्यनेकार्थानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इदमभिधानम्,
इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया मर्त्यादया
परिपाठ्या यथासमाह्रात व्याख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

“तमिमं समाहार्यं निघण्टव इत्याचक्षते” । न च यांऽस-
माह्रातश्छन्दस्येवावस्थितोऽगवादिख्यैर्वा निस्तैः समाह्रातः,
तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते । अन्धेऽप्याचार्या इति षाक्य-
शेषः । निरुद्धाहीयमेतस्मिच्छन्दःसमुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

“निघण्टवः कस्मात्”—इति । निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयि-
षया प्रश्नः ॥

निर्विचक्षयेदमाह—“निगमा इमे भवन्ति” । येष्वभिधान-
निर्वचनप्रारम्भकेष्वान्यर्थः श्रयं यास्को निरुक्तकारः कस्माच्छन्द-
मुत्तरत्र न कुर्यात्, तेष्वपि व्याख्याकाले कस्मादिति शब्दः
समुत्पाद्यः । तथाहि व्याख्यासाफल्यं भवति । निगमा इमे
भवन्ति । निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्था एते परिज्ञाताः सन्तो
मन्त्रार्थान् गमयन्ति ततोनिगमसञ्ज्ञा निघण्टव एव इमे भवन्ति ॥

आह,—कः पुनरेतेषु विशेषो येनैत एव ज्ञापयन्तीति ।
उच्यते,—यस्मादेते गवाद्यः “छन्दीभ्यः समाहृत्य समाहृत्य

समाध्याताः" । एतौति मन्त्राः मेव्य उपलक्षितानामध्याः
समाहृत्य प्रकीर्तना इत्यर्थः । भाट्ट.—कस्मान् पुनोक्तान् एव
प्रकीर्तना इति । उच्यते,—इतो यस्मादेतेषु एतन्म्यगमिनेर-
मिनिषिष्टधियामपि मेधापिना रूपमिना लक्षणाविनियोगार्थ-
च्छब्दोद्देश्यनिदानयिदामपि सतां मन्त्रार्थपरिज्ञानायां समनङ्गः
क्रियते, दुःपरिज्ञानाद्याम् मेधाम्, एतेषु परिज्ञानेषु अप्रतिशब्देन
शक्यते मन्त्रार्थः परिज्ञातुमिति अत्र उच्यते त एव ज्ञापका
भवन्तीति । अतश्चेत एषोऽतीतसामध्याः समाहृत्य समाध्याता इति ॥

समाधानमात्रमेव दर्शयति । प्रकरणागताश्च नित्या एतेन
इति गम्यते । "ते निगन्तव एव सन्तो निगमनाग्निघण्ट्य
उच्यन्त इत्यौपमन्यवः । उदाहृताः समाध्याताः निर्वचनप्रसङ्गो
निरुच्यन्ते । य एते समाध्याता गवाद्यः त एते मन्त्रार्थनिगमयि-
तृत्वादुभयेऽपि निगन्तवः सन्तो निगमनादेतोर्निघण्ट्य उच्यन्त
इत्यौपमन्यवः । इत्येवमर्थनिगमयितृत्वाग्निगन्तव एते सम्पन्नाः
सन्तोऽतिपरोक्षवृत्तिना शब्देन गकारस्थाने घकारं कृत्वा लकार-
स्थाने च टकारं कृत्वा घर्णव्यापदवादि लक्षणम् । अध्याप्यादि-
विपर्यय इत्येवमादि तदेतत्परोक्षातिपरोक्षवृत्तिषु यथासम्भवं
द्वेष्यम् । त्रिविधा हि शब्दव्यवस्था,—प्रत्यक्षवृत्तयः, परोक्षवृत्तयः,
अतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्तक्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः, अन्तर्हीनक्रियाः
परोक्षवृत्तयः, अतिपरोक्षवृत्तिषु शब्देषु निर्वचनान्मुपायः ।
तस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः ।

निघण्टव इत्यतिपरोक्षवृत्तिः, निगन्तव इति परोक्षवृत्तिः,

निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः । यस्माद्विगमयितार एते निगन्तव्य इति निघण्टव इत्युच्यते । उक्तञ्च,—“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ । घातोस्तदर्थातिशयेन यौगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” ॥ घृश्यति चायमपि,—वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्तिरक्षणम् । त एते निगन्तव्यः सन्तो निघण्टव उच्यन्ते । इत्येवमतिपरोक्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः । प्रायेण चोणादिषु परोक्षवृत्तयः शब्दाधित्यन्ते । तत्र तेषां लक्षणमुपेक्षितव्यम् । येषामपि लक्षणं नास्ति, तेषामपि तत्र कल्प्यम् । अपरिसमाप्ता ह्युणादय इति लक्षणविद्ः प्रतिजानते सर्वथापि लक्षणासम्भवे पृषोदादिपाठसिद्धिरेव द्रष्टव्या । तत्र हि यथाध्ययनमेव शब्दाः सार्धायांसौ भवन्त्यमिथ्याहारानभिघातायेति हि लक्षणविदो मन्यन्ते । इत्यौपमन्यवः आचार्यो मन्यत इति षाक्वशेषः । उपरतमन्युरुपमन्युस्तस्यापन्यमौपमन्यवः । कर्त्तिप्रथनार्थमौपमन्यवग्रहणम् ॥

“अपि षाऽऽहननादेव स्युः समाहता भवन्ति” । अपि चैवं यथोक्तम् । अपि चैवमन्यथा निघण्टवः स्युः । कथमिति ? आहननादेव । न निगमनादित्यभिप्रायः । चिद्यमानमपि निगमनमविवक्षितमेतस्मिन् पक्षे । अनेकक्रियायोगेऽपि हि सति काञ्चिदेव क्रियामङ्गीकृत्य नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तदुत्तरत्र घृश्यामः । आह, किमेतेष्वआहतमिति ? उच्यते,—समाहता भवन्ति । समः स्थाने नीत्येष नियुक्तः । दर्शयिष्यति वाच्यमुपसर्गव्यत्ययं निरिष्येप समित्येतस्य स्थाने इति । आङ् चिद्यमान एवाध्याहतो मर्यादायंप्रकाशनाय हन्तेः पाठार्थं वर्त्तमानस्थानेकार्य-

त्वाद्धानूनां घर्णव्यापस्या आघशब्दवत् हकारस्थाने घकारः ।
अथ कोऽर्थः एतस्मिन् पञ्चाध्यायीसंग्रहे मर्यादया पठिता होने
भवन्ति ? तस्मात्समाहताः समाहन्तव एते सन्त उपसर्गव्यत्य-
योपसर्गाध्याहारघर्णव्यापत्तिमिनिघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्ध
पाठार्थे हन्तेः प्रयोगः, एवं हि वक्तागो भवन्ति—‘ब्राह्मणे इद-
माहृतम्’ ‘सूत्रे इदमाहृतम्’—इति । अर्थप्राधान्यादर्थनिर्वचनचरीत
शब्दविपरिणामोऽयं प्रदर्शितः ॥

“यद्वा, समाहृता भवन्ति” । पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्यय उपसर्गा-
ध्याहारोऽत्रापि । धातुस्तु हरतिरत्र । यत् यस्मादित्यर्थः ।
यस्माद्वा एते समाहृता भवन्ति छन्दोभ्यः, तस्मान् समाहरण-
क्रियायोगान् समाहर्तवः एते समाहृताः सन्तः पूर्ववदेवोपसर्ग-
व्यत्ययादिक्रमेण निघण्टव इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्नपि निगमन-
समाहृताक्रिये निघण्टुषु विद्यमाने अर्थविचक्षिणे कृत्वा समाहरण-
क्रियायोगहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ उक्तः । एवमेव निघण्टुशब्दो
गमेवैकोपसर्गात् हन्तिहरतिभ्यां वा न्युसर्गाभ्यां निरुक्तः ॥

आह,—किमर्थं पुनरतिमहान् यत् एकस्मिन्नभिधाने अनेक-
धात्पर्यन्तनिर्वचनरत्न इति ? उच्यते,— इह तावत् सर्वाण्याख्यात-
जानि नामानीति सिद्धान्तः, सत्याख्यातजन्येऽभिधेयस्था या
क्रिया लक्ष्यते, तदभिधानमर्थे पराक्षयुक्तौ या तदभिधायिनि-
रुद्धिशब्दे धातुपरत्नः, स न पुनः स्वघर्णक्रियासामान्येन, तत्रैवं
सति रुद्धिशब्दे यायन्नो धातवः स्वलिङ्गं रुद्धिगतं परंपरन्ति
तावन्तः परस्मै स रुद्धिशब्दो निर्वच्यः । किं कारणम् ?

विशेषलक्षणव्यवस्थाभावात् । न हि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था
 काचिदस्ति योऽयमेकोऽवतिष्ठेत, अन्ये व्यावर्त्तरन् अपि श्लोकं
 धार्त्तिककारेण । “यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुद्धिगतं भवेत् ।
 अर्थश्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्भिर्गुणविग्रहः”—इति । रुद्धिशब्दगता-
 नाश्च धातूनां रुद्धिशब्दपाच्येऽर्थे क्रियापीने सति एतद्भावे तु
 क्रियायां रुद्धिशब्दे वर्त्तमानमपि धातुलिङ्गमकिञ्चिन्करम् । स
 एव क्रियाभावः तदाथयनिर्यचनध्यावर्त्तको भवति । ता एताः
 तिस्रः क्रिया निगमनसमाहननसमाहरणाख्याः निघण्टुषु विद्यन्ते,
 तदभिधायिन्यपि च रुद्धिशब्दनिरुच्यमाने गमिर्हन्तिर्हन्तिश्चा-
 हम्पूर्विकया सधिपत्य घञ्जित’—‘ममाद्गुरुपं मयैतं निर्वूहि’ ‘मयैतं
 निर्वूहि’ इति । गमिस्तत्र गकारमात्मीर्यं व्यापन्नं मन्यते घकारं
 तथा हन्तिहरती हकारं व्यापन्नं घकारं मन्यते । तस्माद्यमनेकै-
 र्धात्वर्थनिघण्टुशब्दो निरुक्त एव ज्ञातीयाभिधाननिर्यचनप्रदर्शनाय ॥

“तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्ग-
 निपाताश्च तानीमानि भवन्ति” । इहैतापदेवोक्तं समान्नायो
 निघण्टव इति, समान्नायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य च निघण्टुशब्दस्य
 व्युत्पत्तिरुक्ता, न तु निघण्टुशब्दस्यार्थतरचमप्रधारितं, तदवधार्यत
 इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । किं पुनस्तदिति ? यान्येतानि
 चत्वारि पदजातानि, या एताश्चतस्रः पदजातयः । क ? लोके
 वेदे च । कतमानि तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।
 किन्नेपामिति ? इमानि चत्वार्यपि पदजातानि सन्त्येतस्मिन्
 शास्त्रे । किमिति निघण्टुसम्बन्धानि भवन्ति ? नित्यमेवानु-

निर्णीयमानानि भवन्तीत्याह । न कदागिरति न भवन्ति, निर्णय
भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ नन्वप्यनि गन्तुप्रं हजमपवात्तार्थम्,
नैवं परजातं, यथाः यद्भेन्द्राणामिति, नापि तं, तथा सुवर्ण
निहन्तञ्च, नापि त्रंजि, निपातोपसर्गोपसर्ग इत्या, नापि पञ्च,
यद्वा, तथा गणिकमंभवन्तीत्यभेदेनेति ॥ यद्भेन्द्राणां नि परगता
इत्यर्थः । जातशब्दो हि गने प्रसिद्धः । यथा । गोत्रात्म-
द्वजातमिति । तच्छिदापि । अत्र, नामाख्यात . न्यादुन्नुन्वक-
न्दिद्रुप्रथिमागेन, तथाऽऽन्यात्पदगणः, कर्त्तुं यन्ममायननकर्म-
यन्वतप्रथिमागेन, सद्योपसर्गगणः, आदादि, तथा निपातगणः,
इवादिः । एवमभिप्रेत्येकं नन्वपि यद्भेन्द्राणां नि । अत्र
नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं प्राधान्यात्, अप्राधान्यादुपसर्ग-
निपातानां पश्चात् । उभे अपि नामाख्याते निपातोपसर्गनिर-
पेक्षे अपि सती स्वमर्थं द्रुतः, न नृपसर्गनिपातानां नामाख्यात-
निरपेक्षणामर्थोऽस्ति । घट्ट्यति हि, —“न निर्वन्दा उपसर्गां
अर्थाभिराहुरिति शाकटायनः”—इति । यान्ये, न चैने अर्थ-
नार्थवर्ता । द्योत्ये, नोपसर्गनिपाता इति चाप्राधान्यम् । नामा-
ख्यातयोस्तु कर्मोपसर्गयोगद्योतका भवन्तीति । तस्मादुपपन्न
भवति प्राधान्याभ्यामाख्यातयोः पूर्वमभिधानम्, अप्राधान्यात्
पश्चादुपसर्गनिपातानामिति । नामाख्याते इतोऽनरेतराकाङ्क्षित्य-
मुभयोर्नामाख्यातयोः समानेनाभिधानम् । कथमितरेतराका-
ङ्क्षित्यमिति ? यजदत्त इति हि नामशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो
भवति, यावन् पचति पठति इत्याद्याख्यातशब्देन निराकाङ्क्षी-

क्रियत इति, तथा पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो भवति, प्रावञ्च यज्ञदत्तशब्दः पचति यज्ञदत्त ओदनमिति, इतरेतरा-
काङ्क्षित्वमुभयोर्नाख्यातयोः, समानकार्यत्वं चैतयोर्लक्ष्यते ।
वाच्येनार्थनार्थचरुमितीत्यर्थः समस्येते नामाख्याते इति । नाम्नः
पूर्वनिपातोऽल्पाचरुत्वात् । नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियोपलक्ष्य-
त्वाच्चाख्यातस्य पश्चान्निपातः उपसर्गनिपाता इति । उभयेषा-
मुपसर्गनिपातानां नामाख्यातयोर्ध्वंविशेष्योक्तकत्वात् समान-
कार्यत्वमित्यतः समस्यन्ते । आख्यातसङ्घयोगित्वादुपसर्गा-
णामाख्यातानन्तरं पाठः, परिशेषाणां निपातानां पश्चात् अपरि-
मिताश्च निपाता इति ॥

“तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति” । तत्र तस्मिन्,
लोकवेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये निघण्टुशब्दसमानसम्बन्धोपलक्षिते, ये
[तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेतल्लक्षणं प्रदिशन्ति । कतमत् ?
यदेतद्वक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः । प्रदिशन्ति, प्रविभज्येद् नाम्नां
लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येवं दिशन्ति उपदिशन्त्याचार्या इति वाक्य-
शेषः । आह, लक्षणोपदेशः कस्मात् ? अनुक्रमणेनैव सिद्धत्वात् ।
अनुक्रमणेनैव हि घञ्वति “इमानि पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः
(२, २, १०)” “हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (२, ३, १)”
कान्तिकर्मण उत्तरे धातवोऽष्टादश (३, २, १०)”, गतिकर्मण
उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (३, २, १०)”—इति । तत एव
विज्ञाप्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति । तस्मादयमनर्थको
लक्षणोपदेशः ? नानर्थकः । कस्मात् ? अथापि हि लक्षणं

समाज्ञातान्यसमाज्ञातानि च व्याप्य पतन्ते । यत्पुनरेतदुक्त-
मनुक्रमणादेव विज्ञास्याम इति । अत्र ब्रूमः,—निर्देशोऽसौ न
हि लक्षणम्, निर्देशश्च परिच्छिन्नविषयः । स तर्हि किमर्थं इति ?
शास्त्रे रूपस्वभावोपप्रदर्शनार्थः । तस्मादसमाज्ञातार्थोऽयमादितो
लक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ॥

आह,—तात्पर्य्येणैवेदमन्तरेण समाज्ञातवदसमाज्ञातानि
कस्मान्नोपदिश्यन्ते, अपि च तथा सूपदिष्टानि भवन्तीति ?
उच्यते,—तथाह्युपदेशगौरवं भवति, ग्रहणशक्तिहानश्च । अपि-
चोक्तम् । “ऋपयो ह्युपदेशस्य नान्तं यान्ति पृथक्त्तशः । लक्षणेन
तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥”—इति । तस्मादुप-
देशगौरवमयाद् ग्रहणशक्तिहानदोषाच्च समानलक्षणोपदेशः
क्रियते इति ।

आह,—किं पुनस्तल्लक्षणमिति ? उच्यते,—“भावप्रधान-
माख्यातं, सरधप्रधानानि नामानि” । नामपदवाच्यार्थाध्रयः
क्रियाव्यङ्ग्यो भावः । पाकरामत्यागाख्यः । स यत्र प्रधानं,
गुणभूता क्रिया, तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तदिति ।
आख्यातम् । आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्त्तमाना अनेककारक-
प्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्यभावाभिष्यपत्युन्मुखीभूता क्रिया ।
तस्याध्र प्राधान्येन प्रवर्त्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान
इत्याख्यातः ।

आह,—कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति ? उच्यते,—तदर्थत्वात् ।
तदथां हि सा । भाषार्था भावसिद्ध्यर्थमात्मलाभमनुभूय

कारकेषु तण्डुलादी पाफाल्यं भावमभिनिष्पाद्यावसितप्रयो-
जनैकदेश एव तिरोभवति । यस्य च यदर्थं आत्मलाभस्तत्त-
द्गुणभूतं भवति । भावसिद्ध्यर्थंश्च क्रियाया आत्मलाभ-
स्तस्माद् गुणभूनेति गम्यते । भावसिद्ध्यैव चानुर्मायते क्रिया
परोक्षापि सती ॥

आह,—कथं पुनः परोक्षा क्रियेति ? उच्यते,—न हि सेन्द्रि-
याणामन्यतमेन स्वरूपस्था सती कदाचिदपि सन्निरूप्यते । किं
सर्हि ? तदमस्ताने योऽभिनिष्पद्यते भावः, तेन निरूप्यते ।
नूनमभिनिर्मुक्ता क्रिया यथा भावोऽयमभिनिष्पादित इति
नाभिनिर्मुक्ता चेदमविष्यद् यथैव सा क्रियानिर्मुक्तेर्नामवद्यं
भावः, एवं साम्प्रतमपि नामविष्यत्, अस्ति चायम् । तस्मादभि-
निर्मुक्ता क्रियेत्येवमनुर्मायते । तदेतदाख्यातं क्रियावाचकमपि
सद्भावार्थत्वात् क्रियाया भावं प्रधानमुच्यत इति एवमेके मन्यन्ते ।
एके पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति प्रवृत्त्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते ।
प्रवृत्त्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति । भावः, कर्म, क्रिया,
धात्वर्थः, इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि
तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तत् ? आख्यातम् । आख्यायन्ते
ह्रीपुत्रासकानि क्रियागुणभावेन वर्त्तमानान्यनेन क्रिया च तेषा-
मुपरि प्राधान्येन वर्त्तमानेत्याख्यातम् ॥

आह,—कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति ? उच्यते,—
सा ह्यत्र शब्दवाच्या । अर्थगृहीतानि तत्साधनानीति । अतः
प्राधान्यमत्र क्रियायाः । इतश्च प्राधान्यम् । कुतः ? विशेष-

प्रत्ययाधानम् । पचतीति प्रथमपुरुषैकनननान्ने भाष्या-
 शब्दो परसंज्ञानकालकृतं विषयो यत्किञ्चिदपि विहितविशेषेण
 पचतीति साधनमात्रम् । भाष्यभाष्येणोपपन्नप्रत्ययैकविद्यादि-
 मत्प्रति पचतीति साधने पचिद्विषयस्यैव विशेषप्रत्ययमात्त्वानि,
 नाभ्यासु क्रियासु, नापि निमित्ते पचतीति साधने । यत्र
 यस्मिन्नर्थे विशेषेण परसंज्ञे शब्दः, न एव तस्य प्रथमम् । विशेषेण
 च क्रियायामाभ्यासशब्दो परसंज्ञे, गुणभाष्येण कारके । तस्माद्विशेष-
 प्रत्ययाधानाद्भाष्यप्रधानमाभ्यासमित्युपपन्नम् । अपि च क्रिया-
 व्यापारविज्ञानपरतया पृष्ठः—'किं करोति देवदत्तः' ? क्रियाव्यापार-
 परतयेव प्रत्याचष्टे—'पचतीति' । न त्वोदनमिति पूर्वमुक्त्वा
 ततः पचतीति प्रथीति ॥

अथ कथमुच्यते भाष्यप्रधानमाभ्यासमिति ? श्यु,—अमूर्त
 हि क्रिया निरुपाध्या, सा हि कारकैर्मित्यज्यमाना कारकशरी-
 च सती शक्यते निर्दिष्टुम् । इतथा हि अशरीरा सती सा
 गृह्येत, अप्रहणे च सति कथमियं निर्दिश्येत । नयेवं सति
 कारकसमूहेनामित्यज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्टमात्मैक
 कार्य्यमारभते पाकाख्यं तदभिधानशब्दोपपदैव साक्षाद् प्रहणा-
 सम्भवान्निर्दिश्यते । न एतादृशिता कदाचिदपि गृह्णोन्पूर्वाकृतिरिति
 साक्षाद् प्रहणासम्भवः । तस्मादोदनकर्मकार्य्या देवदत्तकर्तृकौ-
 दनशब्दोपपदैव निर्दिश्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्रा-
 प्यवक्षितस्वार्थं ओदन शब्दः । अपि च क्रियाव्यापारपिपृच्छिष्य-
 यैव पृष्ठः—'किं करोतीति, क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—

पचतीति । ततः किमिति, पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति
 देवदत्त भोदनमिति । तस्माच्छब्दान्तरषाच्यत्वात् साधनस्य
 पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदुक्तभोदन-
 मिति पर्यनुयुक्त्वेति, तत्र ध्रूमः,—स हि पर्यनुयुयुक्षां साधनगतां
 प्राचिर्नामाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो बुद्ध्यवस्थं कृत्वा
 तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वं शचीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपरि-
 धानार्थो द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात् पचतीति
 शब्दषाच्यत्वाद्ब्र क्रियायाः शब्दान्तरषाच्यत्वात् द्रव्यस्य क्रियैव
 प्रधानमिति । इत्थं न द्रव्यप्रधानमाख्यातम् । एकस्मिन् चाक्ये
 द्वयोराल्यातयोरसमवायात् । पचतिपठतीत्युभयोः प्राधान्यादि-
 तरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरत्र गुणी भवति ।
 द्रव्यशब्दे च समवायान्, समवैति द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः ।
 पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रियागुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः ।
 तस्मादुपपन्न भावप्रधानमाख्यातमिति । अपिचोक्तम् । “क्रिया-
 वाचकमाख्यातं लिङ्गो न विशिष्यते । श्रीनत्र पुरुषान् विद्यात्
 कालनस्तु विशिष्यते”—इति । तत् पुनरेतच्चतुःप्रभेदमाख्यातं
 भवति । कर्त्तरि, भावे, कर्मणि, कर्मकर्त्तरि चेति । पचतीति
 कर्त्तरि । भूयते, पच्यते इति भावकर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति
 कर्मकर्त्तरि । चतुर्ष्वप्यवयवार्थानि द्रव्याण्यप्रधानानीति क्रिया
 एव प्रधानम् । तामसिद्धन् तथैव लक्ष्यमाण आख्यातसम्बन्धो
 भवतीत्युक्तम् । आख्यातज्ञत्वात्प्राज्ञां प्रतिज्ञाकर्म भिरषा पूर्व-
 माख्यातलक्षणमुक्तम्, पश्चान्नामलक्षणमुच्यते । किं पुनस्तत् ?

सत्यप्रधानानि नामानि । लिङ्गसङ्ख्ययोरत्र मद्भावे इति सत्त्वम् ।
 तथा लक्ष्णोपपत्तेः । तद्येषु प्रधानं गुणभूता क्रिया नामान्येव
 तानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन, नमन्ति वा स्वमर्थमाख्या-
 तशब्दाख्ये गुणभावेनेति नामानि । यथैव हाग्याने विद्यमान-
 मपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अविवक्षिता ।
 द्रव्यपरत्वात्सत्यशब्दस्य नठिक्रियाजनितमुत्तरकालं क्रियाशेष-
 भूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्याचक्षते ॥

आह,—कथं पुनर्नामि क्रिया विद्यत इति, विद्यमानापि वा
 विवक्षितेति ? उच्यते । प्रकृतिः, प्रत्ययः, विभक्तिरिति त्रेषां
 विभज्यमानमेतावदेवैतन्नम । तत्र प्रकृतिर्धातुरित्येकोऽर्थः
 धातुश्च पुनः क्रियावचनः स च नाम्नि विद्यत इति तदभिधेय
 भूतया क्रियया भवितव्यम् । यथावश्यं यत्रार्थस्तत्र तदभिधायक
 शब्दः, यत्र शब्दस्तत्र तद्वाच्योऽर्थ इति । सम्बुद्धौ हि शब्दार्थौ
 वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति । एवं तावन् क्रिया विद्यते यत्
 पुनरेतदुक्तं—विद्यमानापि क्रिया कथमविवक्षितेति ? अत्र ब्रूमः,
 —नामि यो धातुः सङ्गत् प्रयोजयति तेन प्रातिपदिकेनाभिभूत-
 क्रियाभिधानशक्तिः प्रातिपदिकान्तर्लौकिकवृत्तिरेव स्वमर्थमुद्भावयि-
 तुमशक्नुवन् प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्तमानो द्रव्यप्रधानः एव भवती-
 त्येवं न विवक्षिता क्रिया । सा तु विद्यमानापि विगृह्यमाणे
 नामि प्रातिपदिकनिबन्धनादनुमुच्यमाना द्रव्यगतमर्थं प्रकाशयति,
 न प्राग्धिप्रहादिति द्रव्यपरता सत्त्वशब्दस्य गम्यते । तथाचोक्तम् ।
 “शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्तं

नामैत्याहुर्मनीषिणः ॥” — इति । पुनश्चोक्तम् । “अष्टौ यत्र
 प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे वचन-
 लिङ्गयोः ॥ निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकर्षणम् । स्वाम्यर्थोऽ-
 प्यधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥” — इति । स्त्रीपुङ्गुसक-
 भेदं निपातोपसर्गाणामपि वा क्वचिन्नामत्यमपेक्ष्य बहुवचनेनोक्तं
 नामानीति । अपरे पुनर्भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वार एतेऽर्था
 भाष्यान्स्य । तेषां भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधान-
 माख्यातमित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यं सङ्ख्या लिङ्गमित्ये-
 तेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधानमित्यतः सत्यप्रधानानि नामानीत्युक्तम् ॥

एवमेके मन्यन्ते,—“तद्यत्रोमे भावप्रधाने भवतः” । एवं
 तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्पराविनाभूतयोः स्वपदार्थोक्तावेकस्य
 भावप्रधान्यमेकस्य स्वत्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्रैते उमे
 भवतः । क्व च पुनरैते उमे भवतः ? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधान-
 मर्थः, कस्य गुणभूत इति ? शृणु,—भावप्रधाने भवतः, तस्य
 विकीर्षितत्वात् । वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं, तदर्धत्वात् गुणभूतं
 नाम । तदर्धस्य भावनिष्पत्तावद्भूतत्वात् । एवं तावदाख्यातं
 वाक्ये प्रधानम् ॥

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते ? किं
 वा तदाख्यातमिति ? यतो लोकप्रसिद्धयैवोदाहरति । तत्
 प्रसिद्धत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य । “पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेना-
 चष्टे यजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपर्यगपर्यन्तम्” । अपूर्यमनपरं
 सन्तमेकत्वात् पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिच पूर्वापर्यैणावलितमेक-

“मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः” । कदाचित् तु तमेव भावं तथैवोपक्रमप्रभृत्यभिनिर्वर्त्तमानमपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वरूपिणं लिङ्गसङ्ख्यायुक्तैः सत्त्वनामभिरावष्टे ॥

कथम् ? “वज्र्या पक्तिरिति” । तत्रोक्तो विशेषः । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति सोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगमपेक्ष्य कचिदपवादः । आह च । “क्रियाभिनिर्वृत्तिवशीपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् । सङ्ख्याविभक्त्यध्ययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्ये ॥”—इति ॥

आह,—कस्मात् पुनरेक एव भावस्तिङ्गन्तेन कृदन्तेन चान्यथोच्यत इति ? उच्यते,—शब्दस्वाभाव्याद्भूते नान्यदत्र प्रयोजकमस्ति । अपिचोक्तमस्माभिरवस्थितानामेव शब्दानामभिधानाभिधेयसम्बन्धेनाभिसम्बन्धानामेव नित्यमन्याख्यातमात्रमेव क्रियते । नोत्पाद्यन्तेऽर्थेषु घा विधीयन्ते शब्दा इति । वज्र्यापक्तिरित्युदाहरणद्वयमुक्तप्रयोजनम् ॥

“अद् इति [सत्त्वानामुपदेशः” इति । भावोऽधिष्ठितः । स च पुनः सत्त्वभूतो नेतरः, यतस्तत्सम्बन्धेनैव नाश्रो यद्वशिष्यते तदुच्यते । किं पुनस्तत् सामान्यविशेषवाचित्वम् ? तत्राद् इति सत्त्वानामुपदेशः । सामान्यत इति वाक्यशेषः । सर्वेषामपि सत्त्वानामध्ययने प्राप्ते लिङ्गाविशिष्टत्वादिदमेवैकमुदाहृतमुपप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

आह,—विशेषोपदेशः कथमिति ? उच्यते अण्डसूत्रम्,—

गीरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावम्याम्ने ज्ञेते
 व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमीदृम्वरायणस्तत्र चतु-
 ष्वं नोपपद्यते युगपद्वृत्तानां वा शब्दानामितमेतदोपदेशः
 शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमन्वान् शब्दम्याणीयस्त्वाव
 शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहाराय लोके तेषां मनुष्यवद्वक्ता-
 भिधानं पुरुषविद्यानित्यन्वान् कर्ममम्पत्तिमन्त्रो वेदे ॥ २ ॥

“गीरश्वःपुरुषो हस्तीति” । सत्यानां विशेषोपदेश इति
 वाक्यशेषः ॥ सौपाधिकनिरुपाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् ।
 सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयथा शब्दः प्रवर्तन इत्युभयमुप-
 दर्शितम् ॥

“भवतीति भावस्य” । सामान्येनोपदेशः । अथ हि सर्वेषां
 सत्तावाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहरणार्थः पस्तिगृहीतः ।
 विद्यमानत्वमेवानुभवन्तः सर्वे भवतिशब्दवाच्या अन्याभिर्विशेष-
 क्रियाभिरभिसम्बन्ध्यन्ते । तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवर्षाद्-
 भूतमस्तित्वमात्रमेव निरुपपदेन भवतिशब्देनोच्यते इत्युपपन्नं
 भवति । सामान्यवाचित्वं विशेषनिर्देशः ॥

कथमिति ? उच्यते,—“आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति” ।
 सकर्मकाकर्मकोपदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् ॥

“इन्द्रियनित्यं वचनमीदृम्वरायणस्तत्र चतुष्वं नोपपद्यते” ।
 आह,—इह तावदुक्तं पदचतुष्टयम् । भाववचनता, द्रव्यवचनता,

गुणभावः, प्रधानभावः, पूर्वापरीभावः, सामान्यवाचित्वं, विशेष-
वाचित्वमिति । नोपपद्यते । कस्मान् ? घञनानित्यन्वात् ।
कः पुनरेवमाहाऽनित्यं घञनमिति ? उच्यते,—इन्द्रियनित्यं
घञनमिति । इन्द्र भावमा, स येन रंयते लिङ्गयते अनुमीयते
चास्थमायात्मा कर्त्ता, यम्येदं करणम्, ताकर्त्तृकं करणमस्तीति,
तदिन्द्रियम् । तस्मिन्नित्यमिन्द्रियनित्यम् । किं पुनस्तन् ? घञनम् ।
उच्यते अनेनेति घञनं धावयमित्यर्थः । कतमन् ? यदेतन्नामा-
ख्यातोपसर्गत्रिपातात्मकम् । अर्द्धुम्यगायणः आचार्य्यो मन्यत
इति धावयशीलः । उदुम्यास्यापत्यर्द्धुम्यपरिः, तम्यापत्यर्द्धु-
दुम्यरायणः ॥

आह, - ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र तस्मिन् धावये पञ-
मिन्द्रियनित्ये मति यदेतन् पदचतुष्टयमुक्तमेतन्नोपपद्यते कस्मान् ?
शृणु,—यावदेव धनुर्वागिन्द्रिये घञनम्, तावदेव तदस्तीति
शक्यते धनुः, प्रत्युतं च नास्ति । अपि च । धाक्यमपि धाक्यं
समस्तमुद्भूतं तदिन्द्रियेणावतिष्ठते । यदवयवभूतानि पदान्यव-
स्थितानि परिसङ्ख्यातुम् । न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सह
परिसंख्यानमस्ति । तस्माद्भवानित्यत्वात् पदचतुष्टयानुपप-
त्तिरित्युपपन्नम् ॥

किं चान्वन्,—“अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेत
रोपदेशः” । वाशब्दः समुच्चयार्थो “वा विकल्पोपमानद्वन्द्वसमु-
च्चयार्थेष्विति” हि निपातविद्ः पठन्ति । घक्ष्यति चायमपि ।
“वेति विचारणार्थं”—इत्युपक्रम्य “अथापि समुच्चयार्थं भवति”—

इति (१, २, ३) । अयं चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां धाव्या-
पययभूतानां योऽयमितरेणोपदेशः । इतरेणगुणप्रधानभाषो
नाम्न भाष्यातं प्रति गुणभाषेणोपदेशः । भाष्यातम्य च नाम प्रति
प्रधानभाषेणोपदेशः । अयं च नोपपद्यते इत्यनुवर्तने । किं
कारणं ? न हि विनष्टं नाम गुणभाषमियादाष्याते, नापि
नष्टमाख्यातं प्रधानभाषमियादाष्यात् । न हि विनष्टाविनष्टयोस्तिरे-
तरगुणप्रधानभाषोऽस्ति किं वान्यतः ॥

“शास्त्रवृत्तयोगश्च” । यथायं शास्त्रवृत्तो योगः शास्त्रवृष्टः
शब्दस्य शब्दान्तरेण योगः । तद्यथा । उपसर्गस्य धातुना, धातोः
प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य लोपागमवर्णविकारैः । अयं घञनानिन्यत्याधो-
पपद्यते । किं कारणं ? अयुगपदुत्पत्तौ हि सत्यां धातुव्यारितौ
विनष्टः स धातुमुपसर्गेण योक्ष्यते, प्रत्ययेन वा । न हि विनष्ट-
विनष्टयोर्योगोऽस्ति । तस्माद्य एव नामाख्यातयोस्तिरेतरगुणः
प्रधानभाव उपसर्गनिपातानां नामाख्याताभ्यां योगे, यच्च पद-
चतुष्टयमुक्तं, सर्वमेतदसम्यगिति । युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्-
पन्नानामित्येवमारभ्यमाणयोर्चाक्ययोरत्यो व्याख्यामार्गो भवति ।
नोपपद्यते । युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्युभावपि व्याहारी
प्राप्नुतः । समानसंहितत्वात् । इन्द्रयनित्यत्वात् पदचतुष्ट्या-
नुपपत्तिरित्युच्चारयता शङ्काद्वारेणैतदवतापर्यन्ते,—युगपदुत्पन्ना
नामिति । अथ मतम्,—“अधिचालिन एवैते कृत्स्था अविना-
शिनः शब्दास्ते तु कल्पान्ते” । तस्माद्व्याप्तिरूपाद्विशिर्णेष्वभि-
धेयेष्वभिधातृषु कारणभावमापद्यमानेष्वध्याभावादेवावस्थातुम-

शक्तुवतः अभिधेयाभिधात्सहिता एव कारणात्मभावात्प्रथममनु-
भूयाभिसंस्तवकाले कल्पादावन्यकल्पविशिष्टकर्मनिर्जितकार्य-
कारणसर्वभूतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्त्तमाने तद्बुद्धि-
माश्रयं प्राप्यते, नैव सह युगपदेवाभिव्यज्यन्ते विशेषात्मलाभाय
शब्दा इति । अत्र ब्रूमः,—एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युग-
पदुत्पत्तावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव सहावस्थितानां,
तथापीनरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधानभावश्च न प्राप्नोति । न हि
युगपदुत्पन्नयोगोविधाणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किं-
चान्यन्,—कृत्रस्थेषु चाविद्यालिप्तु नित्येषु शब्देषु च एव शास्त्र-
हृदो योगः, स एव नोपपद्यते । किं कारणम् ? अयुक्तो हि
युज्यते, नित्यं युक्ता हि धातव उपसर्गैः प्रत्ययैश्च, प्रत्ययाश्च
लोपागमवर्णविकारैरिति । तस्मान्नित्यपक्षेऽपि चचनस्य तदेतदुप-
सर्गितम् । गुणप्रधानभावादिपदचतुष्टयमधिवृत्त्य सर्वमेतदसम्भ-
विति ॥

“व्याप्तिमत्त्वान्तु शब्दस्य” । उच्यते,—सर्वमेतदुपपद्यते,
कस्मात् ? व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । व्यापनं व्याप्तिः, सा यस्मि-
न्नस्ति, सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः, तद्भावो व्याप्तिमत्त्वम् । तस्माद्
व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यत इति वाक्यशेषः । आह,
—कथं पुनर्भातिमान् शब्द इति ? शृणु,—शरीरे ह्यभिधानाभि-
धेयरूपा बुद्धिर्हृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठितयोरभिधानरूपाभिधेयरूप-
योर्बुद्धयोर्मध्येऽभिधानरूपया शास्त्राभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया
बुद्ध्या पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभूतेन प्रयत्नेनोदीर्घ्य-

माणः शब्दः उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तथा पुरुषार्था
 भिधानसमर्थवर्णादिभावमापद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन यद्विचिनिक्षिप्तो
 ऽविनाशित्ति व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याप्यास
 बुद्धिं स्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्यप्नोतीत्येवं व्याप्तिमान् शब्दः
 आह,—ततः किं यदि व्याप्तिमाच्छब्दः ? उच्यते,—यदि नित्यं
 यदा नित्यः पदवतुप्त्वादि सर्वमुपपद्यत एव । किं कारणम्
 न ह्यनंश्याप्य पुरुषस्य बुद्ध्यात्ममर्थप्रत्ययमादधीत, न चानवस्थिते
 व्याप्नुयात् । ततश्च किम् ? स शब्दः स्वमर्थमभिदधन् स्वकि
 याप्रवेशोपज्ञनिर्दिनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमात्मानम
 भिमन्व्यस्य निरोधयित्नुमुपकमने, विनाशञ्चोपेति । तस्य स्वदेशो
 पज्ञनिरोध्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुम्भृतिपूर्वकं परिसंख्यान
 मुपपद्यत एव । तस्मात्तन्मन्वोक्तम् । यत् पुनरेतदुक्तं न हि
 विनशयितृषोः परिमिद्भ्यान्मस्तीति । अत्र प्र.मः,—पुरुष
 प्रयत्नोपरतिनाडनोदुपलान् परस्वार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्यक्त
 एव ध्यंगतै, न तु शब्दादृतयः । तान् तु तथाभिधानशानय
 बुद्धिद्वारेणावस्थिताः स्वानर्मान प्रकाशयन्त्यः स्थिता एव
 नवन्ति । तान् माशात्पदगमित्त्वात्प्रधानं वर्तमानमित्येतां विना
 शितान् व्यक्तित्त्वात्प्रधानयोगवर्त्ये । तस्मात्तु व्याप्तिमाच्छब्दस्य
 पदवतुप्त्वादि सर्वमुपपद्यत एव । व्याप्तिमाच्छब्दवर्तनैर्विनाश
 रोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रप्रमाणं योग्यम् । नामाख्यातपदस्य
 बुद्धिर्नैव मन्वेदिकावित्ये गुणप्रधानमपेनानिष्ठेत् । सर्वगुण
 प्रयत्नवर्त्ये नति तच्छब्दे प्रयत्नवर्त्ये । तत्रान्य धातुरूप

बुद्धिस्तदर्थाया संयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्यादिरूपेण विपरिण-
ममाना शास्त्रेण संस्क्रियते । नैघण्टुर्कं संस्क्रियमाणायौ शब्दे
संस्कारोपचारः क्रियते । तन्निधायकत्वात्शब्दस्य । तत्र यदुक्तं
पचनानित्यत्वादितरेतरौपदेश-
स्त्येतदयुक्तमिति । नित्यत्वेनैव शब्दपदवृत्तानां गुण-
प्रधानभावो गोविपाणयन्नास्तीति शब्दस्य शब्दकर्मिणोऽसौ
दृष्टान्तः । दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोः एककाले राजपुत्रामात्य-
पुत्रयोर्गुणप्रधानभावः । तत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्नानामितरेतरो-
पदेशो न प्राप्नोतीत्येतदयुक्तं, व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमुपपद्यत
इति, तदेव मध्यमिति ॥

अपरो व्याख्यामार्गः ।—इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्ति-
स्तदाश्रयस्य च सर्वस्येत्येवमाक्षिते परिहारपक्षेणेदमवतार्यते ।
युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति । अत्र समञ्जस
एव वाशब्दः । कथम् ? अयुगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां
वा नित्यानां वा अनित्यानां चेत्पर्यः । इतरेतरोपदेशः, इतरस्ये-
त्याख्यातस्य क्रियावचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः, इतरस्य
च नामशब्दस्य सारवचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्रहृतो
योगश्च । न्यूनशास्त्रेण चैते क्रियासत्ये आख्यातनामशब्दा-
भ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति ॥

आह,—आगमनमात्रमेतन् । हेतुरुच्यतां, कथं विनष्टाविन-
ष्ट्याः सह परिसङ्ख्यानम्, अवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभावे इति ?
उच्यते,—व्याप्तिमत्त्वात् तु शब्दस्य । हेत्वर्थः समान एव पूर्वेण ॥

आह,—यदि व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टय-
मुपादीयते, एवमपि नोपादेयम् । किं कारणम् ? अभिनया
अपि व्याप्तिमन्तः, पाणिचिहाराश्रितिकोच्चादयः, तैरेव कार्या-
सिद्धिरस्त्विति । अपि चैवं पदचतुष्टयदोषैर्न सम्भश्यामहे, न
चायमतिमहान् वेदसमुद्रः पठितव्यो भविष्यति कृशेनेति ।
उच्यते,—स्यादेतदेवं यद्ययमपरो विशेषहेतुर्न स्यात् । कतमः ?

“अणीयस्त्वाच्च शब्देन सम्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके”
सत्यम् । अभिनया अपि व्याप्तिमन्तः, न त्वणीयांसः, ते महत्
यत्नेन व्याप्नुवन्ति, न च निःसन्दिग्धं कुर्वन्ति । तत्प्रतीतशब्दार्थं
सम्यग्ब्रह्मीय नेतरस्य शब्दस्त्वपरिमितमर्थमल्पीयसा यत्नेनोच्चा-
रितो व्याप्नोति । तस्मादणीयस्त्वादिति विशेषहेतूपपत्त्या शब्दे
नैव सम्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके इत्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदु-
क्तमध्ययनदोषैर्न सम्भश्यामहे, न चायमतिमहान् वेदसमुद्रोऽध्ये-
तव्यो भविष्यतीति । अत्र ब्रूमः,—अभ्युदयो ह्यत्र वेदानुरूप
एव भवति, अभ्युदयार्थं नः शास्त्रारम्भे यत्नः ॥

“तेषाम्मनुष्यवद्देवताभिधानम्” । आह,—एवं तावन्मनु-
ष्याणां मनुष्येषु शब्देन चतुर्धा भक्तेनावबोधकरणम् । अथ
मनुष्याणां वेदेषु हविः सम्प्रदानार्थाः प्रार्थनादिव्यवहारः केनेति ?
उच्यते,—तेषामेव शब्दानामियमेव व्यवस्था देवेष्वपि देवानपि-
प्रति । फतमा ? मनुष्यवद्देवताभिधानमिति । मनुष्येण तुल्यं
मनुष्यम्, देवताभिधानममिहितुरभिधानम् । यद्येव हि
मनुष्याः प्रयोजनेषु नामाल्यातोपसर्गनिपातेर्यथार्थमभिधाति ।

एवमेव देवा अपि । देवेष्वपि शब्दस्याभिधानेनापि शक्तिरपरि-
हीनेत्यभिप्रायः । तेऽपि हि मनुष्यवद्देवा अङ्गादियुक्ताः परीत्य-
चिधिकैरङ्गैः कर्मभिश्च संस्तूयन्त इति हि वक्ष्यति तस्मादुपपद्यते
मनुष्यवद्देवताभिधानमिति ॥

आह,—यदि नामाख्यातोपसर्गनिपातानामपरिहीना शक्तिर्दे-
वानप्यभिधातुमथ किमर्थं वेदे मन्त्रः समाह्रातः । इत्युच्यते,—
“पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे” । पुरुषेषु मनुष्येषु
विद्यायाः विज्ञानस्यानित्यत्वान् पुरुषविद्यानित्यत्वाद्देतोः कर्म-
सम्पत्तिः फलेन सम्पादनं अधिगुणकर्मसम्पत्तिः, फलसम्पन्नमेव
कर्म भविष्यतीत्येवमर्थं वेदे मन्त्रः समाह्रात इति वाक्यशेषः ।
इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्यानित्यत्वाद्यर्थं नाभिदधते देवा-
न्नामाख्यातोपसर्गनिपातैरशिशितत्वान्मन्त्रशिशितत्वादिस्मरण-
शीलत्वाद्वा देवानामपराज्ये यथायन् प्रयुज्जानाः नामाख्यातोपसर्ग-
निपातान् । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्यथाचद-
भिधानं न मर्षयन्ति । विगुणमेतदिति विद्याऽनित्यत्वात्तदभा-
वेनैयुः कर्मणि । ततश्च देवताहीनं कर्मफलं सम्पद्यते । न च
केवलं फलसम्पत्तिः । किं तर्हि ? दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि
स्यात् । तस्मादेत एव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरि-
पाटीचिनियमार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समाह्राताः । नहि नामाख्यातो-
पसर्गनिपातान् परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव चतुर्विधं
'पदजातं प्रयोगानुपरिपाठ्या कयाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

आह,—कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेष्विति ? उच्यते,—

इह तु न धारणविननानुक्रमेण भाषणानुक्रमेण, मनुष्य एव-
 मेव प्रुष्यान्—'एवं गन्तुं देवदत्तमिति' । न तेनैव धारणवि-
 ननानुक्रमेण यदपि मन्त्रमर्थं न शक्नोति प्रतिपादयितुम् ।
 एवमनिवृत्त्यर्थं विद्यायाः पुरुरूपम् । तदर्थेन वा मनुष्यान् प्रति-
 सार्यमाणेषु मनुष्याणामनित्यव्याप्तिविद्यायाः । अथमपि हि येन
 धारणानुक्रमेण वक्ति मनुष्यः कश्चित् । न तेनैव ज्या शक्नोति
 यक्तुम् । तत्र यदुक्तं—किमर्थं मन्त्रो वेदे समाभ्यास इति ।
 इदं न युक्तम् । पुरुरूपविद्यानित्यव्याप्तिकर्मण्यव्याप्त्यर्थं मन्त्रो
 वेदे समाभ्यास इति । तद्विचारितमत्र विज्ञायते । अत्र
 इदमाह । पञ्चतुष्टयमाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षयोः चिन्तय्यं अथवा-
 तम् । विषयाश्चाक्षेपप्रसङ्गे नैवाम्य परिज्ञेयाः । श्रेयमनुष्यव्य-
 वहारार्थमेतदिति । तदेतत्सर्वमपि बोद्धकपरोन प्रमत्तानुप्रसङ्ग-
 मुक्तम् । भावस्तु प्रकृतौ यतस्तच्छ्रेयमधुना वक्ष्यिष्यामः । स
 च पुनरुभयात्मा भावः । कार्यात्मा कारणात्मा च । तयोर्धः
 कार्यात्मा तमधिष्ठत्योक्तम्,—“क्रियानिर्यस्योऽर्थः स भावः-
 क्रियैव वा भावः”—इति । इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते ।
 कथं क्रियाद्रव्ययोः स्वात्मस्य विशेषः कार्यात्मप्रथ्वस्तयोः
 पुरुषोपभोगसन्तानोपक्षये कार्यात्मभावात्तातः, येनात्मभावेन
 सदनमात्राभिसम्बन्धिना प्रलयकालेऽवतिष्ठते, सोऽत्यन्ताविनाश-
 धर्ममात्र आरमा भाव इत्युच्यते ।

आह,—कथमयमिह प्रसक्तः ? शृणु,—तद्विकारा एव हि
 द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः सन्तो नामाख्यातोपसर्गनिपातैरभि-

धीयन्ते । स्थितिकाले असावपि च प्रहीणसर्वविशेषभयनमात्र-
क्रियामिसम्बन्धी सन् व्यावृत्तसर्वोपपदाभ्यां नामाख्यातशब्दा-
भ्यामुच्यते भवतीति भाव इति च शब्दगतत्वाद्पोढसर्वविशेषा-
मप्येतामनस्थामेतौ शब्दावास्कन्दतः । यत एतयोरेव साधारण्या-
र्थमयमिह प्रसजितः पदचतुष्टयाधिकरणे ।

आह,—प्रधानमेतत् स्यात् । किं कारणम् ? तद्भावे न
त्रेतद्भवतिष्ठने प्रलयकाल इत्येके मन्यन्ते । तच्च नैव । किं
कारणम् ? भावविकार एव हि सोऽयं पदशब्दाच्च्यत्वात्
प्रधानभाव इति ह्युच्यते । पुरुषस्तर्हि ? तत्राप्ययमेव हेतुः,
अनुपक्षीणशक्तित्वात् । एतेनैव ईश्वरपरमाण्यादिभावाः प्रत्युक्ताः ।
ईश्वरभावः परमाणुभाव इति सोऽप्यदत्त्वात् । शून्यं तर्हि ?
तदपि न । यस्माच्छून्यशब्देऽपि भावशब्दासङ्गदर्शनम्, न
हासत्यर्थे शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दस्वार्थेन सम्बन्धः ।
किञ्चित्तदस्ति यच्छून्यमिति । लोके हि प्रसिद्धं गृहं शून्यं,
ग्रामः शून्यः, शून्ये शब्दमहत्त्वे इति । तस्मात् शून्यशब्देनाभाव
एवोच्यते । किं तर्हि ? अपेक्षाकृतं शून्यत्वमिति । भावशब्द
एवात्रोपपदत्वेन युक्तः इति चेत्, न, प्रयोगाप्रसिद्धेः । न हि
अभावे भाव इति प्रसिद्धः प्रयोगः । न च प्रयुज्यमानोऽपि
भावशब्दो भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रधानादिशब्दयन् कश्चिद्विशेष-
प्रत्ययमादधाति । तस्मात् सर्वोपपदहीनस्य भवतीरात्मभावेनेह
जगदित्यम्, स्तरेस्तु भावविकारैः परमाण्यादिभिर्भावविकारा-
त्मभिरनित्यम् । कस्मात् ? विकारात्मकत्वादेव । विकारो

ह्यनित्यः, तमेवं भवनमात्रामिमन्वन्धेन प्रतीजगर्गमावधिकारम
 एतन्मद्वापचिदोऽवभूतयेदान्नाहम्यमभ्यदः पण्यरविदो मैघानित
 भादमयेदचिदो न एतन्मकागितया युनाधिकारयन्धना एतन्परि-
 षानादेयोपशोणकर्मोपमोगसन्नाताः सन्त आत्मकामाः प्रति-
 पद्यन्ते । नैतरे प्रधानादिचिदः । येदानुशामनेकदेशानीद्वरपुरुष-
 प्रधानादीनितिन्यान् भावधिकारान् ममनिरूपनादेतुयव्यहितान्
 मत्वा स्थिरीकृत्यानेन प्रतिपद्यन्ते भवनमात्रामिमन्वन्धेन तदेत-
 स्मादात्मन उद्विजन्त आत्मप्रकाशकान्तर्याम्ययं चिन्सन्नानमिद
 मन्यमानाः । केचिच्च शक्तिदानादसम्याधनादेव । स एव इह
 वेदाङ्गैर्वेदार्थनिर्वचनाभिनिवेशशब्दानां सामान्यविदोऽवभूतयेदानु-
 प्रसङ्गे प्रवर्तमाने भवतः श्रद्धन्तीभूतस्य भवनमात्रमेव घक्तुं
 सामर्थ्यम्, नैतरान् भावधिकारान् विद्यमानानपीति । एतेन
 प्रसङ्गेनात्र संसृचितो वेदरहस्यो ब्राह्मणैः ॥ २ ॥

तत्र विस्तरेणायं विधीयते,—

पद् भावविकारा भवन्तीति वाष्प्यायणिर्जायतेऽस्ति
 विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति
 पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिपेद्यत्यस्ती-
 त्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य
 तच्चाद्विकारं वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां
 वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत

तेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्या-
माचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥३॥

“पङ् भावविकारा भवन्तीति” । अपि च लक्षणविदो
हन्ति भावशब्दं भवतेः, स्वपदार्थं भवनं भाव इति । “सन्मात्रं
लिङ्गं स्यात्”—इति पठन्ति । तस्य विकाराः भावविकाराः,
तीति सामान्यादात्मनः प्रस्कन्दा इव सन्तत्त्वेन वैशेषिकेण
विकारात्मलाभाय भवन्ति । इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्द-
कः ॥

६ एवमाह “पङ् भावविकाराः”—इति ? उच्यते.—
रांयणिः”—इति । तिकादिपाठात् किञ् । आचार्य्य इति
तेषु ॥ निर्देशत उपलब्धानां पडित्यवधारणं सुखार्थम् ।
ये भावविकारा एतेषामेव भावविकारा भवन्तीति ॥

ह, —कतमन्तदिति ? उच्यते,—“जायतेऽस्ति विपरिणमते
पक्षीयते चिनश्यतीति” ॥

ह, —एतेषां जन्यादीनां भावविकारशब्दानां कः कस्यां
त्वस्थायामवस्थितं भावमाचष्टे, कं वा विद्यमानमपि
कं वा न प्रतिषेधतीति ? उच्यते,—“जायत इति पूर्व-
दिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति” । जनिः
चः, तस्य पूर्वभावस्य पण्णां भावविकाराणां यदि चान्यो
भावविकारः, तस्य जायत इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे ॥

॥—किमादिमेव ? नेत्युच्यते । उक्तमुपनमप्रभृत्यप-

परमपर्यन्तमिति । स एव पूर्वापरीभूता भावनायदेव जायते
इत्युच्यते । यावन्निष्ठाशब्दाच्चः संभूतां जात इति । तत्र
भावमाचष्टे, न प्रतिषेधति । नति प्रतिषेधे, न परं भाव
अपरभाषः ॥

आह,—कस्मादपरः ? पूर्वापर्यं हि देवकालवृत्तम् उच्यते,
—जनिशब्दाच्चो भावविकारः पूर्वः, तस्मादपरकालोऽस्मिन्शब्-
दाच्चः । तत्रैवं सति जनिशब्दाच्चो भावविकारे अस्मैरपर्यो-
ऽस्ति विद्यमानता । किं कारणम् ? न तद्विद्यमानं जायते ।
अपि च कारणात्मनि भावं सर्वं एते भावविकाराः सन्ति ।
सर्वार्थप्रसवशक्तिव्याप्तम् । यथा पृथिव्यां घटादयो भाव-
विकाराः । ते तु द्वाष्ट्वादिभावेन विशेषात्मन्नामं प्राप्नुवन्ति
तद्यथा । जनिद्वारेणास्तिः । अस्तिद्वारेण विपरिणमतिः । किं
कारणम् ? न हाज्जातोऽस्तौत्युच्यते । नाप्यविद्यमानो विपरिणमति
इति । तत्रैवं सति जायत इत्येव शब्दो जन्मैव केवलं द्रव्यैत्य-
विवक्षितेतरभाषविशेषम् । किं कारणम् ? एकार्थवृत्तित्वाच्छ-
ब्दस्य । अस्तिशब्दाच्चस्य भावविकारस्यासम्पूर्णत्वात् । अनव-
धूतरूपं हि तस्यामवस्थायां तद्भवत्यनुमानगम्यं किमपि जायत
इति । तस्माज्जायत इत्येव शब्दो जायमानावस्थायामस्तित्वं
विद्यमानमपि नाचष्टे ॥

आह,—यदि नाचष्टेऽर्थादापन्नं भवति प्रतिषेधतीति ।
उच्यते,—“न प्रतिषेधति”—इति । अस्तित्वस्य न प्रतिषेधं
करोतीत्यर्थः । किं कारणम् ? उच्यते,—अस्तित्वात्मवानपि

नै जायेतैतस्मिन् प्रतिषिद्धेऽनात्मक एव स्यात् । कमालम्य
यते ? तस्मात् प्रतिषेधत्यस्तित्वम् । उपस्थितत्वाच्च ।
स्थित एव च प्रत्यासन्नस्तस्यावधारणकाल इत्यतश्च न
नैषेधति ॥

एवमेव प्रपञ्च उत्तरेष्वपि भावविकारेषु । समासतन्तु यत्र
सर्वत्र तत्र तद्गु धूमः ॥

“अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम्” । अस्तीति जातस्य
स्यावधारणमात्रं ब्रवीति, न विपरिणाममात्रे अपूर्णत्वात्,
तिषेधत्युपस्थितत्वात् ॥

“विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाङ्घिकात्म्” । विपरि-
ण इत्येष शब्दे प्रच्यवमानस्य तत्त्वादप्रच्यवमानस्य तत्त्वा-
याङ्घिकात्म् । योऽस्य भावोऽस्तित्वं पुरुषत्वं वा, तस्माद्दि-
विक्रियामात्रं ब्रवीति, वृद्धेरर्थमाचष्टे, न प्रतिषेधति ॥

“वर्द्धते इति स्वाङ्गाम्बुचयम्, सांयोगिकानां चार्थानाम्” ।
इत्येष शब्दः, श्वेषामङ्गानां शिरोश्रीचायाहृदरादीनां, सांयो-
गां वा हिरण्यधान्यादीनाम्, अम्बुचयमाह, अम्बुच्चिततां
ते ॥

गह,—कथं प्रयोगः ? उच्यते,—“वर्द्धते विजयेनेति वा
शरीरेणेति वा” । वर्द्धते विजयेनेति सांयोगिकेषु उदाह-
र । वर्द्धते शरीरेणेति स्वाङ्गाम्बुचये । अत्र वर्द्धते इति
पक्षीयतिमाचष्टे, न प्रतिषेधति ॥

अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम्” । यथैव हि

स्वाङ्गैः सांयोगिकैर्वा द्रव्यैरुपचीयते, तथैवापक्षीयते । तत्रा-
नाचष्टे न प्रतिषेधति ॥

“चिनश्यतीत्यपुर्णभावस्थादिमाचष्टे, न पूर्वभावमाचष्टे,
प्रतिषेधति” । चिनाश एवापरभावस्तस्यादिमाचष्टे । किमादि-
मेव ? न इत्युच्यते । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमित्युक्तं, याव-
द्धिनष्ट इति । स च चिनाशं ब्रुघन् अपूर्वभावमाचष्टे ऽपक्षीयतेरथ-
• चिप्रातमपि तस्मिन् चिनाशे कथं युगपदपक्षीयतेरथोचिनाशेऽस्तीति ?
उच्यते,—न ह्यनपक्षीयमाणो चिनश्येत् ॥ ३ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्ती-
ह स्माह ते यथा वचनमभ्यूहितव्या न निर्बद्धा उपस-
अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाम्ब्यातयोस्तु कर्म-
पमंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्य-
स्तद्य एषु पदार्थः प्राहुग्मिे तन्नानाम्ब्यातयोरर्थविक-
रणम् ॥ ४ ॥

भाह,—एतेभ्यो भावविकारेभ्यः किमन्येऽपि व्यतिरिक्त-
सन्नि भावविकारा न या ? इत्युच्यते,—“अतोऽन्ये भावविकारा
एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह” । अतो भावविकार-
कारेऽन्यस्येन भावविकाराः लक्ष्यन्ते, ते पृथक् पृथगस्यन्तगिन्नि
सन्ति । किन्तुहि ? एतेषामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा-
जमिराब्दपाठ्यां भावविकारोऽनेकप्रभेदमिन्नोऽनेकपर्यायशब्द

वचनो निष्पद्यतेऽमिष्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमाद्युपेक्षितव्यम् । तथा अस्तिशब्दवाच्योऽनेकप्रभेदमिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्च, अस्ति, विद्यते, भवतीत्येवमादि । तथा विपरिणमति शब्दवाच्यो विपरिणमते, जीर्यति, भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि । तथा वर्द्धतिशब्दवाच्यो वर्द्धते, पुष्यति, उपचोयते, अधीयत इत्येवमादि । तथा अपर्शीयति शब्दवाच्यो ध्वस्यति, भ्रश्यतीत्येवमादि । तथा विनश्यति-शब्दवाच्यो विनश्यति, म्रियते, विलीयत इत्येवमादि । “इति ह स्माह” । एवमाहाचार्यो धार्यायणिरित्यनुवर्त्तते ॥

“ते यथावचनमभ्यूहितव्याः” । त एने जन्यादिशब्दवाच्याः विकाराः, यथावचनं यो यस्मिन्वचने यथावचनमवस्थिताः सन्तः प्रकरणोपपत्तिभ्यां मन्त्रार्थावधारणं प्रति अभ्यूहितव्याः वितर्क्याः प्रयुज्यमाना इति वाक्यदोषः । सर्व एव धातयो भाववचनास्ते-
षामिहाध्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवमयादेतल्लक्षणमुत्सृष्टम् । इह शास्त्रे व्याख्याशैलीयं द्रष्टव्या, — उद्देशो, निर्देशः, प्रतिनिर्देश, इति । तत्रोद्देशः, सूत्रस्थानीयः । तद्यथा, — पद्भावविकारा इति । निर्देशो वृत्तिस्थानीयः । तद्यथा, — जायतेऽस्ति विपरिणमत इति । प्रतिनिर्देशो धार्त्तिकस्थानीयः । तद्यथा, — जायत इति पूर्वभाव-
स्यादिमाचष्टे इति । एवं सर्वत्र यथासम्भवं योज्यम् ॥

सानुपङ्गमुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणं, नाद्यस्तु किञ्चिदधिशिष्यते, तद्व्यस्यप्रसक्तमपि सदधुना नोच्यते, पदचतुर्ध्वलक्षणप्रतिज्ञाख्या-
घातमयात् उक्त्या पदचतुर्ध्वलक्षणं चतुर्थेन पादेन तद्वक्ष्यामः ॥

प्रतिज्ञाप्रसक्तमेवाधुनोपसर्गलक्षणमुच्यते ॥

भाह,—पश्यति अपानुपगर्गस्य भागमिति मेव सापदुच्यते
 —किमिमे उपमर्गनामाख्यातवत् पदानुपदानि न ह्यवच्छे-
 सतोऽर्थात्तादुः ? न इत्युच्यते,—“न निर्यया उपमर्गा अर्थात्ति-
 रादुर्गिति शाकटायनः” । नेति प्रतिरेवे । निरुच्ये नत्माख्यात-
 मध्यात् पदचान्यरूपेण विगतिताः सन्तः । के पुनर्ये ? उपमर्गाः ।
 आख्यातमुपगृह्यार्थविशेषमिमे तस्येय गृह्यन्तः उपमर्गाः । “अर्था-
 न्निरादुरिति शाकटायनः” । निभयेन सतोऽर्थात्तादुः । साक्षन्
 तेषामर्थाभिधानशक्तिरस्ति, पृथग्विगतिनामिन्त्यभिप्रायः । यथा
 यर्णानां पदादपगतानामर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति, एवमेतेषामपी-
 नामाख्यातविद्योगेऽर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति । क एवमाह ? शाक-
 टायनः । शाकटस्यापत्यं नडादिपाठान् फक्, शाकटायनः ॥

आह,—कथं तेषामर्थवत्तेति ? उच्यते,—“नामाख्यातयोस्तु
 कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति” । तुराद्योऽवधारणार्थः । नामा-
 ख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म, तत्रैव विशेषं कश्चिदुपसंयुज्य द्योत-
 यन्ति । स एव नामाख्यातयोरेवार्थविशेष उपमर्गसंयोगे सति
 व्यज्यते । यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभिव्यज्य-
 मानो द्रव्याश्रय एव भवति, न प्रदीपाश्रयः ॥

आह,—कोऽन्यथा ब्रवीति येनैवमुच्यते ‘शाकटायन एव-
 माहेति’ ? शृणु,—“उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः” ।
 उच्चावचावचाश्च उच्चावचाः, बहुप्रकारा इत्यर्थः । एषामुप-
 सर्गपदानामर्थाः पदार्था भवन्ति वियुक्तानामपि नामाख्याताभ्या-
 मिति गार्ग्यः । आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । एकीको-

ऽप्येषां प्रादीनां नामाख्यातवियोगेऽपि अनेकार्थ इत्यभिप्रायः ।
तद्यथा,—प्रेत्यादिकर्मोदीर्णो भृशार्थ इत्यभिधाने शक्तिरस्यैवेत्ये-
धमाद्युपलक्षितस्य लक्षणशास्त्रे । यत् पुनरेतदुक्तं वर्णवदिति,,
अनभ्युपगमादयुक्तं, न ह्यभ्युपगतमस्माभिरेतदनर्थका वर्णा इति ।
सामान्या हि वर्णेष्वभिधानशक्तिरस्यैव । यथा मृदोऽवयवेषु
सर्वमृण्मयभाण्डारम्भशक्तिः । सा तु पदत्वेन समुद्रितानामर्थ-
विशेषेऽवतिष्ठते । यथा मृदोऽवयवानां घटे घटारम्भशक्तिरभि-
व्यज्यते, एवं तत्र यदुक्तं “वर्णवदनर्थका उपसर्गाः नामाख्यात-
वियोगात्”—इत्येतदयुक्तम् । अपि च । वर्णैरनर्थकैरारम्भमाणं
पदमप्यनर्थकमेवस्यान् ? न ह्यशुक्तंस्तन्तुभिरारम्भमाणः पटः
शुक्तो भवति । नतश्च पदैरनर्थकैरारम्भमाणं वाक्यमनर्थकमेव
स्यान् ? वाक्यैश्चानर्थकैरारम्भं शास्त्रमप्यनर्थकमेव स्यात् ?
ततश्चाभ्युदयनिःश्रेयसार्थो योऽयमभ्युद्यमस्यप्रत्ययेन विदुषा-
मयमनर्थक एव स्यात् ? अनिष्टञ्चैतन् । तस्मादर्थवन्तो वर्णा
इत्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदुक्तं ‘प्रदीपवदनर्थका उपसर्गाः’—
इति । तत्रोच्यते,—प्रदीपोऽपि स्वेनार्थेन प्रकाशाख्येनार्थवानेव
सत्यपि चार्थवस्ये प्रकाश्यमर्थमाधाग्भूतं प्रत्याप्यन् स्वं प्रकाशन-
शक्तिमभिव्यनक्ति । एवमुपसर्गां अर्थवन्तोऽपि सन्तः स्वार्था-
भिधानशक्तिमनेकप्रकारां विद्यमानामपि स्वार्थाभिधानरक्त्याचाग्-
भूते नामाख्याने प्रत्याप्य अभिव्यञ्जयेयुः । तत्र यदुक्तं ‘प्रदीप-
वदनर्थका उपसर्गाः’ इति, एतदयुक्तम् । नामाख्यातयोरेवासा-
धयं उपसर्गसंयोगे सति उपजायत इति, तत्र प्रूमः, न हि लोके

गो यत्र समागो भवति, न तत्रान्यमोक्षणे । नामाख्याने नार्थ
विशेषं प्रत्युपगमं गंगो गमोक्षणे । सम्मादर्यन्तमुपगमोऽस्य क्रिया
विशेषोऽर्थः । क्रियामामान्यमात्रमाख्यातस्येति ॥

तत्र सदुक्तम् 'भनर्पकाः पृथग्व्यभिपत्ता उपमर्गाः'— इति
सदुक्तम् । नूनः ? "तद्य एषु पदार्थः प्रादुर्गिमे तन्" । तो-
सदुपपन्नं भवति । य एषूपमर्गेषु म्प्रादुर्गिमेऽर्थः इति प्रादु-
र्गिमिमे उपमर्गाः पदविशेषाः पृथगपि गन्तः ॥

कः पुनरुत्पत्ति ? उच्यते,— "नामाख्यातगोर्गर्थविकरणम्"
अर्थविक्रियामित्यर्थः । सम्मादर्यन्त एवेति ॥३॥

आ इत्यर्वागर्थे प्रपरंत्येतस्य प्रातिलोम्यमर्भात्याभि-
मुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमति मु इत्यभिपृजितार्थे
निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थीपौ
उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्राति-
लोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेन्युपजनं
परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान्
प्रादुस्त उपेक्षितव्याः ॥ ५ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १, १ ॥

उच्यतां तर्हि क एषां कस्मिन्नर्थविशेषे घतंते ? उच्यते,—
अयं तावत्—"आ इत्यर्वागर्थे" । तद्यथा,—आ पर्वतादिति ।

वर्गिति गम्यते । अनेकार्थत्वेऽपि सत्पुपसर्गाणामेकैकोऽर्थः
हरणत्वेनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनार्थम् ॥

“प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्” । प्रपरा-इत्येताद्युपसर्गावेतस्यै-
होऽर्थस्य प्रातिलोम्यमाह तुः । प्रगतः परगतः ॥

“अभीत्यामिमुख्यम्” । आह । अभिगतः ॥

“प्रतीति” “एतस्य” एव अमेः “प्रातिलोम्यम्” आह । प्रति-
इति ॥

“अतिस्तु-इत्येतावभिपूजितार्थे” वर्तेते । अतिधनः सुब्राह्मण
॥

“निर्दुर्त्तित्येतयोः प्रातिलोम्यम्” । निर्धनो दुर्वाह्य इति ॥

“न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ” । निगृह्णाति । अयगृह्णातीति ॥

“उदिति” अयमेक एव “एतयोः” द्वयोः “प्रातिलोम्यम्”
। उदुगृह्णातीति ॥

“समिन्येकीभावम्” अर्थमाह । संगृह्णातीति ॥

“व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्” आह तुः । विगृह्णातिर्विग्रहार्थीयः
ऽति, अपगृह्णातीति ॥

‘अन्विति सादृश्यापरभावम्’ आह । अनुरूपमन्वेदमिति
ऽयम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ॥

‘अपीति संसर्गम्’ आह । सर्पियोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि
॥

‘उपेत्युपजनम्’ । उपजायते ॥

‘परीति सर्वतोभाषम्’ आह । परिधावतीति ॥

“अधीत्युपरिभावम्” आह । “लेश्वर्यं वा” । अधितिष्ठति,
अधिपतिरिति ॥

आह,— नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीत्यु-
क्तम् । अत्र नाज्ञः कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्तीत्येवं न गृह्यते ।
“उपसर्गाः क्रियायोगे (पा० १, ४, ५६)”—इति प्रसिद्धो ह्युप-
सर्गाणां क्रियापदेन योगो न नाज्ञा । उपसर्गा हि क्रियाद्वयेनै-
नामान्यास्कन्दन्तीति ॥५॥

इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ
निरुक्तव्याख्यायां षष्ठ्याध्यायस्य [प्रथमाध्यायस्य]
प्रथमः पादः ॥१॥

—:—

द्वितीयः पादः ॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्युपमार्थेऽं
कर्मोपसंघट्टार्थेऽपि पदपूरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थं भव-
न्तीवेति भाषायाश्चान्वध्यायश्चाग्निरिवेन्द्र इवेतिनेति प्रति-
पेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायन्नेन्द्रनेऽन्व ममंमतेति
प्रतिपेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्र प्रतिपद्यति दुर्मदामो
न गुरापामिन्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोप-
मिर्मते ॥ १ ॥

“अथ निपाताः” । उक्तमुपसर्गलक्षणं सामान्यम् (३४ पृ०),
 “नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति”—इति,
 त्वलक्षणमपि (३६-३७ पृ०).—“आ इत्यर्वागर्थे” इत्येवमादि ।
 ॥ इति वृत्त्वा च ते प्रत्येकं समाह्वताः । अधुना सामान्य-
 जानुपक्तं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्णयिष्यामः । तद-
 ार्गोऽयमथशब्दः ॥

“उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति” । उच्चावचेष्वनेकप्रकारेष्वर्थेषु
 क्तीति निपाताः ॥

ब्राह्म,—कतमे पुनस्ते ? उच्यते,—“अप्युपमार्थेऽपि कर्मो-
 हार्थेऽपि पदपूरणाः” । उपमैवार्थ उपमार्थः, तस्मिन्नुपमार्थे ।
 । नाम,—कर्मिभ्रिदेवार्थे यः प्रसिद्धो गुणः, तदन्यस्मिन्न-
 इस्तदुगुणेऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंयोज्य तदुगुणप्रकाशनं
 । सोपमा । कर्मोपसंग्रह एवार्थः कर्मोपसंग्रहार्थः, तस्मिन्
 [संग्रहार्थे । अर्थोपसंग्रहार्थे इत्यर्थः । कर्मशब्दो हि प्राये-
 ष्यायवचन एतस्मिन्च्छब्दाम्ने । “गतिकर्माण उत्तरे घातयः
 . ४)”, गन्वर्था इति गम्यते । पदमेव पूरयितव्यं, येषामर्थः,
 पूरणाः । तदेतन् त्रिधात्वमर्थभेददृष्टं निपातानां समासेन ॥
 ।ह,—किमविशेषेण सर्वे एतस्मिन्नर्थे निपतन्ति ? नेत्युच्यते ।
 ति चत्वार उपमार्थे भवन्ति” । तेषां सर्वेषां मध्ये एते
 :—इव, न, चित्, नू च प्रायोवृत्त्या उपमार्थे भवन्ति ॥

धुनेवमुक्त्वा भाषाच्छब्दःप्रविभागेतोदाहरणमेकैकं दर्श-
 समासविस्ताराभ्यां हि शारदाणि प्रतीपन्ते । तत्रायं

ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः (७, ३, ६)"—इति । स एव मन्युस्तुतिभारु
एव । यथा—“अभित्या शूर (ऋ० सं० ५, ३, २१, २)"—
इति इन्द्र एव तस्मिन्निष्केवल्ये, यथा “आपो हि ष्ठा (ऋ० सं०
७, ६, ५, १)"—इत्याप आग्निमास्ते, सूर्यादय आश्रिते एवम्॥

हे ‘मन्यो’ ! ‘सहुरे’ सहनशील ! एतस्मिन् शत्रूणामभि-
भवनकाले प्रत्युपस्थिते ‘हुतः’ आहतः सन् अस्माभिः, ‘सेनातां’
सेनाप्रणेता ‘नः’ अस्माकम् ‘एधि’ भव । ततश्च ‘अग्निरिव’
‘त्विपितः’ दीप्तस्त्वं तेजसा ‘सहस्र’ अभिमय तानस्मच्छत्रून् ।
‘हत्वाप’ हत्वाय यदेतेषामस्मच्छत्रूणां ‘वेदः’ धनं तत् त्वमादाय
तेषामस्मद्योधाताम् ‘ओजः’ बलं ‘मिमानः’ निर्माय यथावस्तु
यथाहं ‘विमजस्र’ । येऽपि च केचिद्धृतावशिष्टाः ‘मृधः’ मृधकारिणः
अस्मद्दिद्वयः अस्मत्तः प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनम्, तेषामोजो मिमानः
तूलयित्वा कियदवशिष्टशला ह्येते न शक्ताः प्रत्याहर्तुमित्येवं
मिमानस्तावन्मात्रशेषलान् कृत्वा त्वं ‘विनुदस्र’ एनान् दूरं प्रक्षिप
अपुनरागमनाय ॥

द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव,—“इहैधि माप च्योष्ठाः पर्वत
इवाविवाचलिः । इन्द्र इवेह धुषस्तिष्ठेह राष्ट्र मु धारय ॥” (ऋ०
सं० ८, ८, ३१, २) । अनया चानुष्टुभा धुष आङ्गिरसो राजान-
मभिमिषेच । ‘इहैध’ राष्ट्रे त्वम् ‘एधि’ भव । ‘मा’ चातस्त्यम्
‘अप च्योष्ठाः’ । ‘पर्वत इव’ ‘अविवाचलिः’ अविचलनशीलः ।
‘य इह’ धुषः शाश्वतः ‘तिष्ठ’ । स्थित्या च इदं ‘राष्ट्रम्’
एव विमृतियोगेन स्थितं ‘धारय’—इत्याशीः ॥

भाषायां प्रसिद्धमेवेति हृत्या नोदाहरणं पठितम् । अथवा प्ले एव । 'अग्निरिवतीक्षणः' 'इन्द्र इव विकान्तः' ॥

"नेति प्रतिषेधार्थो भाषायाम्" । प्रसिद्धः । "उभय-
मन्वध्यायम्" । "नेन्द्रं देवममंसतेति (ऋ० सं० ८, ३, २६,
१)" । नेन्द्रं देवमात्मनो दीपयितात्ममन्यन्ताऽऽदित्यरश्मयः ॥

आह,—किं पुनर्लक्षणमिति ? उच्यते,—'प्रतिषेधार्थोऽपि पुर-
स्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधते" ।

"दुर्मदासो न सुरायामिष्ट्युपमार्थोऽपि उपरिष्टादुपचारस्तस्य
येनोपमिर्माते"—इति । येनार्थो नोपमेयमर्थमुपमिर्माते । तद्यथा,
—"दुर्मदासो न सुरायामिति" । हृत्स, पीतासो युध्यन्ते दुर्म-
दासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं नाना जरन्ते ॥" (ऋ० सं० ५, ७,
१६, १) । काण्डो मेघातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेध येन्द्रं सुतं ददृशाते ।
तत्रैषा गायत्री । येषामपि विनियोगः क्वचिदन्यत्र नास्ति, तेऽपि
चावःस्तोमे विनियुज्यन्ते । 'हृत्सु' 'पीतासः' पीताः सन्तो हृदये-
प्यवस्थिताः सोमाः 'युध्यन्ते' सम्प्रहारमिच कुर्वन्ति । अहं विशिष्ट
इत्येवं स्वर्द्धमानाः । क इव ? 'दुर्मदासो न' दुर्मदासः "आज्ञसेत्सुकु
(पा० ७, १, ५०)" यथा कुत्सितमदाः केचित् पुरुषाः सुरायां
पीतायां सन्यां युध्येत्, पपम् । किञ्च, तमेव यजमानं 'जरन्ते'
स्तुषन्तीय भात्मलाभपरितुष्टाः । कथं जरन्ते ? 'ऊर्ध्वं' ऊर्ध्वमिच
गत्रिमिच 'नानाः' भूत्वा स्थियं सम्प्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्राया इव ।
"नानाः' स्तोतारः । ते च 'ऊर्ध्वं' पपसा पूर्णं गवादे रूप इव सोमपूर्णं
त्वा 'जरन्ते' 'स्तुषन्ति' । इति सावणः ॥ केचिद्विशिष्टाः पुरुषाः ॥१॥

चिदित्येषोऽनेककर्मांश्चाचार्य्यधिदिदं म्रूपादिति
 पूजायामाचार्य्य आचारं ग्राहयन्त्याचिनोत्पयानाचिनोति
 युद्धिमिति या दधिचिदित्युपमार्थं कुन्माणाधिदाहरेत्या-
 कुत्सिते कुन्माणाः कुत्सेषु मीदन्ति नु इत्येषोऽनेककर्मद-
 करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथन्नु करिष्यतीत्यनुष्टुप्ते नन्वेत-
 कार्पीदिति चाथाप्युपमार्थं भवति ॥ २ ॥

चिदित्येषोऽनेकार्थोऽपि मन्नुपमाणीयमयोंगादशोदाहतः
 कथमयमनेकार्थं इति? उच्यते.—“आचार्य्यधिदिदं म्रूपादि
 पूजायाम्” । आचार्य्य एव म्रूपात्, कोऽन्य एव यश्यतीति
 “दधिचिदित्युपमार्थं” दधिरूप भोदन इति । “कुन्माणाधिद-
 हरेत्यवकुत्सिते” । भृशं कुत्सिते । कुन्माणानपि तापदाहरे-
 कि घान्यदाहरिष्यति । “नु इत्येषोऽनेककर्मां” । कथम्? “इद-
 करिष्यतीति” । कथं हि क्रियाया हेतुनिमित्तमित्यर्थः । का
 नु करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते यत् पुनरनुष्टुप्ति का
 नु करिष्यति? तदनुमानमेतस्मिन्ननुष्टुप्ते । “नचेतद्कार्पीदिति
 च” । अनुष्टुप् एवार्थं भवतीति ॥

नन्वयमकार्पीदेतन्, कथमयं श्रवतीति कथं करिष्यतीति!
 “अथाप्युपमार्थं भवति” तद्यथा—॥ २ ॥

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः वृक्षस्येव ते पुरुहूतशाखा
 वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखाः खण्डाः

शक्रोतेर्वाऽथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञापते न त्वौद-
कमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहश्चति समुच्चयार्थं
।।भ्यां संग्रह्युज्यतेऽहं च त्वं च वृश्रहन्नित्येतस्मिन्नेवार्थं
।।भ्यश्च पितृभ्य एत्याकारो वेति विचारणार्थं हन्ताहं
धेवीमिमां निदधानोह वेहवेत्यथापि समुच्चयार्थं भवति
पुर्वा त्वामनुर्वा त्वेति ॥ ३ ॥

“अक्षौ न चक्रयोः शूर वृहन् प्रते मद्वा रिरिचे रोदस्योः ।
इस्य नु ते पुरुहूत वया व्यू ३ तयो कुरुन्दि पूर्वोः ॥” ।
ए० सं० ४, ६, १७, ३) । मद्वाजो बार्हस्पत्योऽस्या-
।।ष्टुमः, पूर्वणार्द्धर्चन इन्द्रं स्तुत्योत्तरेणोपालब्धवान् । हे ‘शूर’
द ! ‘पुरुहूत !’ महातक्ष इव चक्रयोः ‘प्ररिचि’ प्रकर्षणाति-
च्यते । तव ‘मद्वा’ महत्त्वेन विभूतिः । कुतोऽतिरिच्यते ?
।।दस्योः’ चावापृथिव्योः । तथापि चैवं विभूति युक्तस्य सतस्तत्र
।।कानामेवास्माकं सतां वृक्षस्येव ‘वयाः’ शाखाः ‘पूर्वोरुतयः’
।।स्मयज्ञागमनमार्गाः ‘विरुहुः’ खिलीभूनास्तवात्रागमनात् ।
।।हो कष्टं मन्दभाग्येयतास्माकम् । येषां नो धनं, न तदस्ति
।।न त्वां यजेमहि । किमत्र त्वां वक्ष्याम इति ॥ “वयाः शाखाः”
-इति पर्यायवचनः । “येनेः” वया इति निगमप्रसक्तस्य
।।वचनम् । “शाखाः वशायाः” इति पर्यायप्रसक्तस्य । व्याख्याता
।।पमार्थीयाः ॥

अथानन्तरं प्रतिज्ञाप्रसक्तानेव कर्मोपसंग्रहार्थान् धक्ष्यामः

“अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते, न त्वोद्देशि-
मिच विप्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः” । यस्यागमाद्ध्या-
रादश्रूयमाणस्यैव निपातस्य सरूपविरूपैकशेषादर्थतो वा ‘पृथक्त्व-
मह’ पृथग्भाव एव ‘विज्ञायते’ । तथा, — देवदत्तयज्ञदत्त
देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति ॥

आह, — हावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तो श्रूयेते, न तु तयोरेतौ
शिकमिय पृथक्त्वमिति । यथा गाः, अश्वान्, पुरुषान्, पशूनि
प्रत्येकमुद्दिश्यमानानाम् । इह तु विप्रहेण च शब्दागमादेतौ
पृथक्त्वमुपजायते । नानाग्रहणं द्वयोर्वृत्तानामर्थानां विप्रहः स एव
पृथक्त्वाद्देशतोः पृथक्त्वेन निमित्तोत्पलक्ष्यमाणः, यस्माद् हावप्यत्र
यहन् वा गृहीत्वैकस्मिन् कर्मणि उपसमावेष्टयति । तथा
‘देवदत्तयज्ञदत्तो पचेते’—इत्येवम् । तस्मात् ‘कर्मोपसंग्रहः
इत्येवप्रामेय तद्वदति । अथवा बृहस्पतिश्चेत्युक्तेप्रजापतिरनुक्तौ
द्वितीयो गम्यते प्रजापतिश्चेति ॥

कतमं पुनरसाविति ? उच्यते,—“चेति” कदाचिदर्थं
‘समुच्चयार्थः’ ‘उभाभ्याम्’ अप्यर्थाभ्यां विगृहीताभ्यामेव संबु-
‘प्रयुज्यते’ । तथाच,—“अह च त्वं च वृत्रहनन्त्वं युज्याय सति
आ । भगताया विदद्रियोऽनु नो शूर मंसने भद्रा इदं
गतयः ॥” (अ० सं० ६, ४, ४१, ५) । घोरपुत्रः प्रगाथोऽनु
नेन्द्रया पर्न्त्या इन्द्रस्य सभ्यार्थो सन्नर्वात् । हे ‘वृत्रहन’ इति
‘अहं न’ प्रगाथ ‘त्वं च’ ‘संयुज्याय’ । एकस्मिन्शर्धे सति प्राप्ति

लक्षणे युज्यावहै 'आ सनिभ्यः' आमाप्तेः । 'अरातीवा'—इत्येकं
पदम् अघैवमावां संयुक्तौ दृष्ट्वा हे 'अद्रिचः' । 'अरातीवा चित'
अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यानुमंस्यत एवाचयोर्दानम् ।
'भद्रा' भन्दनीया 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दानार्नीत्येवं मन्यमानः ।
को हि नाम स्वत्संयुक्तानामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः ॥

अथाप्याकारः "धत्स्मिन्नेवार्ये" समुच्चयार्थे । "देवेभ्यश्च
पितृभ्य आ"—इति । अथमस्मिन्मन्त्रे आकारः । "यो अग्निः
कल्प्यवाहनः विनृन् यक्षद्वैतावृधः । प्रेदुं हव्यानि देवेभ्यश्च पितृभ्य
आ ॥" (ऋ० सं० ७, ६, २२, १) । अनुष्णुप्, आग्नी, पितृयज्ञे
विनियुक्ता । 'योऽग्निः' कथस्य घोडा, यस्यायमधिकारः,
कव्यानि घोदव्यानीति, स इहास्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन स्थितः
'पितृन्' 'यक्षन्' पूजयतिइत्यर्थः । किल्लक्षणान् 'अरतावृधः'
सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । किञ्च । 'प्रेदुं हव्यानि' वोचति,
वोचतु च । प्रप्रचीत्वेतानि हवींष्यस्मत्प्रदत्तानि । कर्मै ?
'देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च'—इति ॥

"वेति" अयं "विचारणार्थे" । समुच्चयार्थीयप्रसङ्गेनोदा-
हियते । "हन्ताहं पृथिवी मिमां निदधानीह येहपा । कुवि-
त्सोमस्थापामिति ॥" (ऋ० सं० ८, ६, २७, ३) । किन्द्रो लवस्त
स्येयमार्थं, गायत्री । 'हन्त' इदानीमेष 'अहम्' 'इमां पृथिवीम्'
'इह वा' अन्तरिक्षलोके, 'इह वा' ध्रुवलोके । अथवा 'इह' दक्षिणे
स्वर्गधे, 'इह वा' सव्ये 'निदधानि' अवस्थापयामि । अतः
स्थानाद्बुद्धस्य । अथ किमर्थं श्रुते ? 'कुवित्सोमस्य' यद्दहं

सोमम् 'अपाम्' पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव
घोर्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि” “वेति” अयं “समुच्चयार्थं भवति” । “वायुव
त्वा मनुर्वा त्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्त
विंशतिः । ते अग्ने अश्वमयुञ्जंस्ते अस्मिञ्जवमाद्धुः (य० सं०
६, ७)” । अनुष्टुबेपे । वाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे
अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जा
त्वामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवञ्च पू
मप्यश्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च । त एव च तस्मिन् जव
माद्धुः आहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि चाग्ने ! तन्न
त एव युञ्जन्तु, जवं चाम्मिन्नादधत्विति ॥३॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण संप्र
ज्येते अपमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्य
तीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण मृपेमे वदन्ति
मन्यमुने वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तद् हीत्येषोऽनेरु
कमेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्य-
नुष्टुबे कथं हि न्याकरिष्यतीत्यग्रपायां किलेति विया-
प्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रपुज्यते-
नुष्टुबे न किलैवं ननु किलैवमेति प्रतिषेधे मा कार्षीमा

हार्शीरिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि
पदपूरण एवं खलु तद्वचभूवेति शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो
भाषायां शश्वदेवमित्यनुष्टुप् एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टं नून-
मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचि-
कित्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्यमरुद्भ्यः
सम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्यपरिदेवपाञ्चकं ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १, २ ॥

“अह इति च, ह इति च” द्वायप्येतौ “विनिग्रहार्थीयो” ।
तयोः पुनरेतयोरेतन् प्रयोगस्याभाष्यम् । द्वयोरर्थयोरेककाले
प्रकृतयोः “पूषण” पूर्ववाक्पगनेनार्थेन संयुक्तौ “प्रयुज्येते” ।
तद्यथा,—“अयमहेद् करीत्वयमिदम्” ॥ अयमह यन्नदत्तो गाः
पाययतु, अयं देयस्ती भुङ्क्तामिति ॥

हकारस्योदाहरणम् “इद् ह करिष्यतीति” । यन्नदत्त इद् ह
करिष्यति । “इद् न करिष्यतीति” । भोदनं न पश्यतीति ॥

“अथाणुकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण” । विनिग्रहार्थः
भवति । स पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतनेनार्थेन संयुक्ते प्रयुज्यते ।
तद्यथा,—“मृयेमे” वृषलाः “पदन्ति” । “सत्यमु ते” ग्राह्यजाः
“पदन्तीति” । विनिग्रहो नाम, विभागेनाद्यम्पितयोर्ब्रह्मदेव-
दत्तयोरेकस्मिन् पन्नदत्तेऽस्मिन्ननरसगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं यत्
स विनिग्रहः । तदर्थो विनिग्रहार्थः, विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थोः ॥

“अथापि” उकारः “पदपूरणः” भवति । “इदं मुत्त
 पुस्तमं पुस्ताज्ज्योतिस्ममो वयुनावदस्थात् । नूनं हि
 दुहितरो विभातीगातुं कृणवन्नुपमा जनाय ॥” (ऋ० सं०
 ८, २, १) । वामदेवो गौतमोऽनया त्रिष्टुभोपसं तुशव
 प्रातानुवाकाशियनयोः शस्यते । ‘इदं’ तन्, ‘ज्योतिः’ यत् उक्तं
 कथयन्ति । उकारः पदपूरणः । एतन् ‘पुस्तमं’ यदुत्तमम्
 कुतः ? पुस्तमम् । ‘तमसः’ यदभिभूय शार्वरं तमः स्वमात्मा
 नमभिव्यनक्ति । अत एव नद् बहुतमम् । ‘पुरस्तात्’ प्राच्यां
 दिशि ज्योतिः ‘वयुनवन’ प्रज्ञानवदुत्तिष्ठति । ‘नूनं’ निश्चयेन
 एताः ‘उपसः’ दिवो दुहितरः । रूपसामान्यात् दुहितृत्वात् ।
 ‘विभातीः’ विभासमानाः ‘गातुं’ गमनमपि कृतार्थं जनानां ‘हृष-
 वत्’ कुर्वन्त्य भागच्छन्ति । यथेयमनुरज्यते प्राची दिक्, विश्वं
 स्यते च तमः । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम् ॥

“तदु प्रयक्षतम मस्य कर्मदस्मस्य चारुतम मस्ति दंसः ।
 उपहरे यदुपरा भपिन्वन् मध्वर्णसो नयः अतस्रः ।” (ऋ० सं०
 १, ५, २, १) । द्वितीयमुदाहरणमस्यैव । गौतमो नोधाध-
 मया त्रिष्टुभेन्द्रमस्तीत् । प्रवर्ग्ये विनियुक्ता । ‘तत्’ प्रकर्षे
 ‘यक्षतमं’ पूज्यतमम् । उ इति पदपूरण एव । ‘अस्य’ इन्द्रस्य
 ‘दस्मस्य’ दासयितुर्दर्शनोयस्य वा ‘चारुतमं’ शोभनतममन्यदपि
 तस्य ‘अस्ति’ ‘दंसः’ कर्म किमपि यदुप्रकारम् । तन् चार्वेव
 पूज्यमेव । इदमेव तस्य चारुतमं च पूज्यतमञ्च । तन् किम् ?
 उपहरे यन् उपराः भपिन्वन् । उपहानमर्हन्ति यस्मिन् देशेऽव-

स्थिताः सहायाः, स उपहरो देशः, जनैरनाकीर्णो यस्मिन्नेकाकी
 'यत्' 'उपराः' मेघपूरिताः 'मध्वर्णसः' मधूदकाः 'चतस्रः' 'नद्यः' नदीः
 'अपिन्यत्' अपातयत् अक्षारयत् । धर्मद्वारेण यज्ञादि प्रावर्त्तयत्,
 —इत्यतः । एतदेवास्य चारुतमत्वम् पूज्यतमत्वञ्चैत्यमिप्रायः ॥

“हीत्येवोऽनेककर्मा” । तद्यथा,—“इदं हि करिष्यतीति
 हेत्वपदेशे । कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे । कथं हि व्याकरि-
 ष्यतीत्यसूयायाम्” । कथमयं व्याकरिष्यतीत्यकृतप्रयत्नोऽयमि-
 त्यमिप्रायः । अमर्षादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽमिप्रायः परिधावोऽस्-
 येत्पुच्यते । परगुणानभिज्ञेत्यर्थः ॥

“किलैति विशाप्रकर्षे” विज्ञानातिशय इत्यर्थः ॥ अन्यत
 उपधृत्यातिशय इत्यर्थः । अन्यत उपधृत्यातिशयेनावधार्यान्यस्मा
 आचष्टे कश्चित्—“एवं किल” एतदसाद्युद्धमिति ॥

“अथापि न ननु इत्येताभ्यां” संयुक्तः किलैत्ययं प्रयुज्यते ।
 “अनुपृष्टे” अर्थे । अन्यत उपधृत्य कश्चिदर्थं नायमेवमिति
 तनस्तमेवार्थमन्यमनुपृच्छति । अथेतरमभ्रद्धन्पूर्वस्य । “न
 किलैवम्”—इति । “ननु किलैवम्”—इति ॥

“मेति” अर्थं “प्रतिषेधे” । तद्यथा,—“मा कार्षीर्मा हार्षी-
 रिति च” । अयञ्च प्रतिषेधार्थीय एव ।

“खल्विति च” । तद्यथा,—“खलु कृत्वा” । अकृत्येत्यर्थः ।
 देशमापाध्यवस्थयैवभारतीयानामुपेक्षितव्यः कश्चित् प्रयोगः ॥

“अथापि” खल्वित्ययं “पशूपरुणो” भवति । तद्यथा,—एवं
 खलु सद्वयमूषेति । अग्नोऽभ्यः प्रयोगः कश्चित्पादवृत्तेषु ॥

“शश्वदिति विचिकित्सार्थोयो भाषायाम्” । छन्द-
पुनरन्वेष्यप्यर्थेषु भवति । यथासम्भवं द्रष्टव्यः । इयं चा-
शैली अर्थमपेक्ष्य । एवं शब्दस्य पुरस्तात् प्रयोगो वा भर्वा
उपरिष्ठाद्वा । तद्यथा,—“शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्य-
स्वयं पृष्टे” अर्थे इति वाक्यशेषः ॥

“नूनमिति विचिकित्सार्थोयो भाषायाम्” । विचिकित्सा-
नाम विवेकपूर्वकोऽवधारणाभिप्रायः । तत्रायं भाषायां भवति ।
“उभयम् अन्वध्यायम्” । पुनरयमर्थद्वये भवति—“विचिकित्सा-
र्थोयश्च पदपूरणश्च” ॥

उदाहरणमत्र निर्विचक्षुर्निदानमेवाह,—“अगस्त्य इन्द्राय”
—इत्यादि । निदानवतां मन्त्राणां निदानमेव पूर्वं घक्तव्यम्, तेन
हातितगमयंमुच्यमानः प्रकाशते । सतः पदानि । ततोऽर्थः ।
मतः प्रत्येकं विग्रहेण निर्यचनम् । एष हि व्याख्याक्रमः । अग-
स्त्यः, तत्र स्त्यानः संहतः इत्यगस्त्यः । सः “इन्द्राय हविर्निरुष्य
मरुदुभ्यः सप्रदित्सां नकार” । सप्रदानुर्मच्छदित्यर्थः । “स
इन्द्र एत्य परिदेययाश्चक्रे” । परिदेयना नाम मन्युपूर्वको
विलापः ॥ ४ ॥

इति निरुक्तपृष्ठां ऋष्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥



तृतीयः पादः

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् । अन्यस्य
 चित्तमभि सञ्चरेण्यमुताधीतं विनश्यति ॥ न नूनमस्त्य-
 तनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन् घवि घुरित्यहो नामधेयं
 तेत इति सतः श्व उपाशंसनीयः कालो ह्यो ही नः
 लः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् कस्तद्वेदं यदभूतमिदमपीतर-
 द्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमभिमञ्चार्यन्यो
 नियश्चित्तं चेततेरुताधोतं विनश्यतीत्याध्यातमभिप्रेतम
 विपदपूरणः ॥ १ ॥

“न नूनमस्ति (ऋ० सं० २, ४, १०, १)”—इति । विचार्य-
 न्मसैतत्तावत्,—अद्यतनं हविर्मम नास्तीति । नकारं दृष्ट्वा-
 नशब्दोऽध्याहृतः आचार्य्येण । प्रतिषेधे हि सति प्रतिषेधे-
 यवश्यं भवितव्यमिति । एते च मन्त्रैकदेशा एव सन्तोऽध्या-
 ः, पदातिरेकादध्ययनकालेनार्थीयन्ते । ते त्वर्थनिर्यञ्जनकाले
 ष्यवितव्याः । अद्यापि स्यात् श्वस्तनं भविष्यतीति । ‘नो श्वः’
 तावदस्मदर्थमेव निरुप्तं सदस्मन्नोऽप्यप नूनमथ श्वस्तने का
 शा । किङ्कारणं ? ‘कस्तद्वेदं यदद्भुतम्’ । को हि नाम
 द जानाति यदद्भुतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यतीति मम पा
 म्य घा इति । कस्मात् पुनर्न विज्ञायत इति ? अतः, यस्मात्

‘अन्यस्य चित्तमभि सञ्चरेष्यम्’ सञ्चरणशीलमनस्यस्मिन्नमित्यभि-
प्रायः । ‘उत’ अपि, अथेति छन्दसि समानार्थाः । एतद्गुणं
ह्यपि ‘आधीतम्’ आध्यातमभिप्रेतं सन् मया ममेदमित्येवं तथापि
‘चिन्त्यति’ एवान्यस्मै प्रदीयते । तत्रैवं सति श्वस्तनमन्मात्र-
भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्,—“अस्मिन् यवि,—युरित्यहो नाम
धेयम्, । द्योतत इति सतः” । द्योतनेद्यग्निनि । द्योतत इति
कर्तृकारकम् । सदिति यत्र द्रूयान्, तत्रोच्चारित एव कारक-
नियमो द्रष्टव्यः, अन्यत्र यथेष्टं योज्यम् । “श्व उपाशंसनीयः”
उपगम्यः, सचेतसा आशास्तथो भवति, अनागतन्वान् । “ह्यो हीनः
कालः” अतिक्रान्तो हि स भवति ॥ श्वःसम्बन्धात् ह्यःशब्दो-
ऽविमानोऽपि निरुक्तः,—“अद्भुतम् अभूतम्” । “इदमपीतरद-
द्भुतम्”—शोणितवर्षादि, “अभूतमिव” कादाचित्क-
घात् । शब्द-
सारूप्यप्रसङ्गेनेदं निरुक्तम् । “अन्यो नानेयः” नानात्वेन व्यव-
स्थितस्यापत्यमसत्कुलजस्येत्यर्थः । अथवा न सतामानेयः ।
“चित्तञ्जेतनेः” चेतस्यनेनार्थानिति चित्तम् । “उतार्धीतं चिन्त्य-
स्तोत्राध्यातमभिप्रेतम्”—इति पर्यायवचनम् ॥

“अथापि” अथमस्मिन्मन्त्रे “पदपूर्णः” भवति—॥ १ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रं दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मपोनी । शिक्षा स्तोत्रभ्यो माति धग् भगो नो वृहद्वदेम

विदधे सुवोराः ॥ सा ते प्रति दुग्धां वरं जरित्रे वरो वर-
यितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा मघोनी मघवती
मघमिति धननामधेयं महतेर्दानकर्मणा दक्षिणा दक्षतेः
समर्द्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणा-
गमनादिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षते-
रुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्यादानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्ह-
नने देहि स्तोत्रभ्यः कामान् मास्मानतिदंहीर्मास्मानति-
हाय दा भगो नो अस्तु बृहद्वदेम स्वे वेदने भगो भज-
तंबृहदिति महतो नामधेयं परिवृन्वह भवति वीरवन्तः
कल्याणवीरा वा वीरो वीरपत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्वृत्ति-
कर्मणो वीरपतेर्वा सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा
प्र सीमादित्यो असृजत् प्रासृजदिति वा प्रासृजत् सर्वत
इति वा विसीमतः सुरुचो वेन आवगिति च व्यवृणोत्
मर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि वा
सीमेत्येतदनर्थमुपबन्धमाददीत् पञ्चमीकर्माणं मीझः सीमतः
सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा विसीव्यति देशाविति
त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्द्धनामेत्येके ॥२॥

अन्तरेण चत्वालोत्करो तमानीधं चोत्सृज्यमाना गच्छन्तीति
 “दिक्” पुनर्दक्षिणा । “हस्तप्रकृतिः” प्राङ्मुखस्य प्रजापते-
 र्दक्षिणो हस्तो यमुष, सा दक्षिणा दिगभवत् । अथ “दक्षिणो
 हस्तः” कस्माद्दक्षिण इति ? “दक्षतेः” उत्साहार्थस्य,—स
 हात्साहयान् भवति कर्मसु, न तथा सद्यः । “दायतेर्वा स्यात्”
 दानार्थस्य, तेनैव हि प्रायेण दीयते । अथ “हस्तः” कस्मात् ?
 “हन्तेः”—तेन हि हन्यते । न, अन्येतापि केनचिद्दङ्गेन हन्यते ।
 एवं यो हन्तव्यो भवति तस्य “हनते” अपमेव तु “प्राशुः” शीघ्रः
 इत्यर्थः । “वृहदिति महतो नामधेयम्, परिकृष्टं भवति”—इति ।
 “धीरो धीरयत्यमित्रान्” नानाप्रकारं मारयतीत्यर्थः । “चेतेर्वा
 स्याद्द्रुतिकर्मणः” गत्यर्थे घर्त्तमानस्य, गच्छत्येवासावभिमुखं
 शत्रून् । “धीरयतेर्वा” विक्रमार्थस्य, विक्रान्तो दृसी भवति ।

“सीमिति” अर्थं “परिग्रहार्थो यो वा पदपूर्णो वा” । “प्र
 सीमादिषो अगृजत् (ऋ० मं० २, ७, ६, ४)” । अस्यामेव
 तावदुभयमपि प्रदर्शयति । तत्रः परिग्रहार्थोयत्ये द्वितीयमुदाहरणं
 पश्यति । गृह्यतमदस्य तत्पुत्रस्य वा कर्मस्येयमार्थम्, “प्र सीमा-
 दिषो अगृजत् विधत्तां प्रतं सिन्धयो घणस्य यन्ति । न
 भ्राम्यन्ति न वि मुञ्जत्येते यो न पञ्चसुया परिजम् ।”
 त्रिष्टुप्, सीमे । गृह्यः पुनरस्यां घणनाम्ना स्नूयते । प्राञ्ज-
 लूप्यो र्जमान् । सीमिति पदपूर्णं एव, कुतोऽपीत्यविषदित-
 मयैतत् पदपूर्णपक्षे । अथ परिग्रहार्थं सर्वमेव परिकृच्छति,
 —“प्राञ्जत् सर्वत इति वा” । ‘विधत्तां’ विधायिता, रसानां,

रश्मीनां वा, स्वरश्मिजालान्तर्गतस्य वा, धर्ता सर्वस्य जगतः ।
 'ऋतम्' उदकमादाय, पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकाच्च । 'सिन्धवः'
 स्यन्दनाः सूर्यरश्मयः,—ने हि आदित्यमण्डलात् प्राञ्चो
 वर्त्तमानाः स्यन्दन्ते धर्षकाले, सूर्येण प्रसृष्टा उदकमादाय सार्व-
 लौकिकं 'धरुणस्य' सूर्यस्य स्थानं मण्डलं 'यन्ति' । तदेवमण-
 निशमुत्सर्गादानलक्षणं स्वकर्म कुर्वाणः 'न ध्राम्यन्ति' । 'न'
 भ्रान्ता अपि सन्तो विरागादप्येतत् कर्म 'विमुञ्चन्ति' एते । क
 पुनः पतन्तो न ध्राम्यन्ति ? किं शनकैः ? न । 'वयो न' व
 इव पक्षिण इव शीघ्रं 'पतुः' पतन्तः 'रघुया' लघुया लभ्य
 शीघ्रिकया गत्यापि 'परिज्मन्' परिजमन्तः परिगच्छन्तः सर्व
 मप्येतज्जगत् ध्राम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येतत् कर्म ॥ एतद्गुणयुक्ता
 नामप्येतेषां सूर्य एव प्रतिसर्गे संयमे च ईश्वर इत्येवं सूर्यह
 स्तुतिरैषा ॥

“विर्सीमतः सुरुचो धेन भावगिति च” । इदं द्वितीयमुदा-
 हरणम् । प्रथमज्ञानमिति । “प्रथमं ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् विर्सी
 मतः सुरुचो धेन भावः । स सुधन्या उपमा अस्य विष्टाः सतध
 योनिमरातध विषः ॥” (य० षा० सं० १३, ३) । सामवेदसंहि-
 तायामपि ए० भा० ४, १३, ६ । वामदेवपुत्रो नकुलोऽनया
 विश्वा आदित्यं नुष्टाय । प्रथमविनियुक्ता रथमोपधाने वाग्नि-
 यपने । 'प्रथ' आदित्याख्यं 'जानं' जायमानं 'प्रथमम्' अनुत्प-
 प्रादितः 'पुरस्तात्' प्राच्यां दिशि, तदुद्गपोपलक्षितमेव प्राच्याः
 । 'वि भावः' ध्ययुजोत्, विष्टतानकरोत् । 'सुरुचः'

स्तरोचनाम् रश्मीन् 'सीमतः' सर्वतः । किञ्च, 'सः' 'वेनः'
 ार्था 'बुञ्ज्याः' बुद्धमन्तरिक्षं तदवयवभूताया दिशः, 'उपमाः'
 गनिर्मात्र्यः, तासु होतृप्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मायते जगदित्ये-
 [५—तस्यास्ता पक्षोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते । 'विष्टा' विष्टाः,—
 सु होतृजगद्विभिन्नं तिष्ठतीति ता एव विष्टाः । 'सतश्च' अभि-
 कस्य स्थूलस्य 'असतश्च' अनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य 'योर्नि' 'विषः'
 षृणोदित्यर्थः । आदित्योदये होधह्नुणयुक्ता दिशोऽभिव्य-
 न्त इत्यभिप्रायः । अथवा बुञ्ज्या आप्रान्तरिक्षास्ता उपमा
 येवमादि सर्वं योज्यम् ॥

“अपि वा सीमित्येतदनर्थकमुपपन्नमादृशत पञ्चर्माकर्माणम् ।
 नेष्टः सीमतः सीमातो मर्ष्यादातः । सीमा मर्ष्यादा चिर्सी-
 ति देशाविति” । विगतसन्तानौ देशौ करोतीति ॥

“त्य इति विनिप्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्” निपातस्येनेतदपि
 निन्दिते । वक्ष्यति हि “निपात इत्येके”—इति । अतः त्य इति
 िषं निपातकाण्ड उदाह्रियते । संशय परिशोधनाय त्व इत्येत-
 देनिप्रहार्थीयमिति ध्यास्यात्तम् । किमु तम् सर्वनामविप्रतिपक्ष-
 त्याम् स्वरमप्यवधारयन् अस्यानुदात्तमित्याह, कथं पुनर्विप्रतिप-
 क्षस्यमेतदिति ? उच्यते,—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्त इत्यात्स-
 र्गकं लक्षणम् (कि० सू० १, १)—अन्यत्र घापवादान्,—
 दक्षजविदोऽपि घाप्यापवादं षडन्ति,—“त्वस्वनेमसमसिमैत्य-
 नुषानि (कि० सू० ४, १)”—इति ।

पश्यति गायमति "गो मेम इत्यर्चय (निरु. ३. ४. !)"-
 इति । तदेतन् प्रकृत्योक्तम् । गायमन्तमेतन्,—कार्यम् ?
 गायमन्तम् ? इति श्रुत्वा

३. ३. १। द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं विसस इति चतुर्ध्यामथापि
 प्रथमावहुवचने ॥ ३ ॥

“ऋचान्त्वः (ऋ० सं० ८, २, २४, ५)”—इति । वृहस्पने-
 रार्यम् । ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमनयर्चाऽऽचष्टे । “ऋचां त्वः
 षोषमिति” । य एने चत्वारो महर्त्विजः, एतेषां ‘त्वः’ एक
 इत्यर्थः । किमेकः करोति ? ‘ऋचां’ ‘षोषं’ पुष्टिं ‘पुपुष्वान्’
 पुनः पुनः भृशं वा देयतायाथात्म्यानुचिन्तनसन्तानमर्मस्थानकरणा-
 तुमदानवतीर्यथाकालमृचोऽधीयानः ‘आस्ते’—स हि तासां षोषः ।
 कतमः ? ‘एकः’ एतत्कर्मं कुर्यन्नास्ते इति,—होता, एतत्तावद्ग-
 ध्वयनकर्म तस्मिन् होतरि विनियुक्तम्, उक्तं च—“यद्वैव होत्रं
 शक्यते”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । ‘गायत्रं’ त्वः ? गायत्र-
 मिको ‘गायति’ ‘शक्नोषु’ ऋक्षु । कतमः ? उद्गाता, तस्मिन्ग-
 ध्वयनकर्म विनियुक्तम्, उक्तञ्च—“साम्नीद्गमीथम्”—इति
 (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “ब्रह्मा त्वः” ब्रह्मा नाम एक ऋत्विक्
 ‘जाते’ प्रायश्चित्ते ‘विद्यां घदति’ । विद्याअपहेतुत्वादात्मनो विद्यां
 विज्ञानं घदतीतरेभ्य ऋत्विग्भ्यः, इदमथ कुर्वतीति । तत्रापि
 त्ति तन् कर्म विनियुक्तम् । स पुनरेव सर्वविद्यः सर्वविज्ञानस्तथा-
 विधो हासावधिकारी अर्थविदासंयुक्तो येतासौ सर्वमेव वेदितुम-
 र्हेति । न हासर्ववित् तमधिकारं शत्रुयात्रिर्वर्त्तयितुम् । उक्तञ्च
 —“अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति ? अथ्या विद्या” —इति

एक इति । मीयत इति मानं कर्म, तन्मात्रेत्युच्यते ।
 काचिदितिकर्तव्यता यज्ञस्य, तां विमिमीतेऽध्ययुः, नानाप्रका
 करोतोत्यर्थः ॥

पूर्वखण्डे २६१ पृ०), “तत्प्रतिषेधः” अध्वरः अहिंस इत्यर्थः ॥

आह,—तन्वत्र हन्यन्ते पशयः, छिद्यन्ते तृणचनस्पतयः, तत् कथमहिंस्रः ? उच्यते,—अभ्युदय एव हि सः । एवं हि ध्रूयते —“न वा उ प्तस्मिन् त्रिवस्ते (य० घा० सं० २३, १६)”— इति । तथाच—“कुशत्त्रमिच्छन्ति तृणानि राजन्”—इति । तस्मादभ्युदययोगादहिंस्र इत्युपपद्यते ॥

“निपातः” अयम् “इत्येके” मन्यन्ते ॥

एवमेकीयपक्षे निपातत्वमस्योक्त्वा अधुना चोदकपक्षे स्थित्वा परपक्षमाक्षिपन्नाह,—“इत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात्”— इति । तदेतच्छब्दरूपमनुदात्तत्वभावं सत् कथं नाम स्यात् ? ननु भवतैयोक्तम्—उत्सर्गेणैवान्तोदात्तानि प्रातिपदिकानि—इति (५६ पृ० १८ पं०) । उच्यते,—सत्यमुक्तम् । ननु तत्रैवेदं प्रत्युक्तम्—अन्यत्र चापवादात्—इति (५६ पृ० १६ पं०) । स एषोऽपवादांशः—त्यत्त्वेनेमसमसिमेत्यनुद्यानीति (६० पृ० २० पं०) । उत्सर्गादपवादो बलीयान् । तस्माद्विप्रतिपन्नस्वरमपि एतन्नामेव । ‘किञ्च’ “दृष्टव्यं तु भवति” । तु शब्दो हेत्वर्थः—हेतुसमुच्चयार्थो वा । अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि स तु ‘दृष्टानु-विधयश्छन्दसि’—इति दृष्टव्यत्वात्नामेति तद्व्यति । एवं हेत्वर्थः । अध्वरैवमन्वयाहेतुसमुच्चयार्थः, अपवाद्स्मरणान्—व्यवर्शनाच्च अनुदात्तमपि सदेतन्नामेव भवति । निपाता अप्याधुदात्ता भवन्ति (फि० सू० ४, ११) । तस्मात् इनापवादाद्वाद्—दृष्टा-प्यपत्वाच्च नामैवेतदित्युपपन्नम् ॥

आह, — क पुनरस्य ध्ययो दृष्टः ? उच्यते, — “उत त्वं स
 स्मिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाम्” एकवचने । एवम् ‘उतो त्वं
 सन्वं १ वि सन्न इति चतुर्थ्याम्” एकवचने ध्ययो दृष्टः । उ
 रिष्टाच्छेषः । “अथापि प्रथमावहुवचने” — ध्ययो दृष्ट इत्यव
 हासः ॥ ३ ॥

अक्षिप्यन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वस
 वभूवुः । आदन्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्ना
 उ त्वे ददृशे । अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टे
 नक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ।
 विज्ञायते कर्णः कृन्ततेर्निकृचद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रास
 ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते मनसां प्रजवेष-
 समा वभूवुरासदन्ना अपर उपकक्षदन्ना अपरे आस्यमस्यते-
 रास्यन्दत एनदन्नमिति वा दध्नं दध्यतेः स्रवतिकर्मणां
 दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति हृदा इवके प्रस्नेश
 हृदा इवके प्रस्नेददृशिरे स्नानार्हा हृदो हृदतेः शब्दकर्मणो
 हादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणोऽथापि समुच्चयार्थे भवति ॥४॥

अक्षिप्यन्तः कर्णवन्तः (अ० सं० ८, २, ३४, २) — इत्ये
 तस्यामृचि । शृष्टस्पतेरार्थं विद्यासूक्तं नाम । ‘अक्षिप्यन्तः’ अक्षि

संयुक्ताः, एवमपि समानेन्द्रियाः समानपृष्ठोद्गरपाणिपादाः सन्तः
 अपि च, 'सखायः' समानख्याताः सर्वे मनुष्याः । अथवा
 समानेषु शास्त्रेषु हृतश्रमाः । धैर्याकरणा धैर्याकरणानामैव
 समानख्याताः, नैरुक्ता एव नैरुक्तानाम् । 'मनोजयेषु' मनो-
 गम्येष्वर्थेषु 'असमा बभूवुः' । केचिद्ब्रह्मपोहनधारणवत्त्वसमर्याः,
 केचिदमेधसः । कथमसामान्यमिति ? यतो दृष्टान्तेन प्रतिपाद-
 यति ।—“आदग्नास उपकक्षास उ त्वे हदा इव” । आदग्ना एव
 आदग्नासः । आस्यदग्नाहदपरिमाणाः, केचित् प्रज्ञया । उपकक्षासः
 कक्षसन्निष्ठदेशानुल्योदका इव हदाः । एके प्रज्ञयाहदाः 'स्नात्वा'
 मधोभ्याः अपरिमेयप्रज्ञानाः । 'दृष्ट्रे' दृष्टशिरे—दृश्यन्त इति
 समस्तार्थः ॥

अथैकपदं निरुक्तम् । “अक्षि, चष्टेः” पश्यत्यर्थस्य,—
 दृश्यते ह्यनेन । “अनक्ते” व्यत्यर्थस्य—“इत्याश्रायणः” मन्यते ।
 बाह्यामपि चैतस्त्रिवर्चने भवति । “तस्मादेते व्यक्ततरे इव
 भवतः”—इति । यस्मादिदं नामेति किमिति प्रकृतमपेक्ष्य ।
 अथवा यस्मानेते तेनोत्तमव्यभिचारे तस्मान्कृतपाणिन्द्येचं यद्वत्-

घृन्ततेर्निघृन्तद्वारो भवति, ऋच्छतेरित्याप्रायणः" मन्यते
 ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्यचने भवति,—“ऋच्छन्तीच खे उदगन्त
 मिति ह विज्ञायते”—इति । ऋच्छन्तीचैतो कर्णो खेऽमित्यन्त
 सन्तः शब्दाः एतावपि च उदगन्तां प्रभुद्वच्छत इव ग्रहणाय ।
 विचार्यमाणे ज्ञायते खे कर्णाविति । “आस्यमस्यतेः” क्षेपार्थस्य
 —क्षिप्यते होतदाभिमुख्येनात्रम् । स्यन्दतेर्वा स्यादाङ्पूर्वस्यैव
 स्रवणार्थस्य,—शुष्केऽपि होतदत्र भागते स्रवत्येव श्लेषा
 येन तदार्द्रोऽहृतं प्रसितुं शक्यते । “दप्रं, दप्यतेः” स्रवत्यर्थस्य
 स्रुततरमिव तद्भवत्युत्तरान् परिमाणान् । “दस्यतेर्वा स्यात्
 क्षयार्थस्य । “विदस्ततरं” ह्यपक्षीणतरं, तद् “भवति” उच्य
 स्मात् परिमाणान् । “प्रह्नयाः” प्रकर्षेण स्नातुं येषु योग्यम् ।
 अगाधत्वात्, ते प्रह्नयाः स्नानार्हा इत्यर्थः । “हृदो हादनेः”
 शब्दार्थस्य,—शब्दं ह्यसावभिहन्यमानः करोति । “हादतेर्वा
 स्यात्” शीर्ताभावार्थस्य,—घ्राप्तेऽपि ह्यसौ शीतल एव भवति ॥
 “अथापि” अयमपरो निपातः “समुच्चयार्थे भवति” एकतन-
 —स्यन् इति ॥ ४ ॥

किमुदाहरणम् ? —

पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनश्च पर्यायाश्चेत्यथ ये
 प्रपृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पद-
 पूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मा मिदिति । निष्पन्न-

त्रिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव । विभ्यस्पन्तो बवाशिरे
 शिरञ्जीवनाय कम् । शिशिरञ्जीवनाय । शिशिरं
 गातेः शस्नातेर्वा । एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं
 ते । तमिद्वद्वन्तु नो गिरः । तं वद्वयन्तु नो गिरः ।
 तयो गिरो गृणातेः । अयमु ते समतसि । जयन्ते
 तसीवोऽपि दृश्यते ॥ ५ ॥

“पर्याया इव त्वदाश्विनम् (ऋ० प्राति० १२, १०)”—इति ।
 किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“आश्विनं च पर्यायाश्चेति”
 यं समुच्चयार्थं भवति । “अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु
 वाक्यपूरणा भागच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः
 मेद्विति” । व्याख्याताः क अपि संप्रहार्थीयाः, तन्प्रसङ्गेन
 उमादयो अन्यार्था अप्युक्ताः । प्रतिज्ञाप्रसक्तानेषाधुना
 णान् चक्ष्यामः । तेषां सामान्यमेव तावद्दृक्षणमुच्यते ।
 रकारार्थोऽयमथशब्दोऽथ ये प्रवृत्ते परिसमाप्ते अर्थे अन्यै-
 कगतैः पदैरमिताक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरणा भागच्छन्ति
 तार्थास्त एव मिताक्षरेषु भवन्ति । उभयत्रापि तु ते
 ताः अनर्थान्तरवाचकाः, प्राकृतादर्थात् न किञ्चिदर्थान्तरं
 न्ते । पदमेव वाक्यमेव वा पुरयितव्यमित्ययमेव हि
 र्निर्नाग्यदर्थान्तरम् । उक्तं च,—

हेयावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषणवत् ।

सहस्राभिधावर्षं नाम, निदानः पदपूरणः ॥"—इति ।

कर्ममे पुनार्थे ? "कर्ममिद्विनि" तन्ने सत्प्रायः । कर्म, ति

इत्, उ.--इति ॥

आह,—अनु ये प्रपूनेऽर्था इति पदे सत्प्रायः सहास्रमत्र स
विश्राप्त्यामो येऽमिताक्षरेण पापयेण पश्चिन्मने मिताक्षरेण त
पूरणा भविष्यन्तीति ॥

अथ किमर्थमेते विज्ञानः कर्ममिदयो निर्दिश्यन्त
उच्यते,—एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अग्रे पुनः इय
न्वादयो अर्थवन्तोऽप्यर्थासम्भवे सति पदपूरणा भवन्ति,—
हि तानपि ध्यास्रोति । एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विदं
निर्दिश्यन्ते अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थकाः इ
विशेषतो निर्दिश्यन्ते ॥

आह,—एवमपि च उकारो न निर्देष्ट्यः । किं कारण
स हि पुरस्ताद्निर्दिष्ट एव (२अ० २पा० ४पं०) "अथापि पद
इदमुतदु"—इति । उच्यते, सन्त्यं निर्दिष्टः । प्राप्तद्विकस्तु
तस्य निर्देशोऽयमेवाश्रोकारस्य पदपूरणत्वे मुख्यो निर्देशः, ए
प्रकरणत्वात् । तत्र तर्हि अकिञ्चिन्कर इति ? न अकिञ्चिन्क
किं कारणम् ? शृणु,—यदि टायमुकारः तत्र पूरणत्वेन नो
इहोच्येत, ततः पूर्वोक्तस्य विनिग्रहार्थोयत्वस्यायमपवादः ।
गम्येत । अथापि तत्रैव केवलमस्य पदपूरणत्वमुच्यते, नेह, तथा
पादपूरणेषु परिसंख्यायमानेषु नायमुक्त इति पदसंख्यया पदपू
त्वमस्य बाध्येत । अनिष्टञ्चैतत् । तस्मादुभयत्राप्यर्थात् इति

आह,—नन्वेवं खलु नूनमित्येतयोः पदपूरणत्वस्य बाधः
 प्राप्त इति ? उच्यते,—नैवम् । किं कारणम् ? उकारवर्त्ता
 ह्युभापि । यथैव ह्युकारोऽर्थवांश्चानर्थकश्च, एवं तावपि । तस्मा-
 द्दुकारग्रहणेनापि तावप्यत्र गृहीती द्रष्टव्या । न केवलमुभावेव,
 किन्तुहि ? अन्येऽपि तावन्त एव सन्ति । तद्यथा,—“आ घृ-
 ता गच्छानुत्तरा” —इति अत्र घकारः । तेऽपि चात्राचरुद्धा
 द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थं ह्येतावन्त एवोदाहृताः । त
 एते सर्वे एवार्थासम्भवे सत्यनर्थका एव, सम्भवे त्वर्थवन्त इति ।
 किं कारणम् ?—न हि कस्मिंश्चिदर्थे तावत् सम्भवति अनर्थत्व-
 कल्पना न्याय्या शब्दस्य,—अर्थप्रधानो हि शब्दः । स नाकस्मा-
 द्भिधेयेनार्थेन विना वाक्ये सहन्येत । तस्माद्यावद्गम्यमेव
 तावदर्थः कल्पनीयः । यत् पुनरेतदुक्तम्—‘वाक्यपूरणाः’ इति
 (६६ पृ० १५ पं०) । अगतिरेषा । तदेतत् सर्वथाप्यर्था-
 सम्भवे सति अगती सत्यां भवति । त एते प्रायोवृत्त्या इव न-
 चिन्वाद्योऽर्थवन्तः । प्रायोवृत्त्या च कर्मादिद्वोऽनर्थका इति
 द्रष्टव्यम् ॥

आह,—ननु आदी च मध्ये च पूरणानामागमी दृष्टः, तद्यथा
 —“नूनं सा ते”—इति, अथ कथमुच्यते,—‘ये प्रवृत्तेऽर्थे आग-
 च्छन्ति, ते पदपूरणाः’—इति ? उच्यते,—न हि तदध्ययनकाली-
 नमानुपूर्वमक्षराणां पदानां ध्याख्याकाले नियतमस्ति, अर्थप्रकाश-
 नार्थनिर्वचनवरीनान्यपदानुपूर्वमुपजायते समाख्याकाले । तथैवं
 सत्याख्यातपदम् प्रधानम्, तदनु नाम, तदनूपसर्गाः, तदनु

निराताः,—इत्येतामानुपूर्वीसिंघैर्ननुक्तम् । तत्र मे श्रुतेषु
भागच्छक्ति, ते पशुरणा भवन्ति । एतामानुपूर्वीसिंघैः पूर्-
माभ्यान्त्यक्षतमुत्तमम् । तदनु सामन्त्यक्षतम् । तस्मात्प्रादयति
निरातः, सन्त्यक्षे वा भवत्यत्र द्रष्टव्यः । संज्ञेऽपि हि दशानु-
मानां प्रादयानामपण्यानरमोऽकिञ्चित्कर एव भवति । मन्त्रेऽ
पाचिन्धितो यः प्रथानः, सोऽप्रत्य इत्युच्यते । तस्मात् मन्त्रं
घोतः 'ये प्रवृत्तेऽप्ये—इति ॥

व्यत्ययं चाधिष्ठय श्लोकमप्युदाहरन्ति,—

“भादिमध्यान्तलुनानि प्रच्छाप्रपिहितानि च ।

प्रहणः पग्निष्पथं घेदे ण्यपहितानि च ॥”—इति ।

अधुना एषमेतानुदाहृतान कर्मासिद्धन् ममासतः प्रत्येकम्
हरणेर्दशैपति,—“शिशिरं जीवनाय कम्”—इत्यत्र कमित्येष प
पूरणः । शिशिरं जीवनाय जीवनार्थमित्यर्थः । तत्र हि प्राये
प्रचुराणि शरद्धान्यानि भवन्ति । कमिति पदपूरण एव
“मुञ्जामि त्वा हविषा जीवनाय कम्”—इति (ऋ० सं० ८,
१६, १) । अत्र सायणः,—‘कमर्थम् ? “जीवनाय कम्” जी-
नार्थम्, इह लोके विरफालाघस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पूरक
—इति । शाखान्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः ॥

केचिदेवं कृतशीपमवाधीयते,—

निष्कत्रासश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव ॥

विन्ध्यस्यन्तो घवाशिरे शिशिरजीवनाय कम् ॥”—इति ।

निष्कत्रा एव 'निष्कत्रासः' निर्घसना इत्यर्थः । अपि च । 'भूरितोकाः' बहूपत्या इत्यर्थः । के पुनस्ते ? दरिद्राः, 'केचिन्नरो' मनुष्या इत्यर्थः । किं तेषामिति । 'वृकादिव विभ्य स्यन्तः' पुनः पुनर्भृशं वा विभ्यतो वृकादिव हिमात् 'घषाशिरं' पुनः पुनर्भृशं वा घश्यन्ते । किमिति घषाशिरं ? शिशरम् । अस्मत्कं जीवनाय जीवनार्थमागच्छति,--इत्येवं हेमन्ते घषाशिरं । अल्पतरुशीतं हि शिशिरं, सुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ॥

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्घचनम्--"शिशिरं शृणातेः" हिंसार्थस्य "शङ्गातेर्वा" हिंसार्थस्यैव, नार्थकृतो विशेषः । हिनस्ति तस्मिन् काले अप्रतिबध्यमानो अतिशयेन दावाग्निः शुष्कानोपधिचनस्पतीन् ॥

इमित्यस्योदाहरणम्--"ए मेन सृजता सुते मन्दि मिन्द्राय मन्दिने । चक्रिं विश्यानि चक्रये ॥" (ऋ० सं० १, १, १७, २) । ऐन्द्रे यथा गायत्री । मधुच्छन्स आर्षम् । पृष्ट्यामिच्छ-स्तोमवृद्धौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शश्रे महाश्रते च त्वा-शांतिषु विनियुक्ता । 'आ सृजतैनम्' आमिमुख्येन सृजत । 'ईम्'--इति पदपूरण एव । दसोक्थपात्रेण चमसैश्च सोमं हे अध्वर्य्वधः ! किमासृजत ? योऽयमिन्द्रस्य 'सुते' अमिषुते सोमे स्वांशः, उक्थपात्रचमसस्थः, एनमासृजत । 'मन्दि' मन्दयिता-रम् । 'मन्दिने' इन्द्राय हर्षयते । 'चक्रिं' चक्रनवन्तं क्रमणवन्तं वा । अपि वा हविर्दानशकटवक्राभ्यां चक्रवन्तमपि । चक्रदिति कर्मनाम (पूर्वभागे १८४ पृ०) । अतिविशिष्टव्यञ्जनकैः

संस्कारकर्ममिस्तदन्नं 'विश्वानि' मयांणि भूतानि वा । 'वाये'
 पृथपते इन्द्राय । सोमः प्रत्यक्षः, दानाग्ना, परांक्षा स्विन्द्रस्य
 स्तुतिः । "भगापि प्रत्यक्षज्ञाः स्तोत्रानो भवन्ति, परांक्षानि
 स्तोत्रयानि"—इति पश्यति ॥

"तमिद्वर्द्धन्तु नो गिरः"—इति । इद्विन्यम्योदाहरणम्
 "तमिद्वर्द्धन्तु नो गिरो वृत्सं मंशिश्येगिभ्य । य इन्द्रस्य इ
 सनिः ॥" (ऋ० सं० ७, १, २०, ५) । अमहीयोराङ्गिरसम्ये
 यमार्पम् । गायत्री, सौमी । प्राचम्नुर्नो विनियुक्ता । तन्
 वर्द्धयन्तु 'नः' । तं सोमम् । 'इत्'—इति पदपूरणः । वर्द्ध-
 यन्तूपजातवीर्यं कुर्यन्तु । देयन्मये । नः पत्ताः अस्मद् 'गिरः'
 स्तुतयः । कथं पुनर्वर्द्धयन्तु । 'वत्सं मंशिश्येगिभ्य' । वृत्समिभ्य,
 एकशिशुका बह्व्यो गाघः, ता यथा पर्यायेण वत्समेकं मृतवत्साः
 स्वैः स्वैः पयोभिर्वहनादिसमर्थं कुर्युः । एवमेवास्मद्भिः एनं
 सोममुपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्यन्तु वर्द्धयन्तु । कतमः ।
 'यः' 'इन्द्रस्य' 'हृदं सनिः' हृदयसम्भक्ता, तमेनं वर्द्धयन्त्वित्य-
 मिप्रायः ॥

आह,—कस्मात् पुनरत्र केचिदुदाहरणमन्त्रा अशेषाः पठ्यन्ते,
 निरुच्यन्ते, केपाञ्चिदेकदेशाः ? इति । उच्यते,—ये तावदशेषाः
 पठ्यन्ते, निरुच्यन्ते च, ते व्याख्याधर्मोपदेशनार्थम् । यदि पुनः
 तैर्वै पद्ये पठ्येरन् निरुच्येरन्, अतिगुरुशास्त्रं सम्पद्येत । अथापि
 तैर्वैपामप्युदाहरणमन्त्राणामेकदेशः पठ्येत निरुच्येत च, तथापि
 व्याख्याधर्मो न प्रदर्शितः स्यात् । तस्माद् व्याख्याधर्मोपदेशनार्थं

गः पश्यन्ते, निदृश्यन्ते च, केवाञ्चिदेकदेशाः, शाखाति-
 तात् ।—इति प्रतिमन्त्रमपि सकलार्द्धचंपादाध्ययने शक्यते
 त्वेषुम्, तदेतत्समासेन द्रूमः । यस्मिन् यस्मिन्मन्त्रे
 देकार्यमनेकार्यमनवगतसंस्कारं वा निर्वाहति, किञ्चिद्वा-
 ष्पमध्याहरति, अन्यद्वापोहति, अन्यथा वा कश्चिद्दि-
 क्तोति, सन्दिग्धं वा निर्णयति, तद्धर्ममेव तं सकल-
 यस्मिन्चार्द्धचंपादे तावन् पदं भवति, यदभिमतं निर्वाह-
 मेवाधीते । तन्निर्विषयता तदेतदेवं निपुणमन्वेष्टव्यं

स्योद्वाहरणम्—“अथ मुं ते समतसि कपोत इव गर्भ-
 वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥” (ऋ० सं० १, २, २८, ४) ।
 नियुक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छेन्नतथा गायत्र्येन्द्रं
 ‘अथम्’ इति घर्त्तमानः सन् कर्मणि निर्वृत्सन्नाह ।
 [पदयं सोमः यं प्रति नित्यकालमेव ‘समतसि’ सम्प-
 द्यं तातु क्रियास्वाह्यमानः समतसि सम्पतसि । कथं
 समतसि ? ‘कपोत इव’ कम्पतनः कपोतः, कुटिसत-
 यथा ‘गर्भधि’ गर्भधानी कपोतिकाम्, अण्डाश्रयं वा
 तः पुनः पतति, एवं यं प्रति नित्यकालमेव सम्पतसि
 वायममिपुतः सोमः, एभिर्घृत्तियग्भिः । अथ किम्-
 प्यसि ? मोचय अस्मान् । किंवा ‘वचः’ एवेदं नः
 ‘ओहसे’ न चित्तर्कयसि रौरूपमाणानाम् ? केनाप्य-
 वयमेतद् द्रूमः,—कैर्वा युष्मद्गुणैर्न युक्तेतदिति,

यतो न मोक्षयन्मासानो गृणान् । धृन्व्येत्तद्दयुद्दयार्थमार्जताम्-
साकमयधार्प्यं काण्ण्यान्मोक्षयाम्मान् । किं नेऽसाभिगप्ये
तेऽस्मात् प्रति विशिष्टतरः सोमोऽभिगुत् इत्यभिप्रायः ॥

“इवोऽपि दृश्यते” । कदाचिदनर्थकः— इति वाक्यशेषः ॥१॥

किमुदाहरणम् ?—

सु विदुरिव सु विशायेते इवाथापि नेन्येप इदित्
सं प्रयुज्यते परिभये । हविभिरेके स्वरितः मचन्ते मुन्
एके सवनेषु सोमान् । शचामदन्त उत दक्षिणाभिनीं
ह्रायन्त्यो नरकम्पतामेति । नरकं न्यरकं नीचर्गमनं नास्ति
त्रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वाथापि न चेत्येप इदित्के
सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टं न चेत् सुरां पिबन्तीति सुरा मुनोतेरे
मुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २, ३ ॥

“सु विदुरिव, सु विशायेते इव”—इत्येते उदाहरणे । सुः
विदुर्यज्ञं ब्राह्मण इति, इवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः । सुः
विशायेते यज्ञो नक्षत्रं ब्राह्मणैरिति, अत्रापीवोऽनर्थक एव ॥

व्याख्याताः पदपूरणाः, निपातसमाहारमधुना दर्शयति, तद-
धिकारार्थोऽयम् “अथ” शब्दः । इति सम्भाषणे । अध्यायमेव
इदिति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूरणो भवति । अपिचायमेव
“न-इत्येतेन” “सं” युक्तः, “प्रयुज्यते परिभये” अर्थे । सर्वतो

यं परिमयम् । कथं प्रयोगः ? “नेत्रिभ्यायन्त्यो नरकं
पतामेति ।” मृग्यःशेषः ॥

केचित्त्वेतं कृतशेषमत्राधीयन्ते,—“हविर्भिरैके स्वर्गितः सचन्ते
पुण्यन्त एके सचनेषु सोमान् । शचीर्मदन्त उत दक्षिणामिर्नेत्रि-
भ्यायन्त्यो नरकं पताम” इति ॥

नारदेन किल विप्रलभ्यमाना असुरपत्न्यो भर्तृन् प्रति तमनेन
न्त्रेण प्रस्यूचुः । ‘एके’ तावत् ‘इतः’ लोकात् ‘हविर्भिः’ पुरोडा-
दिभिर्निमित्तभूतैः ‘स्वः’ ‘सचन्ते’ स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति स्म ।
य ‘एके’ ‘सचनेषु’ यज्ञेषु सोमान् सुवन्तः अभिपुण्यन्तः, तेन
कर्मणेत्यर्थः । ‘शचीर्मदन्तः, अन्ये शक्या घाचा स्तुतिभिरैके देवान्
तादयन्तः सन्तर्पयन्त इत्यर्थः । अप्यन्ये ‘दक्षिणामिः’ स्वः सचन्ते
त्येतद्देवानुवर्त्तते । तत्रैवं सति, तेन तेनाभ्युद्यतेषु प्राणिषु श्रेयः
सति यदि घयमेतानपि भर्तृन् सम्यक् परिचरेम । अन्येषां जप-
सोमादीनां कर्मणामसम्भवे सति । “न इत्” घयमेतेषामप्युप
“त्रिभ्यायन्त्यो” त्रिभ्यामाचरन्त्यो भगवन् “नरकं पताम”,—न
रक्यो भर्तृपरिचर्यांतः क्रियाः कश्चनधर्मोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥

नरकशब्दं निर्वाधीति,—नीचैरस्मिन्नर्थ्यते गमयत इति नरकम-
थवा नास्त्वस्मिन् रमणं रतिकरं स्थानमल्पमप्यस्तीति नरकम् ।
अथाप्ययमपरो निपातसमाहारो नचेत्येष इदित्येतेनैव सम्प्रयुक्तः
प्रयुज्यते । केचिद्गुणेषु सति प्रतिवचनं भवति । तद् यथा
कश्चित् कश्चिन् पृच्छति,—‘तिष्ठन्ति’ वृषलाः ? इति । ततः
प्रत्याचष्टे,—‘तिष्ठन्ति’ इति । ततो ‘यदि तिष्ठन्ति, किमर्थं

मागम्यन्ति ? इति पुनःपुनश्चैव प्रीतिः,—'न सेवुं शुभं किं
न्यागमिष्यन्ति' इति, यदि शुभं न निरुक्तोत्तरं ॥

अथ "शुभं" कस्मान् ? "शुभोत्तरे",—मा इतिपुनरेव मने-
द्वेष्यैः निरुक्तिः ।

"एवमुद्योगेऽर्थेषु निरुक्ति न उपेक्षितयाः" । एतन्वय-
प्रकारेण उद्योगेऽर्थेषु एवमुद्योगेण गमाह्वानाभ्यान्वेष्यैः च
प्रकारेण निरुक्तिः । प्रमुच्यमानान्ते लक्षणाशास्त्रेण चार्थनिर्णय-
शास्त्रमुपेक्ष्योपगम्य अनुप्रवेश्य, ईक्षितयाः,—कः कस्मिन्
पक्षे ? इत्येवं द्रष्टव्याः परीक्षया इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तपृष्ठौ पञ्चाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो
नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति भाष्येण चैवाकर्णानां चैव
तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्चः पुरुषो हस्तीत्यथ चै-
ः सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्व्यादिति

सर्वं तत् सचं तथाऽऽचक्षीरन् यः कश्चाध्वानमश्नु वीताश्वः
 स वचनीयः स्याद् यत् किञ्चित् तुन्यात् तुणं तदथापि
 वेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भाविः सम्प्रयु-
 न्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् तत्रैवं स्थूणा
 इत्यया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १ ॥

“इति”—करणोऽधिकारपरिसमाप्त्यर्थः । “इमानि चत्वारि
 इजातान्यनुक्रान्तानि, नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च” इति ।
 तेहाम्यासो निगम इत्यर्थः । इतीमानि, चत्वारि पदजाता-
 ति व्याख्याय अनुक्रान्तानि,—पूर्वमाख्यातम्, ततो नामानि,
 :: उपसर्गाः, ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि घण्टि-
 नि । व्याख्येयेति वाक्यशेषः । कतमानि पुनस्तानि ? नामाख्याते
 पसर्गनिपाताश्च—इति । तदपि व्याख्यातमेव ॥ यच्च तदुक्तं,—
 त्रः किञ्चिद्वशिष्यते, तच्चतुर्थेन पादेन घर्णेयिष्यामः—इति
 अ० १ पा० ४ ख०), तद्विदमेवावसरप्राप्तं पदचतुष्टयल-
 ानन्तरमारभ्यते,—“तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो
 हसमयश्च” । तत्र तस्मिन्नेव पदचतुष्टये यानि नामानि
 ऽ सर्वाण्येवाविशेषेणाख्यातजानीत्येवं शाकटायन आचार्य्यो
 शोति वाक्यशेषः । नैरुक्तानां चैव समयः सिद्धान्तः सर्वेषा-
 शेषेण गार्ग्यवर्ज्यम् ॥

आह—कः पुनरन्यथा प्रवीति, येनैवमुच्यते,—शाकटायनो
 िति ? उच्यते,—“न सर्वाणीति गार्ग्यः” प्रवीति । किं

गार्थं एव प्रथानि ? नेत्युच्यते, "नैवाकस्मात् नैवे" -
 व्याकरणमपीयमे वे, ते नैवाकस्मात्, नैवा नैवे न सर्वान्गाम-
 तज्ञानि नामान्नीत्येषं प्रथम इति वाक्यशेषः ॥

"नद्यत्र स्वयसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्यात्
 संविज्ञातानि स्यान्ति" - इति । तत्रैतत् प्रथमत्वेन गार्थान्तेन
 यान्यान्प्रत्ययज्ञानि नामानि, यानि वाच्यन्ति, एवं सर्वान्गाम-
 च्युत्तः । इह त्रिधा व्यवस्था नास्ति । तद्यथा, - प्रत्यय-
 क्रियाणि, प्रकृत्यक्रियाणि, भविष्यमानक्रियाणि । तत्र, प्रत्यय-
 क्रियाणि, - कारको हाक् इति । प्रकृत्यक्रियाणि, तद्यथा, -
 गौर्य इति । भविष्यमानक्रियाणि, तद्यथा, - द्विष्यो द्विष्य-
 भरविन्दोऽर्धाद् चन्द्र इति । तत्रैवं सति यत्र वैचित्र्यम् ।
 केषु नामसु स्वरसंस्कारौ, स्वयसंस्कारौ, सस्कारश्च प्रथम-
 प्रत्ययादिः, तौ स्वरसंस्कारौ । समर्थौ, समर्थता नामोपपत्ति-
 र्बुध्यते, सङ्गताथी, लक्षणशास्त्रविहितयोपपत्त्या युक्ताविःसर्द-
 यथैव लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थितः, एवं संस्कारोऽपि
 येष्वपि च प्रादेशिकेन, प्रदिश्यते द्रव्यमनयेति प्रदेशः क्रिया, २
 तस्मिन् द्रव्ये अवस्थिता यदुधेतुकस्तस्य नामधेयप्रतिलम्भोऽपि
 प्रेतः, तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियायाः अभिधायको धातुः स गुण-
 इत्युच्यते । अन्यत्र हि गुणशब्दो प्रधाने वर्तते । शेषः, भङ्गः, गुण-
 इति समानार्थाः । प्रधानन्तु तत्र क्रियाप्रदेशाख्या, तदभिधायको
 धातुः गुणाख्यः, स प्रदेशवाचकत्वात् प्रादेशिको गुण इत्युच्यते ।
 तेन धातुरूपेणान्वितायनुगतौ स्वरसंस्कारौ स्यातां भवेताम् ।

येषामाह, किन्तेषामिति ? उच्यते,—संविज्ञातानि तानि ।
 समं विज्ञातानि ऐकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः । तेषु सायद्विप्रति-
 पत्तिरेवास्माकमाख्यातजानि नामानीति । तद्यथा,—कर्त्ता,
 कारकः, पक्ता, पाचक इति । न पुनर्यथा गौरवः पुरुषो हस्तीति ।
 किङ्कारणम् ! एतेषु प्रकल्पन्ते क्रियाः, न साक्षादुपलभ्यन्ते ।
 अपि चैतेषु कल्पयितुमपि तावच्छक्यन्ते । तदिच्छादियु पुनः
 कल्पयितुमपि शक्यन्ते । तस्मात् सर्वाण्याख्यातजानि नामा-
 नीति । तत्र यदुक्तं 'सर्वाण्याख्यातजानि नामानि' इति तद्युक्तम् ।
 रुद्धिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दव्युत्पत्तिकर्मण्युपलक्षणभूता
 निमित्तभावेनोपादीयन्ते, न वस्तुतोऽर्थक्रियास्वनुसहायभावं प्रति ।
 तत्र शब्दस्य प्रच्युतानुपलक्षितेऽनुप्रवृत्ते ऽभिधाने निर्वृत्तायां
 क्रियायामुपरतसाधनव्यापारं निरूप्य क्रियायामभिधानं वस्तु-
 मात्रस्य प्रतिनिर्देशकं रुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अपरो व्याख्ययामागोः । "तद्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो
 प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्याताम्" । यत्र यस्मिन्नास्ति स्वरसं-
 स्कारो, समर्थो भ्रष्टाध्यायीलक्षणोपपत्त्या युक्तो, प्रादेशाभिधा-
 यिना च धात्वाख्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो अदुगतो, स्यातां
 न्यायवन्कार्मनामिकसंयुक्तेन संस्कारेण । तद्यथा,—कर्त्ता,
 कारकः, पक्ता, पाचक इत्येवमादि । तदाख्यातत्रं गुणरूपमिति
 प्रतीम इति धात्वशेषः । येषु पुनरष्टाध्यायीलक्षणपराङ्मुखो
 स्वरसंस्कारावदुगतो, न च न्यायवन्कार्मनामिकसंस्कारयुक्तेन
 प्रादेशाख्येन धातुरूपेण । किं तेषामिति ? उच्यते,—“संविज्ञा-

नानि तानि” । संविज्ञानपदमितीह शास्त्रे रुद्धिशब्दस्येयं सप्रज्ञा ।
 घश्यति हि, अग्निरिन्द्र इत्येवमादीनां संविज्ञानपदत्वम्—“यत्
 संविज्ञानभूतं स्यात्” इति । तथा वृत्रहा पुन्यर इत्येवमादीनां
 गुणपदत्वम् । स एवमिहापि विभागो इष्टव्यः । तत्र गुणपदादि
 कारकपाचकादीनि । संविज्ञानपदानि तानि “यथा,—गौर
 पुरुषो हस्ती” इत्येवमादीनि,—न ह्येषां गवादीनाम् अप्टाध्या
 व्युत्पत्तिलक्षणमस्ति, तस्माद् रुद्धिशब्दा एवेत इति ॥

अन्ये तु प्रदेशो व्याकरणमिति व्याचक्षते । तत्र हि शब्दा
 लक्षणानि प्रदिश्यन्ते । तत् कुतः ? कचिल्लक्षणानुग्रहः लक्षण
 घयवो वा गुण इत्युच्यते,—प्रसिद्धो हि गुणशब्दोऽनुग्रहेऽवय
 च । तद्यथा,—‘गुणे ममायं वर्तते’ इत्युक्तेऽनुग्रहे वर्तते ई
 गम्यते, अवयवेऽपि,—‘द्विगुणा रज्जुः’, ‘त्रिगुणा’ इति चोत्
 दुध्यवयया त्र्यवयवेति गम्यते । शेषं समानमेव पूर्वाभ्या
 मर्थाभ्याम् ॥

अथवा संविज्ञानानि तानि, संविज्ञातानि तानि चेत्युभावपि
 पाठौ । तस्माद्गुणमयथाऽपि व्याख्यातम्,—सत्त्वं प्रदेश इति ।
 केचिद्गुणभूता क्रिया गुण इति व्याचक्षते ॥

किं चान्यत् ? “अथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि
 स्युः” । तथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत । आह, कतम इति
 “यः कथं तत् कर्म कुर्यात् सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्, य
 अश्वः स घचनीयः स्यात्, यत् किञ्चिद्
 तृणं तत्”—इति । यः कथाविशेषेण प्राणी तत् कर्म

कुर्यात्, यत् किञ्चिदनेकप्राण्याध्वयमेकवदभिप्रेत्योच्यते,—
 तत्कर्म कुर्यादिति ? सर्वमेव तं प्राणिनं तेनैवैकेन नाम्ना आव-
 शीत् । तथा । यः कश्चाध्वानमविशेषेणानश्वोऽप्यशुवीत,
 अश्व इत्येवं स वचनीयः स्यात् । कस्माद्वाश्वः अशुवन्नश्व
 इत्युच्यते, अन्योऽशुवन्नपि नोच्यते ? इति विशेषहेतुर्नास्तीति ।
 तस्मादश्वोऽपि नैवाश्वनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते,
 किन्तर्हि ? शब्दव्यवहार एवायमर्थप्रत्यायनार्थः ईदृशः क्रियानिर-
 पेक्षः । एवमेव, यत् किञ्चित् तृन्वादविशेषेण तत्सर्वं तर्दन-
 क्रियायोगात् तृणमित्येवमुच्यते । तस्मान्न सर्वाण्यख्यातजानि
 नामानोति ॥

किञ्चान्यत् ? “अथापि चेत्” अथापि यदि “सर्वाण्या-
 ख्यातजानि नामानि स्युः” । तथाप्ययमपरो दोषः स्यात् । आह,
 कतमः ? उच्यते,—“यावद्विर्भाचैः सम्प्रयुज्येत तावद्भ्यो नाम-
 धेयप्रतिलम्भः स्यात् तत्रैवम्” । तथा,—स्थूणा दृशया वा
 सञ्जनी च स्यात्”, क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति
 यावद्विर्भाचैर्यावतीभिः क्रियाभिरेकं द्रव्यं संयुज्येत, तावद्भ्यो
 भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । किं कारणम् ?
 न हि तत्र कासाञ्चिद्द्रव्याद्यर्त्तको विशेषहेतुरस्ति, अन्यासां वा
 नियामकः । तत्रैवं सति स्थूणा एकैव सति दरे शेते इति
 दृशया इत्युच्येत, न चोच्यते । तथा च सज्यतेऽस्यां घंश इति
 सञ्जनीत्युच्येत न चोच्येत । एवमनेकानि सरधानि एकक्रिया-
 योगादेकनामानि स्युः, एकं घानेकक्रियायोगादनैकनाम, उभय-

थापि च व्यवहाराप्रसिद्धिः । तन्मात्रं सर्वाण्यख्यानव्रति
नामानि स्युः ॥ १ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारो
यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्याचक्षीरन् पुरुषं पुं
शय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वन्तर्दनमिति तृणमथापि निष्पन्नं
ऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात् पृथिवीत्याहुः ।
एनामप्रथयिष्यन् किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिते
विकारे पदैभ्यः पदैतराद्दान् सञ्चस्कार शाकटायन एतेः
कारितञ्च यकारादिञ्चान्तकरणमस्तेः शुद्धञ्च सकारा-
दिञ्चाथापि सच्चपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात् पूर्वस्य
प्रदेशो नोपपद्यते इति तदेतन्नोपपद्यते ॥ २ ॥

आह,—किमिति ? उच्यते,—“य एषां न्यायवान् कार्मना-
मिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्याचक्षीरन्” ।
एषां पुरुषाश्वादिनाम्नां न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः ।

आह,—कः पुनरसाविति ? उच्यते,—कार्मनामिकः
संस्कारः । कर्मवृत्तं नाम तत् पुनः पाचकलावकादि, तस्मिन्
भवः कार्मनामिकः संस्कारः । किञ्च । यथाचापि प्रतीतार्थानि
प्रतीतक्रियाणि स्युः तथैव नान्यान्याचक्षीरन् जनाः ॥

आह,—कथं पुनराख्यायमानान्येतानि न्यायधता कार्म-
नामिकानि संस्कारेणोपेतानि स्युः, कथं वा प्रतीतिक्रियाणीति ?
उच्यते,—“पुरुषं” तावत् पुरि शय इत्याचक्षीरन्” । पुरि हासौ
इति पुरिषाय इति प्राप्नोति । एवमसौ न्यायधता कार्मनामिक-
संस्कारयुक्तं शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैव प्रतीतिक्रियः शब्दो
भवति । एवमेव “अष्टा इत्यश्वम्” आचक्षीरन्,—अश्वोति हि
असौ इति अष्टा प्राप्नोति । एवमेव तृन्यते तमिति “तर्दनमिति
तृणम्” आचक्षीरन् । न चैवमाचक्षते । न चासति कारणे
विद्यमाना क्रिया परोक्षीकर्तुं न्याप्या, तस्मात् न सर्वाणि
आख्यातजानि नामानीति ॥

“अथापि” इदमपरमप्राप्तं कुर्वन्ति, ते शाकटायनादयः ।
किम् ? “निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिधिचारयन्ति, प्रथनात् पृथिवी-
त्याहुः, क एनामप्रथयिष्यत्”—इति । निष्पन्ने, कस्मिन् ?
अभिव्याहरणमभिव्याहारः, तस्मिन्नभिव्याहारे, ततः पश्चादाभि-
मुख्येन स्थित्वा तस्याभिधानस्य, ततो विचारयन्ति ।

कतमस्य धातोरेव रूपमिति ? आह,—प्रथनापृथिवीत्याहुः
ते शाकटायनादयः ।

आह,—ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र वयं पृच्छामस्तावत्,
यदीयं स्वभावत एव पृथिवी नाम अभयिष्यत्, ततः क एनामपृथिवीं
सतामप्रथयिष्यन् ? कोऽस्याः प्रथनमकरिष्यदित्यभिप्रायः ॥

अथापि कश्चिदस्याः अपृथिव्याः सत्याः प्रथनकर्ताभ्युपगम्येत,
ततोऽपि च वयमिदमपरं पृच्छामः,—“किमाधारश्च इति” ।

शब्दः समुच्चयार्थः,—सर्वस्य हि प्राणिजानन्वयेयमंवाधार
प्रतिष्ठा, अथ पुनर्यदेयममगितासीत्, तदा योऽस्याः प्रथयिता स
किमाधार भार्गवः ?—न हनाघातेणाप्रतिष्ठितेनशब्दे यं प्रथयितुम्,
न गाघाते माम्नीति प्रथनक्रियामात्रः प्रथनक्रियाभावे च सर्वा
क्रियाजान्वयेयमादीनि मामानीत्येतदयुक्तम् । तस्मात् सर्वान्प्रा-
ण्यतजानि नामानीति ॥

“अथ” अपि इदमपरमप्रातं शाकटायनः कृतवान् ।

आह,—किमिति? उच्यते,—“अनेन्येनेऽर्थे” इत्येयमादिदो

आह,—येदाङ्गानामेकैकमनेकप्रभेदम् । तद्यथा,—निर-

चतुर्दशप्रभेदम् । व्याकरणमष्टप्रभेदम् । तत्र, केवाञ्चिद्वैक्या

कौञ्चिद्वैक्याकरणैः साकं केपुचिच्छब्दैष्वैकमत्यं केवाञ्चिद्वैक्यमत्यम्

तत्र, शाकटायनो नैक्याश्च गार्ग्यवर्जं कानिचिदभिधानान्यनेकैषं

तुभिरनुविदधति, कानिचिदेकेनेव । किं कारणम्? प्रतिनियतं

हि स्वेषु स्वेषु व्याकरणेषु शब्दानुविधानसमयः । तद्यथा,—

पाणिनीया भू इति प्रकृतिमुपादाय लङित्येतं प्रत्ययमुपादत्ते ।

ततः कृत्या सानुबन्धलोपस्य लस्य स्थाने तिवादीनादिशान्ति-

तथाहि ते तं शब्दमनुविधातुं शक्नुवन्ति । स हि तेषां शब्दानु-

विधानोपायः पाणिनिना पङ्क्तिः । सैषा शब्दानुविधाने तत्र-

शीलीत्येतदेवैकं प्रयोजनमुक्त्वा नान्यत् प्रयोजनमस्ति लङादीना-

अपरे पुनर्येयाकरणा लटमट्त्वैव तिवादी-

हि शब्दानुविधाने सा तन्त्रशीली । एवं

स्वया तन्त्रशील्या भवतीत्येयमादि समाप्तमेव

शब्दरूपं साधयन्ति । तत्रैवं शब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौ सत्यां शाकटायन आचार्याऽनेकैश्च धातुभिरैकमभिधानमनुविहितवान्, एकेन चैकमेव । तत्र यदनेकैरनुविहितवान्, तदितरैर्गार्ग्य-पाणिन्यादिभिर्न मृश्यते । किं कारणम् ? अप्रसिद्धो हि स तेषां शब्दानुविधानमार्गः । धातुसमुदायमात्रमेव नामेति । अतस्ते शाकटायनमात्रिश्चिप्सस्त आहुः—“अथानन्वितेऽर्थे” इति । अनन्वितेऽर्थे अननुगते शब्देनार्थे, यत्र संस्कार्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति । एवं धातुज असमर्थो भवति ।

“अप्रदेशिके विकारे” च । यथा हि क्रियया तद्द्रव्यं प्रदिश्यते, तदभिधायको यो धातुः, स तदभिधानं विगृह्यमाणं विकर्तुं न शक्नोति यत्र ।

तत्र हीयमानप्रतिज्ञः शाकटायनः सर्वाण्याख्यातज्ञानि नामान्युपपादयिष्यन्नसम्भवे सति काशकुशाबलम्बनमिष कुर्धेन् किमकरोदिति ? “पदेभ्यः पदेतराद्दान् सञ्चस्कार शाकटायनः” । पदेभ्यः आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽवयवानुपादाय पदेतराद्दान् अन्यान् अन्यांश्च इतरैतराख्यान् पदावयवैरन्यैश्चान्यैश्चान्यदर्धं नाप्तः संसृष्टवान् ॥

तद्यथा,—‘सत्यम्’—इत्येतदभिधानं सञ्चस्कार । कथम् ? “एतैः कारितं च यकारादि चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादि” । एतैः ‘इण् गतो (अ० प०)’—इत्यस्य कारितं ष्यन्तं कर्त्तृ वृत्त्वा ततो यकारमन्तमादाय यकारान्तं वृत्त्वा सत्यशब्दस्यान्तमर्द्धं सञ्चस्कार, ततो ‘यम्’—इति भवति । अस्तेः शुद्धम्ब । ‘अस्

भुवि (अ० १०) — इत्येवमपि शब्दयोगेण रूपं कृत्वा सकाशात्
 मिथ्याः । अतः सकाशात्सिद्धरूपं कृत्वा 'मत्' — इत्येव
 'सम्भम्' — इत्येवमपि शब्दयोगेण आदिमकरीषाणामां सम्भम्भत्,
 सम्भदिति भवति । अथ योऽयमस्मिन्नकारः, स सकाशात्सिद्धो
 हति । एवमेवदेकमभिधानं द्वयोःशब्दयोः सम्भम्भत् सम्भदिति
 भवति ॥

अथ कोऽर्थः ? अन्वयार्थं व्यापयति प्रथमापयति सम्भदन्ति
 सम्भम् । काचित् च यकाशद्विद्य शब्दजनन सकाशात्सिद्धोति
 इत्यस्य चेतनं नास्तिमिति समुच्चयाभावात्सकाशाः एव एतेन
 पदेतरादीन् सम्भम्भकार शाकटायनः, तदेतद्व्याख्यं कृतवान्, —
 को हि नाम पदं विभक्त्यानेकधानुजं कुर्यात् तदेतद्व्याख्यं पूर्वमर्थ-
 विहृदिः शाकटायनोऽतिपापिष्टव्यामिमानादकरोत्, — यद्भिन्नम्
 पदानि ॥

अपि चोपजायते नः शब्दा, यथार्था प्रवृत्तो नासौ पदे
 स्थास्वपति, अपि वासौ वर्णांतपि भेद्वपति, अनेकार्थाश्च कर्त-
 विष्यति । यो हि पदान्यभिनम्, तस्य वर्णभेदे विदोषहेतुः को
 भविष्यति ? तस्मादतिप्रसङ्गोऽयोपपत्त्या नानेकधानुजाति
 नामानि, नापि सर्वाण्यथाव्यातजानि नामानानि ॥

“अथापि” अयमपरो दोषः प्रसज्येत । कतमः ? “सत्त्वपूर्वो
 भाव इत्याहुः” अभियुक्तास्तद्धिदः । सत्त्वं पुर्यमस्मात्सोऽयं
 सत्त्वपूर्वः । किं कारणम् ? सत्त्वाश्रय एव हासौ । तत्रैवं सति
 “अपरस्माद्वाचान्” अपरकालीनेन भावेन त्रियया “पूर्वस्य”

पूर्वोत्पन्नस्य “प्रदेशः” प्रदेशानं सञ्ज्ञा प्रतिलम्भो “नोपपद्यते” ।
 किं कारणम् ? उत्पत्तिसद्भूता हि सा, स्वेनाभिधानेन क्रिया-
 निरपेक्षेणाभिसम्बद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते,—नित्यसम्बद्धौ हि
 शब्दार्थौ । “इति तदेतन्” सर्वथा सर्वाण्यख्यातज्ञानि नामा-
 नीति शाकटायनमतं “नोपपद्यते” । तदनुपपत्तावस्मत्पक्षसिद्धिः,—
 —कानिचिदाख्यातज्ञानि नामानि, कानिचिदनाख्यातज्ञानीति ।
 अथ शक्यते प्रत्ययस्थानुं प्रत्ययस्थीयतामिति परिसमाप्तो
 गार्ग्यपक्षः ॥ २ ॥

शाकटायनपक्षेणेदानीमेतान् दोषान् प्रतिसमाधास्यामस्तदर्थं
 मिदमारभ्यते,—

यथो हि नु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादे-
 शिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनु-
 पालम्भ एव भवति यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात् सर्वं
 तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेय-
 प्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो
 भूमिज इत्येतेर्नवोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एतद्यथा चापि प्रती-
 तार्थानि स्यु स्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः
 कृतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्दम्बूनाजाद्य आट्णारो जाग-
 रूको दर्विहीमीति यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिवि-

चारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः
 प्रथनात् पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यन् किमाधारश्चे-
 त्यथ व दर्शनेन पृथुरप्रथिता चंद्रप्यन्यः ॥ ३ ॥

“यथो हि नु घा एतत्” इति । यथेति चाक्योपादाने, यथा
 येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणार्थः । व्याख्यातमेतन्,—
 “अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे” । इतरेण येनैव प्रकारेण
 प्रसिद्धमाचार्य्येणाख्यातज्ञत्वं प्रतिपिद्धं नास्त्रः, तेनैव प्रकारेण
 प्रत्यनुभाष्यामीति । हि—इत्यसूयायाम् । कथं हि व्याक-
 रिष्यतीति । नु—इत्येव हेत्वपदेशे । घे—इत्ययं यथोक्तपूर्व-
 पक्षोपदेशार्थः । येनैव प्रकारेणासमर्था हेतव उक्ताः, तेनैव
 प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य प्रतियक्तूधर्मेण समीकरिष्यामः ॥

यथेतदुक्तं किमिति ? “तद्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादे-
 शिकेन गुणेनान्वितो स्याताम्” इति । आह तत्र किमिति !
 उच्यते,—तदेतन् प्रत्युच्यत इत्युपप्रयुक्तस्तच्छब्दः ॥

आह,—केन पुनः प्रकारेण प्रत्युच्यत इति ? उच्यते-
 “सर्वं प्रादेशिकमित्येवं मन्यनुपालम्भ एव भवति” । सर्वमे
 प्रादेशिकं सर्वमेव क्रियाज्ञं नाम । आह,—ततः किम्
 इत्येवं मन्यनुपालम्भ एव भवति । आह, कथम् ? अ-
 प्रादेशिकादिना आख्यातानुन्नेक्ष्य तदाश्रयो स्वरसंस्कारो यथ
 दृगाम्यमनुविधेयो,—विभ्यो हि लक्षणगतिर्नैव शब्दापराधो नाप्य-
 स्माकम् । भयन इयायमपराधो मन्दिशिश्नत्वान्,— येना-

[विधातुं स्वरसंस्कारी विद्यमानायपि प्रदेशवाचिनि धातौ न कोपि, स त्वां तावत् पुनः पुनः शिक्षस्वान्यदुव्याकरणं यावच्छ-
केस्तवानुविधातुमिति । व्याकरणेऽप्यष्टधाभिन्ने लक्षणैरे-
कदेशो विशितः । कश्चित् सौत्रो धातुः, कश्चित् तुरान्दचशब्द-
शब्दातिरिक्ताध्याहारविभागादिगम्यः । तद् यथा । महान्त-
रेष्वप्यभिन्नेषु कश्चित् क्वचिद्विधिरुच्यते । ते च सर्व एव
प्रयोगमिच्छता प्रयोगकाल उपसंहर्तव्याः । एवमिहापि
सर्वाण्येव लक्षणशास्त्राप्यपेक्ष्याणि अखिलस्वरसंस्कारसिद्धये ।
—इति स त्वां तावत् शिक्षस्वानिर्घिणः, यावदखिलशब्दानां
स्वरसंस्कारवतुविधातुमुपज्ञातुं सामर्थ्यमिति ॥

“यथो पतन्” पत् पुनरेतदुक्तम्,—“धः कश्च तत् कर्म
दुर्ग्यात्, सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽचक्षीरन्निति” । अनेकेषामेक-
क्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेति ॥

अत्र ब्रूमः,—न हि प्रसज्यते । त्वमपि पश्यसि, वषमपि
च “पश्यामः समानकर्मणां” तुल्यकर्मणां अपि सतां कर्मरतां
“नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा पश्याजको जीवनो
भूमिज इति ।” तक्षन् कश्चित् तक्षेत्युच्यते । अन्यः तक्षन्नपि
न तक्षेत्युच्यते, आह,—कोऽत्र हेतुरिति ? शृणु—लोकमेव
पृच्छ, तमेवोपालम्भस्व, न मयैष नियमः कृत इति । अथ च
तद्यथा,—समानमाहमानानां कश्चिदेवार्थेन संयुज्यते, कश्चिन्न,
वेदादीनाम्, एकार्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तः, सत्यमेकेन
चालब्धम् । स्वभावतो हि शब्दानां क्रियाजत्वेऽपि सति काञ्चि

देव क्रियामर्हतीहृत्वाप्यग्निनिर्गतीति । भगवा क्रियाशक्तौ
 नियमः स्यात्,—गो हि यद्विद्यमानं करोति, तन्मामेकक्रिया
 यद्येऽपि सति तद्वेतुक्त एव नामधेयप्रतिलम्बो भवति ॥

अर्थे समाधिः,—भगवा न प्रभो गो यत्र यदा न सञ्चति, स
 एव तक्षेति । किन्नाहि ? गो यदा यत्र तदा भवति, स एव
 तक्षेति । तदेतद्दृशणमनियते, काममन्येयव्यम्बु कर्त्तानि कृत्वि
 तेषामप्यन्याः क्रिया नियततयाः सन्ति, यदेतुक्तो नामधेयप्रति
 लम्ब इति ? गोषां नु तदा नियमतः सञ्चन्तानि विदोषः । ऊरु
 इक्षुरसः, शाकजातिर्या । भूमिजाऽङ्गारकः ॥

“एतेनैषोत्तरः प्रन्युक्तः” । आह,—कतमः ? यावद्विभक्तिः
 सङ्ग्रयुज्येत तावदुभ्यां नामधेयप्रतिलम्बः स्यादित्येषः । यदा-
 भोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारिणो नामधेयप्रतिलम्बो
 भवति । तद्यथा,—तक्षा, परिघ्राजक इत्येतान्येगोदाहरणानि ।
 तक्षा ह्यन्यान्यपि कर्माणि करोति । न पुनस्तस्य तद्भूतां नाम-
 धेयप्रतिलम्बोऽस्ति । तत्र, यदुक्तमेकस्यानेकक्रियायोगादनेक
 नामता प्रसज्येतेति । एतद्युक्तम् । न हि प्रसज्येत । यदि
 चोक्तमनेकेषामेकनामता, एकस्य चानेकनामता प्राप्नोति,—तत्र
 व्यवहाराप्रसिद्धिरिति, न हि तदुभयमस्ति । अनेकेषामेकक्रिया-
 योगे हि सति एकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि सति व्यवस्थित एव
 शब्दनियमः स्वभावत एव लोके । तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषो-
 ऽस्ति । तत्र, यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिदोषप्रसङ्गात् सर्वाण्य-
 व्यातजानि नामानीति, एतद्युक्तम् ॥

“यथो एतत्” यन् पुनरेतदुक्तम्—“यथा चापि प्रतीतार्थानि
स्तथैतान्याचक्षीरक्षिति” । अत्र ब्रूमः,—शब्दस्वाभाव्यमेतन्
यत् तथा सर्वाण्याख्यायन्ते, यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति
तत्राहमपराध्ये भवतः, नापि शास्त्रम् । यथावस्थितानां हि
दानामन्याख्यानमाश्रमेव क्रियते, नाहं शब्दानां कर्ता, य एषां
गोकारस्तानेवोपालम्भस्य, निराकुरु वा यदि शक्ये ॥

आह,—कस्मान् पुनः कानिचिदाख्यायन्ते लोके ? तदभिधाने
भाव्यमेव,—कानिचिन् प्रतीतार्थानि, कानिचिदप्रतीतार्थानि,
न्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्तव्यानि एतदेव शास्त्रस्य शास्त्र-
म्,—यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्युस्तथैता-
न्वाचक्षीरक्षिति आख्यायन्त एव कानिचित्, कानिचिच्छास्त्रेण
प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । इन्द्रपुत्रविधायित्वाहृक्षणस्य, गुणतस्तेषु
क्षणम् । अपि च । “सन्ति” एव “अल्पप्रयोगाः” प्रतीतार्थ-
ज्ञेयाः केचिन् “हृतः” कृत्प्रत्ययान्ताः शब्दाः “अपि” “एक-
दिकाः” एकपदप्रकरणान्तर्यन्तिनस्तद्धर्माणः । तत् “यथा,—
ततिर्दमूना जाट्य आट्णारो जागरुको दर्विहोमीति” । प्रतति-
[णातेर्वह्नी) दमूना दममता वेत्येवमादि, अग्निरतिथिर्वा । जाट्यः
टाटान् । आट्णारो अटनशीलः । जागरुको जागरणशीलः ।
(विहोमीति दव्यां जुहोतीत्येव प्रतीतार्थान्यपि शाकटायनामिप्रायः ।
अत्र यदुक्तं—‘न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति’ तदु युक्तम् ॥

“यथो एतत्”—पुनरेतदुक्तम्,—“निष्पन्नोऽभिव्याहारेऽभि-
वेचारयन्तीति” । अत्र ब्रूमः,—युक्तं ते कुर्यन्ति—“भवति

हि निष्पन्नेऽभिध्याहारे योगपरीष्टिः” । योगपरीष्टिर्नाम योग
परीक्षणम् ॥

कथञ्चानुत्पन्नः सन्नभिधानयोगः परीक्ष्येत । तत्र यदुक्तं—
“प्रथनात् पृथिवीत्याहुः” । “क एनामप्रथयिष्यत् किमाधार
ध्वेति” । अयमेवं ब्रूमः,—प्रथितेयं केनचिदतः पृथिवीयमित्याहुः
कथमियमप्रथिता सती पृथिवीत्यमापेति ? उच्यते,—“अ
दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः” । दृश्यमाना हीयं पृथि
तस्मात् यद्यप्यप्रथिता कैश्चिदन्यैस्तथापीयं पृथुदर्शनयोगात् प
ष्येव । तत्र, यदुक्तं—‘क एनामप्रथयिष्यत् किमाधार
एतदुक्तम्, अन्यथा हि धात्वर्थो नोपपद्यत एव । तत्रैवं :
यथा न विरोत्स्यते, तथा निर्वक्ष्यामः । तस्मादचिरुद्धः श
टायनामिप्रायः ॥ ३ ॥

अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते यथो ए
त्पदेभ्यः पदेतगद्दान् स्मञ्चस्कारेति योऽनन्वितेषु
सञ्चस्कार म तेन गर्हः मैषा पुरुषगर्हा यथो एतदप
स्माद्भावान् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्ण
त्पन्नानां सत्त्वानामरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां
नैकेषां यथा विन्वादो लम्बचूडक इति विल्वं भरणाद्वा
भेदनाद्वा ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १, ४ ॥

“अथ” । “अपि” च, यदि दृष्टेऽप्यस्याः पृथुत्वे न षयमुप-
 भ्यामहे । ननु “एवं” सति, “सर्वे एव दृष्टमवादा उपालम्बन्ते”
 केचनमहमेव । योऽयं दृष्ट्वा प्रवीति, स तत्र दोष एव ।
 अथा सति, दृष्टहानं प्रसज्येत, अनिष्टमृचैतन् । तस्मान् पृथुदर्श-
 तान् पृथिवीत्युच्यते ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“पदेभ्यः पदेतरादींस्तञ्ज-
 यद्रेति” अत्र धूमः,—“योऽनन्विते” शब्देनानभिधेये “अर्थे”
 अननुगतमसम्बद्धं “सञ्चस्कार, स तेन” सम्बद्धेन संस्कारेण
 “गर्हः” गर्हणीयः । पुनराचार्यो योऽनुगतधातुभिरनेकैरेकामि-
 शानगतात्पर्योस्ततः सञ्चस्कार, नैव मीढयेन । “सैषा” तदभि-
 गत्यापरिभ्रानान् “पुरुषगर्हा” पुरुषो हि कश्चिन् अशिक्षितत्वादेक-
 शानुत्तमपि न जानाति, किमुत यद्दधातुजम् । अपि च सन्नि-
 त्तोक्ते तादृशाः पुरुषाः, ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि
 नन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभिनिष्पाद्यन्त इति न जानते,
 एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषः,—यदनुगतमपितुं शब्दैरर्थो न शक्यते ।
 अत्र,—“यदुक्तम्, अननुगत एवार्थे सञ्चस्कार शाकटायनः, सन्त-
 मेव ह्यर्थमायपनि गमयतीति” सत्यम् । तस्मादुपपद्यत एव
 शाकटायनमतम् ।

अपि च, रुद्धिशब्दव्युत्पत्तिर्मन्त्रेष्वपि दृश्यते । यथा
 लक्षणं, तथा लक्ष्यं प्रयतिनुमहेति,—इतरथा हि कस्य तद्वक्षणं
 स्यात् । यदसर्पेन् तत्सर्पिरिति मन्त्रः, यन्नघनीतममवदिति
 मन्त्रः । अपि च, ब्राह्मणेनाप्यनेकधातुज्ञान्येव कृत्वा निरु-

प्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि गन्दाभिधाने न कल्पयन्त
 आह,—“तदेतन् श्वशा - इत्यमिति. इ इत्येकमभ्रमभिरुक्त
 श्वाभाष्ये न य एषी येद्, इ इत्येकमभ्र श्वश्वम्यं श्वाभाष्ये
 य एषी येद्, गमित्येकमभ्रमेति स्वर्गं लोके य एषी येद् (गम ३
 १४, ८, ४. १)”— इति । एषी इत्यनेर्देशान्तेर्देशद्वयशब्दः । तस्य
 फलोपदर्शनायं धात्वन्तेषु निरुक्तः । तद्य नः परं प्रमान
 तस्माच्छाकटायनस्तदनुद्देश्य सम्बन्धे इत्यन्त,—यद्नेर्कैर्धातु
 रेकमभिधानं निरुक्तयानिति ।

“यथो एतन्” यत् पुनरेतद्भुक्तम्,—“अपरस्माद्वाचां पूर्व
 प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः” अत्र प्रुमः,—“पूर्वोत्पन्न
 सत्त्वानामपरस्माद् अद्यान्नामधेयप्रतिलम्भम्” । अपरस्मात्
 सतो भावात् । “एकेयाम् ? न एकेयाम्” । तन् “यथा”-
 “वित्वाद्दो लयचूडक इति” । पश्चात्कालीनयापि चूडाहस्त
 क्रियया, भविष्यता योगेन वित्वादनक्रियया च, पूर्वोत्पन्न
 सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्टः । क चान्यत्र नोप
 पद्यते । तत्र यदुक्तमपरस्माद्वाचात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्ये
 रुद्व्यैतदनेकत्वादयुक्तम् । उपपद्यत एव हि केयाञ्चिदिति ॥

“वित्त्वं भरणद्वा भेदनाद्वा” । भृत्तं हि तद् भवति बीजा
 नाम्, विभर्ति घा । दुर्मिक्षादौ भक्ष्यमाणं जनम्, भेदनाद्
 मिद्यते हि तद्वश्यं भक्षणायेति ॥

आह,—किमिदमतिमध्यघ किमपि पूर्वोत्तरपक्षसम्यङ् नाम्
 ध्यातजत्वमधिहृत्योक्तमिति ? उच्यते,—शिष्यबुद्धिबुद्धयर्थे

कम्, फर्यं माम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रतिबुध्यमानः सर्वतो-
 ब्रानेय लौकिकवैदिकाञ्छब्दाश्रित्यादिति । सर्वाप्येष हि
 ाकरणानि निरुक्तानि च वेदाङ्गत्वाविशेषात् प्रमाणानि । तेषा-
 व फलमिदं साध्यित्येतदशब्दं तदुक्तमिति ॥ ४ ॥

इति निरुक्तश्रुती पद्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

पञ्चमः पादः

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न दिद्यतेऽर्थम-
 तियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं
 व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च यदि मन्त्रार्थप्रत्यया-
 गनर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थाका हि मन्त्रास्तदेते नोपे-
 क्षेतर्ष्यं नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि
 वाह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति ।
 प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति । ओपधे त्राय-
 स्त्वनं स्वधिते मैत्रं हिंसीरित्याह हिंसन्नथापि विप्रतिपि-
 द्यायां भवन्ति । एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।
 असंख्यातासहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । अश्वरुन्द्र

जग्मिषे शतं संना अजगन्त्याकमिन्द्र इत्यप्यापि जानन्नं म
 प्यत्याग्नये ममिष्यमानाग्यानुब्रुहीत्यप्यायादादितिः क
 मिति । अदितिर्योगदितिरन्तग्धिमिति । तदुपस्थित
 व्याख्याम्यामोऽप्याप्यनिष्पष्टायां भवन्त्यप्यप्यादृग्मिप्राग्
 गिकाण्येन्यभंवन्तः शब्दगामान्यादितर्द्धं यजम्य मन्
 यद्रूपममृद्धं यत् कर्म क्रियमाणमृग्यनुवांभिरदतीति
 ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एवं नामाख्यातोपमर्गनिपातानां प्रणिभागेनावच्छिन्न
 हृक्षणं परिजायते—“अथापोऽमन्तरेण मन्त्रेऽर्थप्रत्ययो
 विद्यते” । अथशाशोऽधिकारार्थः । द्वितीयं शास्त्रारम्भप्रयोगं
 अधिकरोतीति । अपीति सम्भावेन । अपि पदेषु विभागेन
 स्थितेषु लोके वेदे वा, अपि मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु ।
 समस्तार्थस्तस्मिन् प्रत्ययो विशेषावधारणं न विद्यते, न सर्व
 त्यर्थः । अपीदं शास्त्रमन्तरेण पदार्थप्रत्ययो नास्ति । अ
 वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः ॥

आह,—कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति ? उच्यते—
 साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः । तद्यथा,—गौ
 त्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति, ततो गच्छतीत्युक्ते निराका
 भवति, तथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्षं भवति तथा गौ
 त्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते गौर्वा

दोहादिभ्यो व्यावृत्त्य गमनेऽवतिष्ठने, गमनं चान्येभ्यो व्यावृत्त्य गम्येवावतिष्ठने । एष षाक्यार्थः । स एष प्रकरणाविरोधी षाक्यार्थः पदार्थं नियमेन लक्षयति, पदार्थश्च पदलक्षणम् । पदार्थ-सक्रियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते ॥

यत एवमतः “अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः” । अर्थमप्रतियतोऽप्रतिपाद्यमानस्याधभूतार्थस्येत्यर्थः । “नात्यन्तम्” । नैकान्तिकेन, एकान्तं नाम निश्चयोऽनिश्चयेनेत्यर्थः । किम् ? ‘स्वरसंस्कारोद्देशः’ । स्वरोद्देशः संस्कारोद्देशश्च, स्वरावधारणं संस्कारावधारणं नास्तीति षाक्यशेषः । किं कारणम् ? न ह्यन-घभूतार्थः स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात्,—अर्थवशेन हि स्वरसंस्काराववतिष्ठेते ॥

“तदिदम्” एवं कृत्वा निरुक्तशास्त्रं “विद्यास्थानम्” एतद-धीनत्वादर्थपरिज्ञानस्य । अर्थवशात्त्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिदं “व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं” कृत्स्नभावं, करोतीति षाक्यशेषः । व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिसमाप्तमेव तावद् व्याकरणं यावत् निरुक्तं नाधिगतमिति,—न हि अनैरुक्तो-ऽर्थमवधारयितुमलम्,—नानवभूतार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं विज्ञा-नीयादिति ॥

आह,—ननु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमेतन् करोतीत्युक्ते तच्छे-पमेवेत्तन्, गुणादिवत्, ततश्च विद्यास्थानत्यमस्य चिरुच्यत इति ? नेत्युच्यते,—“स्वार्थसाधकश्च” । स्वार्थाजहदुवृत्त्या (अजहद्वार्था-

वृत्त्या) ह्येतदनुपद्भूतो व्याकरणस्य वृत्ततां करोति । यथा ह्ये
स्वार्थमपरिहाय कश्चित् परानुग्रहं करोत्येवम् । यत् पुनरेतदु
गुणादिवदिति । ते हि तन्त्रान्तर्भूता एव “उणादयो बहुल
(पा०३, ३, १)”—इत्युक्तम्, न पुनर्निघण्टवो बहुलमिति । तस्मात्
स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनम्, व्याकरणन्तु लक्षण
प्रधानमिति विशेषः ॥

आह,—“यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय” एतदारभ्यते, हन्त तं
मर्थमारभ्यमाणम् “अनर्थकम्” एव “भवतीति” । आह,—
एवमाहेति ? उच्यते,—“कौत्सः” । किं कारणम् ? “अनर्थ
हि मन्त्राः” । न हि मन्त्राणामर्थोऽस्ति घाञ्यवाचकत्वेन
तदर्थनिर्वचनायारभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति । तस्मान्न
रध्यप्यमित्येवं कौत्सो मन्यते ॥ “तन्” एतदेवमुच्यमानं
कौत्सम् “एनेन” अनेन नैरुक्तेन “न” “उपेक्षितव्यम्” । उपगम
येदं शास्त्रञ्च ईक्षितव्यम्, किमसौ सत्यमाचष्टे वृथेति “
परीक्ष्यम् । अर्थवच्चे मन्त्राणां यदुधेनुज्ञानं घश्यमाणं तदु
भ्यार्थपर्यं मन्त्राणामीक्षितव्यमिति केचिदाहुः ।

कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणामानर्थक्यमाहेति
उच्यते,—“नियतघाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति”—इति
नियतघाचो युक्तयः, निरुद्धघाचो युक्तयः,—अभिधाननियता ई
ने भवन्ति ।—“अत्र भा याहि पीतये (सा० धे० सं० १, १
१, १)”—इति मन्त्रेण पुनर्विभाषसो ! भागच्छ पातापेति ।
नियतानुपूर्व्या नियतनिष्ठानुपूर्व्या पदप्रयोगस्य । तद्यथा,—अत्र

आयाहि' इति न पुनर्भवति 'आयाहाने' इति । इह लोकेऽर्थवतां शब्दानामनियमेन पर्यायचचनता दृष्टा गवादिप्रयोगे, तथा न पर्यायत्रयं दृष्टम् । तद्यथा,—'गोणीमभ्याज' 'अभ्याज गोणीम्' 'आहर पात्रम्' 'पात्रमाहर' इति । न च तथा मन्त्रेषु । ततोऽर्थवच्छब्दवैधर्म्यात् पश्यामोऽनर्थका मन्त्रा इति ॥

अथाप्ययमपरो हेतुरानर्थवये मन्त्राणाम् । आह,—कतमः ? इति, उच्यते,—“ब्राह्मणेन” ते “रूपसम्पन्नाः” अपि सन्तो “विधीयन्ते” एव । यदि होते अर्थवन्तोऽमविष्यन्, स्वनेव लिङ्गेन स्वमात्मानमेते विनियोक्तुं समर्था इति कृत्वा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त, विहिताश्च । तद् यथा,—“उरु प्रथस्येति प्रथयति (श० घा० १, १, ६, ८) प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः प्रथनकर्मणि, यथा च,—“उरु प्रथा उरुप्रथस्योरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् (य० घा० सं० १, २२)” । यजुरिदम्, पुरोडाशां प्रत्युच्यते । पुरोडाश ! त्वं विस्तीर्णप्रथनः सन् विस्तारप्रथाः, स्वात्मानं ते तव यज्ञपतिश्चायं यजमानः प्रजापशुहिरण्यादिभिर्धोरुप्रथतां विस्तीर्यतामिति । तथा,—“प्रोहार्णाति प्रोहति”—इति ब्राह्मणं द्रोणकलशप्रोहणविधायपि । “इदमहमात्मानं प्रोहामि”—प्राञ्चं प्रेरयामि इति प्रोहार्णाति प्रोहति, प्रोहणलिङ्गो विहितः प्रोहणकर्मणि । तस्माद्दिङ्गसम्पन्नविधानात् पश्यामो ब्राह्मणेनानर्थकस्वरूपमेव सन्तं मन्त्रं नियुक्तम् । एवं सति, मन्त्रं मन्त्रं पुनरिदधत् ब्राह्मणमर्थवत् । अनर्थका मन्त्राः—न व्यर्थवन्तः सन्तो दासयदुब्राह्मणेन विधीयेरन्, विहिताश्च ।

तस्मात्कारका मन्त्रा इति गण्यते । अत्र च,—प्राप्तस्य
 तयोपपत्तेः वैशकान्तकृत्स्नानाधिकमाङ्गुर्त्तुं पुन उक्तं
 तस्याम प्राप्तस्यानात्कृत्स्नानाधिकमाङ्गुर्त्तुं पुन उक्तं
 तस्यामेवानात्कृत्स्नानाधिकमाङ्गुर्त्तुं पुन उक्तं
 तस्यामेवानात्कृत्स्नानाधिकमाङ्गुर्त्तुं पुन उक्तं
 तस्यामेवानात्कृत्स्नानाधिकमाङ्गुर्त्तुं पुन उक्तं
 तस्यामेवानात्कृत्स्नानाधिकमाङ्गुर्त्तुं पुन उक्तं

“अथापि” अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । अ-

कतमः ? इति उच्यते,—“अनुपपत्त्याः” हि एते “अयन्ति
 एतेष्वर्थो लभ्यते,—अयमेनेष्वर्थः स्यादिति नामानुपपत्तः
 तद्यथा,—“ओषधे प्रायस्य (य० या० सं० ४, १, ६, ३५) एत
 —इत्याह । न चोपधिगत्मानमपि प्रानुं समर्था, किं पुनर्त्तुं
 तथा,—“स्वधिनेमैर् न हि र्सीः (य० या० सं० ४, १, ६, १
 इत्याह” आत्मानमेव “हिंसन्” । को हि नाम एवमुक्त्वा स्वयमे
 हिंस्यात् ? हिनस्ति च । लोके यान्येवंविधानि धाक्यान्नुन्मत्त
 प्रभृतीनां तान्यनर्थकान्युच्यन्ते, तथैवेमानि । तस्मादिमान्यप्य
 नर्थकानीत्युपपद्यते ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—
 कतमः ? इति, उच्यते,—“विप्रतिविद्धार्या भवन्ति” इति ।
 अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो विप्रतिषेधः, इतरेतरव्याघात
 इत्यर्थः । तद्यथा,—“एक एव ह्यौऽद्यतस्थो न द्वितीयः”

“असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् (य० वा० सं० १६, ५४)” “अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये (ऋ० सं० ८, ७, २१, २)” “शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः (ऋ० सं० ८, ५, २२, १)—इति” । एतान्पुद्गलानि । “एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो रणे निघ्नन् पृतनासु शत्रून् । संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् सञ्चुकोचान्तकाले ॥” ‘एक एवावतस्थे रुद्रः’ स्थितवान्, ‘रणे’ रणाय रणार्थम्, ‘न’ अन्यो ‘द्वितीयः’ कश्चिदस्ति । इति रुद्रबहुत्वप्रतिषेधः । कश्मवतस्थे ? ‘नि’ निश्चयेन ‘घ्नन्’ ‘पृतनासु’ स्पर्द्धनीयेषु संग्रामेषु ‘शत्रून्’ । किञ्च, स एकः ‘संसृज्य’ सृष्ट्वा, ‘विश्वा’ विश्वानि भुवनानि ‘गोप्ता’ रक्षिता, सृष्ट्वा च सर्गकालानन्तरमेव पालयिता च स्थितिकाले । ‘प्रत्यङ्’ प्रतिलोम्येन ‘जनान्’ ‘सञ्चुकोच’ सङ्कोचयति, ‘अन्तकाले’ प्रलयकाले । य एवं गुणयुक्ती रुद्रस्तं वषं स्तुमः । “असंख्याता०—०भूम्याम् तेषां सहस्रयोजनेऽथ धन्वानि तन्मसि” (य० वा० सं० १६, ५४) । एषा शतरुद्रियेऽनुष्टुप् । अनेन चाग्निचयनेऽर्कपर्णेनाजाक्षीरमिथा गवेधुक्ताः सप्तहृद्यो ह्यन्ते उत्तरस्यां धोणाचन्त्यायामिष्टकायाम् । प्रजापनेरार्षम् । ‘असंख्याता’ असंख्यातानि ‘सहस्राणि’ घर्हनीति याचदुर्लभ्यात्, केयाम् ? ‘ये रुद्राः’ ‘भूम्याम्’ ‘अधि’ उपरि ‘तेषां’ ‘सहस्रयोजने’ अध्वनि अवस्थितानामेव ‘अथ’ ‘तन्मसि’ तनुमः ‘धन्वानि’ धनूंषि । अप्राप्तानामेवास्मान् प्रतीत्यभिप्रायः । तापदेतानभिष्टुमो पायत्तानि तानि धनूंषि । “त्वं सिन्धुन् अवास्तुतोऽधराचः अहप्रहिम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिये विश्वं

पुष्यसि, वार्यं तं त्वा परिष्वजामहे नमन्तामन्यकेषां ज्याक
 अधि धन्वसु ॥" (ऋ० सं० ८, ७, २१, २) । एतया अतिशय-
 न्दसा इन्द्रं तुष्ट्याव सुराः पैजवनः । योऽशिशिनि शस्त्रे विनियुक्ताः
 हे 'इन्द्र!' 'त्वम्' 'अवासृजः' 'सिन्धून्' स्वन्दनान् एतान् माध्य-
 मिकान् उदकसंस्त्यापान् । कथं पुनरवासृजः ? 'अधराव'
 तानधिगमनान् कृत्वा सर्वानेवावासृजः, नित्यकालम् 'अह्न्'
 अहिम्' घ्नन् मेघम् । 'अशङ्कुः' अशातयितव्यः 'जङ्घिषे' जा-
 नित्यकालं भवसि; तस्मिन् हते मेघे । किञ्च, त्वमेतेन प्रकां
 मेघवधकर्मणा 'विश्वं' सर्वं 'पुष्यसि' पुष्णासि 'वार्यं' वारि-
 घोहादिकम् । 'तं' 'त्वा' त्वाम् एवङ्गुणसंयुक्तं वयं 'परिष्व-
 जामहे' सर्वतः स्वजामहे । 'नमन्तां' मा भूवन् 'अन्यकेषां
 अन्येषाम्' 'ज्याका' ज्या 'अधिधन्वसु' अधिधनुःषु । किमुतान्
 केवनाभ्युद्यमाना एते स्म द्विषः अयततज्य धनुषो हतसर्वोद्यमाः
 सन्तिषत्यतस्त्वां परिष्वजामहे इत्यभिप्रायः । "आशुः शिशान्"
 —इत्येषा अप्रतिरथेन त्रिष्टुयग्निप्रणयने विनियुक्ता । अप्रतिरथ-
 स्येन्द्रपुत्रस्यार्णम् । 'आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः
 शोमणश्चार्णनाम् । सद्भ्रमन्वदोऽनिमिष एकर्षारः शतं संना
 भजयन् साकमिन्द्रः ॥" (ऋ० सं० ८, १, २२, १) ॥ 'आशुः' व्यापक-
 शिरो वा, 'शिशानः' शिष्यान्ः तीक्ष्णीकुर्यन् आयुधम्, प्रगृहीता-
 युधः, 'वृषभो न' वृषभ इव पुष्टो योदा 'घनाघनः' जहिजहीत्यर्थं
 शब्दकारी, 'शोमणः' केवाम् ? 'चार्णनाम्' प्रन्थनीकायस्थिता-
 तामगुरादीनाम्, 'सद्भ्रमन्वदः' समाह्वता शत्रुणाम्, आहृष्य घ

अनिमित्तः' आदर्यान् जयं प्रति, 'एकधीः' एक एव चिकान्तः
अप्रतिद्वन्द्वः सङ्ग्रामेषु, 'शतं सेनाः' बह्वीः शत्रुसेनाः 'साकम्'
अवस्थिताः 'अजयत्' एक इन्द्रो यः, तं वयं स्तुमः । एवमितरे-
तरप्रतिविद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यद्येको रुद्रः, नासङ्ख्या-
तानि सहस्राणि, अथासङ्ख्यातानि, नैकः यद्यशत्रुः, षष्ठं शतं
सेना अजयत् ? अथ शतं सेना अजयत्, कथमशत्रुः ? लोके हि
यान्येवंलक्षणाणि वाक्यानि उन्मत्तादीनाम्, तान्यनर्थकार्ताति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । कतमः ? इति,
उच्यते,—“जानन्तं सम्रेष्यति” अध्वर्य्वर्होतारम् । कथम् ?
'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति “तद्गु ह्येक आहुः । अग्नये
समिध्यमानाय होतॄन्नुवयीति ।” (श० ब्रा० १, ३, २, ३) । होता
हि विधिश्च एव भवति,—ननुविद्वान् विहितोऽस्तीति स विजा-
नात्येषामुष्मिन्नवधाविद्ं मयानुष्ठातव्यमिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य
सतः “सम्रेषणमनर्थकमेव भवति । यदेतदर्थकमेवमन्येऽपि
मन्या इति ॥

“अथापि अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । आह,—कतमः ?
इति, उच्यते,—“आह” मन्त्रनिगमः “अदितिः सर्वमिति” ।
आह,—किमुदाहरणम् ? ‘अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति’ “अदि-
तिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वेदेवा
अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जेन्द्रियम् ॥” (ऋ० सं० १,
६, १६, ५) । “तत्” एतदुदाहरणम् “उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः” ।
१६ त्वेवमर्थमिदमुदाहृता,—कथं येष धीः, सा अन्तरिक्षम् ?

पुण्यसि वाप्यं नं ग्या परिष्वजामहे समन्तामन्यकेणां ज्याका
 मधि धन्यासु ॥" (ऋ० सं० ८, ७, २१, २) । तस्या मनिष्ठ-
 न्दसा इन्द्रं सुप्याव सुगः वैजयनः । योद्गिति शब्दे वितिगुता ।
 हे 'इन्द्र!' 'एवम्' 'अपामृतः' 'निष्ठुत्र' स्यान्मतान गतान माध्य-
 मिकान् उदकसंस्थायान् । कथं पुनरपामृतः ? 'अध्वगः'
 तानधिगमतान् कृत्वा सद्यनिषायागृतः, निष्यकालम् 'अहन्
 शदिम्' इन् मेघम् । 'अशयुः' अशानयिनस्यः 'जत्रिणे' जायसे
 निष्यकालं मशति, तस्मिन् हने मेघे । किञ्च, स्वर्मेनेन प्रकारेण
 मेघवधकर्मणा 'विश्यं' सधं 'पुण्यसि' पुजाति 'वाप्यं' वापिभ्यं
 प्राप्तादिकम् । 'नं' 'त्वा' त्वाम् एवङ्गुणसंयुक्तं यथं 'परिष्व-
 जामहे' सर्वतः स्वजामहे । 'समन्ता' मा भूवन् 'अन्यकेणाम्'
 अन्येषाम् 'ज्याका' ज्या 'अधिधन्यासु' अधिधनुःषु । किमुतान्ये
 केवताम्पुद्यमाना एते स्म द्विषः अचततज्य धनुषी हनसर्वोद्यमाः
 सन्तिद्यत्यतस्त्वां परिष्वजामहे इत्यभिप्रायः । "आशुः शिशानः"
 —इत्येषा अप्रतिरथेन त्रिष्टुबशिप्रणयने वितिगुता । अप्रतिरथ-
 स्पेन्द्रपुत्रस्यार्पम् । 'आशुः शिशानो वृषभो न भ्रामो घनाघनः
 क्षोभणश्चर्पणीनाम् । सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकधीरः शत्रं सेना
 अजयन् साकमिन्द्रः ॥" (ऋ० सं० ८, ५, २२, १) ॥ 'आशु' व्यापकः
 क्षिप्रो वा, 'शिशानः' शिष्यानः तीक्ष्णीकुर्वन् आयुधम्, प्रगृहीता-
 युधः, 'वृषभो न' वृषभ इव पुष्टो योद्धा, 'घनाघनः' जहिजहीत्यैवं
 शब्दकारी, 'क्षोभणः' केषाम् ? 'चर्पणीनाम्' प्रत्यनीकावस्थिता-
 नामसुरादीनाम्, 'सङ्क्रन्दनः' समाह्वता शत्रुणाम्, आहूय च

निमित्तः' आदर्यान् जयं प्रति, 'एकधीरः' एक एव विकान्तः । तिङ्शब्दः सङ्ग्रामेषु, 'शतं सेनाः' बह्वीः शत्रुसेनाः 'साकम्' स्थिताः 'अजयत्' एक इन्द्रो यः, तं वयं स्तुमः । एवमितरे-
प्रतिपिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यद्येको रथः, नासङ्ख्या-
नि सहस्राणि, अथासङ्ख्यातानि, नैकः यद्यशत्रुः, कथं शतं
ना अजयत् ? अथ शतं सेना अजयत्, कथमशत्रुः ? लोके हि
न्येवंलक्षणानि वाक्यानि उन्मत्तार्दीनाम्, तान्यनर्थकानीति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । कतमः ? इति,
उच्यते,—“जानन्तं सम्प्रेष्यति” अध्वर्युर्होतारम् । कथम् ?
अग्नये समिध्यमानाथानुश्रूहीति “तदु द्वैक आहुः । अग्नये
समिध्यमानाय होत्रनुश्रूयति ।” (श० ब्रा० १, ३, २, ३) । होता
हि विधिज्ञ एव भवति,—नह्यविद्वान् विहितोऽस्तीति स विजा-
नान्येवामुष्मिभ्रवधाविद्मं मयानुष्ठातव्यमिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य
सतः सम्प्रेषणमनर्थकमेव भवति । यदेतदर्थकमेवमन्येऽपि
मन्त्रा इति ॥

“अथापि अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । आह,—कतमः ?
इति, उच्यते,—“आह” मन्त्रनिगमः “अदितिः सर्वमिति” ।
आह,—किमुदाहरणम् ? ‘अदितिर्द्वारदितिरन्तरिक्षमिति’ “अदि-
तिर्द्वारदितिर्न्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वेदेवा
अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥” (ऋ० सं० १,
६, ६६, ५) । “तत्” एतदुदाहरणम् “उपरिशाहु व्याख्यास्यामः” ।
इह त्वेवमर्थमियमुदाहृता,—कथं यैव धीः, सा अन्तरिक्षम् ?

कर्मणः समृद्धम् । तत् किम् ? इति, उच्यते,—‘यदृपसमृद्धम्’
 मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते, तदेष हि समस्तशृङ्ख्या युक्तं भवति,
 नैतरन् । एतदेष सुतरां स्पष्टीकरोति,—‘यत् कर्म क्रियमाण-
 मृजुर्वाभिवर्त्तीति च ब्राह्मणमिति’ । शब्दसामान्यादुब्राह्मण-
 प्रामाण्याच्चेति । च शब्दो ब्राह्मणमपि च मन्त्राणामर्थवत्त्वमेवं
 दर्शयति । अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवर्त्तयेयुः ? कथं पाऽन-
 भिवर्त्तन्तः समर्द्धयेयुः ? अर्थवाचं घाम्युपगमं भवता ब्राह्मणस्य ?
 अथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते इति अत्र ब्राह्मणेन
 सिद्धमेवार्थवत्त्वमुक्तं मन्त्राणाम् । तदेतदुपदर्शितमस्मामिस्तस्मा-
 दर्थयन्त एष मन्त्रा इति ॥ १ ॥

श्रीलन्तां पुत्रर्नष्टभिरिति यथो एतन्नियतवाचो
 पृक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्रानी
 पितापुत्राविति यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधी-
 यन्त इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था
 भवन्तीत्याम्नायवचनादर्हिंसा प्रतीयेत यथो एतद् विप्रतिपि-
 द्यार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथाऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणो-
 ज्ञमित्रो राजेति यथो एतज्ज्ञानन्त संप्रेष्यतीति जानन्त-
 मभिवादयते जानते मधुपर्कं ग्राह्य यथो एतददितिः सर्व-
 मिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति

यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैप स्थाणोरपरा
यदेनदमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा ज्ञा
पदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोवर्यवित्सु तु ख
वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्या भवति ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य पञ्चमःपादः ॥ १, ५ ॥

किं पुनः समृद्धरूपत्वे मन्त्राणामुदाहरणम् ? उच्यते,—
“क्लीलन्ती”—इति। “इहैव स्तं मा विर्योष्टं विश्वमायुर्व्यंशुतम्
क्लीलन्ती पुत्रैर्नष्टमिमोदमानो स्वे गृहे ॥” (ऋ० सं० ८, ३
२८, २)। सूर्याया आर्षम्। विवाहे विनियुक्ता। अनुष्टुप्
‘इहैव’ ‘स्तं’ भवन्तं युवां, ‘स्वे गृहे’ ‘मोदमानो’ हर्षमानो ‘मा
विर्योष्टम्’ मा च विर्युज्येताम्। ‘विश्वं’ सर्वम् ‘आयुः’ व्यंशुत
क्लीलन्ती ‘पुत्रैः’ ‘नष्टभिः’ पौत्रैश्च सहेत्याशीः। स्थापितमर्थवस्त्वं
मन्त्राणाम् ॥

अधुना परपक्षे हेतवो निराकर्तव्याः, तदर्थमिदमाह,—“यी
स्तत्” इति। यत् पुनरेतदुक्तम्। “नियतवाचो युक्तयः, नियतानु-
सूर्या भवन्ति इति”। अत्र ब्रूमः,—“लौकिकेष्वपि” अर्थवत्सु
ऽप्येते नियतवाचो युक्तित्वं नियतानुपूर्व्यत्यञ्च दृष्टमेव। “एत-
ऽप्या,—इन्द्राग्नी पितापुत्राविति” च। तत्र, यदुक्तं नियतवाचो
युक्तित्वाग्नीयतानुपूर्व्यत्वाद्यानर्थका मन्त्रा इति। एतदुक्तम्।
लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगाः सन्तः शब्दाः केचिदर्थवन्तो

शा, यद्येन्द्राग्नी पितापुत्राविति । न एव प्रयोगस्त्वित्यमादनर्थका
न्या इत्यनैकान्तिको हेतुः । तस्मात्प्रथमं वयेति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम्.—“ब्राह्मणेन रूपसम्प्रा
प्येति” । अत्र सूत्रम्.—“उदितानुवादः स भवति” ।

समर्थं भावमानमेव इवेन रूपेण विधानुमित्यतो ब्राह्मणेन
प्राप्येति किन्तर्हि भावमनियोगाभयमुक्तमेव सन्त मन्त्रेणार्थं
प्रत्यक्षमनुपति, पितृण्येव प्रत्यक्षं सन्नुच्यते, न तानुक्तं स्तोत्रं
वयेति, सोऽप्येवमुदितानुवाद एव भवति, उदितानुवाद इत्यर्थः ।

विज्ञानेहेतुषु समानलिङ्गाः प्रकल्पे मन्त्रा भवन्ति, ते एतन्मू-
र्त्यक्या एकं प्रयोगं प्रति ‘यत्रे यथोत’वत् सम्भवति, तेन

अनुपये विकल्पे न ब्राह्मणे सति मन्त्रिमत् एको नियमार्थं ब्राह्मणेन
प्राप्येति । एवमुक्तमर्थवत्त्वं मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुक्तं

एतन्मन्त्रविधानमन्त्रानर्थक्यम्, मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थक्य-
मेति, एतदुक्तम् । तस्मादुक्तमर्थवत्त्वं - मन्त्राश्च ब्राह्मणश्चेति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम् ‘धोरये श्रावम्येतिम्,
वधिने मेन हि-सीः,—इत्यादयः मनुष्यवार्था भवन्ति ।

अत्र सूत्रम्,—‘मोक्ष्यधिदेवतोच्यते, हे धोरये ! श्रावम्येतिम्,
त्यन्पूर्वको होय वृक्षजिह्वमानः सम्यक् छिन्नो भविष्यति,

उतवा यत्रे विनियुक्तः । प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमितस्याः स्थावरत्वात्
ब्राह्मण इत्येतन् ब्राह्मणमित्येत्योक्तमोक्षये श्रावम्येतिमिति, न छिन्नं

प्रतिवन्मनेऽप्यमित्यनेनाभिप्रायेण । तस्मादुक्तमर्थवत्त्वं एषाम् ।
तत्र यदुक्तमनुपवार्था इत्येवमादयो मन्त्रा इति, एतदुक्तम् ॥

यदपि शोभम्,—‘अधिने मै’ हि-सीरित्याह हि-मप्रिति’ ।

तत्र ब्रूमः,—“भाषायवचनादहिमा” एषा “प्रतीयेत” । भाह,—
कथमहिमा ? प्रत्यक्षतो हि हिषने शूद्रः । शृणु,—इयमहिमा,
इयं हिंसा,—इत्यागमादेतन् प्रतीयेते । प्रतिविशिष्टाद्यमेव
चेदिक भाषाय भागमः, एतन्पूर्वकत्वादन्येषामागमानाम् । न
एष एतन्मम जगतः प्रतिविशिष्टाय श्रेयस्तेऽभ्युद्यतः सन् हिंसार्थं
कर्त्तारं विनियोजयत इति । कुत्र एतन् पुनरियमहिमेव ? यतोऽ-
स्मान् नियुनक्ति कर्त्तारम् । तदेतदागमप्रत्यक्षमेव यथेयमहि-
सेति । अपि चैतदोपधियनस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुप-
युक्ताः सन्तो यत्र परमुत्कारं प्राप्नुयन्ति । सोऽयमभ्युद्य एव
सम्पद्यते, न हिंसा । तत्र, यदुक्तमनं हिंसीरित्याह हिंसप्रिति,
न हासीं हिनस्ति । किन्तर्हि ? अनुशृद्धानि यतः विनियोगार्थं
विधानतः छिन्दन् । तस्मादुपपन्नार्थमेवमपि । तत्र यदुक्तमनु-
पपन्नार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इति, एतदुक्तम् ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“विप्रतिपिद्धार्थां भव-
न्तीति” । अत्र ब्रूमः,—नैव विप्रतिपिद्धोऽर्थः,—“एक एव
रुद्रोऽधतस्ये” “असंख्याता सहस्राणि”—इति,—देवता हि
महाभाग्ययोगादेकापि सत्यनेकधा भवति, अनेकापि चैकधा,
तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः “माहाभाग्यादेवतायाः (दे० का० ७,
१, ४)” इत्यत्र ॥

यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अशत्रुर्हि जज्ञिवे” “शतं सेना अज-
यत् साकमिन्द्रः”—इति । अत्र ब्रूमः,—“लौकिकेष्वपि” अर्थवत्सु

ब्राह्मणेषु "एतन्" एवमेवोच्यमानं दृष्टम् । तद् यथा,—असपत्नोऽयं
 ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति" । न हि कश्चिदसपत्नोऽस्ति लोके ।
 उक्तं हि,—'भुनेरपि घनस्य स्याति कर्माणि कुर्वतः । उत्-
 पद्यन्ने त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः'—इति । तथापि स्वल्प-
 सपत्नं दृष्ट्वा केचिदेवं घत्कारो भवन्ति,—'असपत्नोऽयं ब्राह्मणः'
 इति । एवमेव कस्मिंश्चिदतिप्रवृद्धे भृशं पानिने भेषेऽन्येषामसा-
 रतामभिप्रेत्येदमुक्तं स्यात्,—अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे यस्त्वामेतमेव-
 मतिप्रवृद्धमहग्रहिम्—इति । यत् पुनरैतदुक्तम्,—'शतं सेना
 अजयत्'—इति । अत्र ब्रूमः,—कुतो हि सेनाः, या इन्द्रो
 जेष्यति ?—न हि देवानां शत्रवः सन्ति, ये जेतव्या इति । किं-
 कारणम् ? विभवो देवा वशिनः अधिकरणधर्माच्च परेण महिज्ञा
 युक्ताः । आह,—कथन्तर्हि 'शतं सेना अजयत्' इत्येतदुक्तम् ?
 उच्यते,—रूपकल्पनयैवैषा युद्धप्रवादात् स्तुतिः, वक्ष्यति च
 "अपाञ्च ज्योतिषश्च मिथीभायकर्मणो चर्पकर्म जायने, तत्रोपमा-
 र्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (नैग० का० २, ५, २)"—इति तदेतद्
 भवता न सम्यग् दृश्यते, सम्यगन्विष्यतां देवतातरुं नैरुक्तेभ्यः,
 ततो मन्त्रार्थानविरोधेन सम्यगवमोत्स्यते । नैवमवाक्यतत्त्वज्ञान
 मन्त्रार्थो विगाहितुं शक्यः । गम्भीरपदारथो हि वेदः, कथमव-
 मोत्स्यते ? वेदाथविद्याथविद्वान्ता एव हि प्रवादिनः स्वबुद्धिलाघ-
 यमाविर्भावयन्तो ब्राह्मणाः सन्तः सर्ववर्णसाधारणानि दर्शनान्त-
 राणि प्रतिपेदिरे । यदुक्तं, विप्रतिषिद्धार्थत्वादनर्थका मन्त्रा
 इति । एतदुक्तम् । न हीमे विप्रतिषिद्धार्थाः,—भवत एव

मनिषिन्नमो मन्त्रशिखित्वात् । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्राः
इति ॥

“यथा एतन्” यत् पुनरुक्तम्,—जानन्तं मन्त्रं व्यनीति” ।
अत्र ब्रूमः,—लौकिकेष्वर्थवन्तु शब्देषु एतदेव स्वाभाव्यं दृश्यम् ।
“जानन्तम्” गुणम् “अभियाद्यने” स्वगोप्रमभिवद्न् । तथा
च “जानन्ते मधुपद्मे प्राह” त्रिमधुपद्मो मधुपर्क इति । तदे
तदर्थवन्त्यपि शब्देषु विहितार्थव्यापनार्थशब्दमामान्यादर्थवन्तं
मन्त्रा इति ॥

“यथा एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथाप्याह “अदिति
सर्वमिति” । अत्र ब्रूमः,—द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः, मुख्याय
गौणी च । तत्रैवं सति यत्र मुख्यासम्भवस्तत्र गौण्यार्थीयने
स एव मक्तिवादोऽदितिः, यथा कश्चिद् ब्रूयान् कश्चिदनेकोपकारं
प्रवृत्तम्—‘त्वमेव मे माता, त्वं मे पिता’ एवमेतदपि द्रष्टव्यम् ।
“लौकिकेष्वपि” चार्थवत्सु शब्देषु “एतन्” उच्यमानं दृश्यम्,
“यथा,—सर्वरसा अनुप्राताः पानीयमिति” । ततो हि तेषां
प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्या एवमुच्यते, एवमिहापि गुणवृत्त्या कदा-
चिददिनेः सर्वत्वमुच्यते । यदुक्तमितरेतरचिरुद्धं किमपि बह्वन्नेति,
एतदुक्तम् । सर्वमेतदुपपद्यत एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त
एव सर्वमन्त्रा इति ॥

“यथा एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथापि “अविस्पष्टार्था
भवन्तीति” । अत्र ब्रूमः,—“नैव स्थाणोरपराधः” इति । न
“यदेतन्” स्थाणुम् “अन्धो न पश्यति”

यदत्रासावमिदृश्यते । किन्तर्हि ? “पुरुषापराधः स भवति”
 पुरुष एवापराधी तत्र, यदसावचक्षुष्मान् । एवमिहापि नैव
 मन्त्राणामपराधो यदशिक्षिनेन भयता न विश्रायन्ते, भवत एवा-
 पराधोऽस्ति, भो भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रेष्वस्मासु वा
 संयोजयितुमिच्छति, न तव प्रजास्ति किञ्चिन् ॥

“यथा—ज्ञानपदीषु” कासुचिन् प्रवृत्तिषु इतिकर्तव्यतासु
 कौशलशिक्षाकृतः “विद्यातः पुरुषविशेषो भवति” । पुरुषाणां
 विशेषः । एवमिहापि मन्त्रार्थशिक्षाकौशलकृतपुरुषाणां विशेषो
 भवत्येव । तत्रैवं सति, केचित् पुरुषा येषु विस्पष्टानपि मन्त्रान्
 न शक्नुवन्ति निर्वक्तुम्, अपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि शक्नुवन्ति
 विस्पष्टीकर्तुम् । तदुक्तम् “उत त्वः (ऋ० सं० ८, २, २३, ४ ।
 नैघ० का० १, ६, ३)”—इत्यत्र ॥

तत्रैवं सति, “पारोवर्य्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः
 प्रशस्यो भवति”—इति । य एने पारोवर्य्यविदो ब्राह्मणाः, पारो-
 चर्य्येण विजानन्ति आचार्य्यपरम्परया, ते पारोवर्य्यविदः, न
 साक्षात्कृतधर्माण इत्यभिप्रायः । तेषां किम् ? तेषां य एव
 भूयोविद्यो भवति बहुश्रुतः क्वचित् स एव प्रशस्यते । य एव
 मन्त्रार्थविज्ञाता प्रशस्यो भवति, नेतरो मन्दबुद्धिरशिक्षितः स हि
 बहुश्रुतो बहुदृष्ट्यादनेकविषये मन्त्रार्थं न क्वचित् प्रतिबध्यते, न
 हि तस्याविस्पष्टार्थो नाम कश्चिदस्ति । तस्मादेतोः स त्वं बहु
 शृणु, ततः सम्यगवभोत्स्यसे मन्त्रार्थान् । तत्र यद्वोचः ‘अवि-
 स्पष्टार्था मन्त्राः’ न हि ते अविस्पष्टार्थाः, तांश्चोपरिष्ठात् स्पष्टी-

हृत्प्राग्धास्यास्यामदे । तथैव मतिं भ्रमयति मयमोहः । तस्मात्-
 दर्शयन्त एष मन्त्रा इति निरुक्तम् । तस्माच्चनीतदपि शास्त्रं मन्त्रार्थ-
 प्रत्ययायात्प्रमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्धः शास्त्रागमः । तत्र,
 यदुक्तं 'यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायात्तर्थात् भवतीति' एतदुक्तम् ।
 इति प्रभिन्नोपु पाठस्य हेतुषु स्वपक्षमिदानीन्वृत्त्यनेन नु कारणे भव-
 स्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता, तदर्थमेतन्न गच्छु शास्त्रमर्थवदिति ॥२॥
 इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

पठः पादः

अथापीदमन्तरेण पदविभागा न विद्यते । अवसायं
 पठते रुद्रमृलेति । पठदवसङ्गावः पठ्यदनमवतेर्गन्वर्थस्यासौ
 नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति । अवसायाधानिति । स्यति-
 रूपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति । दूतो निःकृत्याद्द-
 माजगामेति । पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा पष्ठे यर्थप्रेक्षा वा-
 कारान्तम् । परो निःकृत्या आचक्ष्वेति । चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा
 कारान्तम्परः सन्निकर्षः संहिता पदप्रकृतिः संहिता पद-
 प्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदान्यथापि याज्ञे दैवतेन बहवः

प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र
 स्म इति । इन्द्रं नत्वा शवसा देवता वायुम्यृणन्तीति ।
 वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गश्चाग्नेये मन्त्रंऽग्निरिव मन्यो त्विपितः
 सहस्रवेति तथाऽग्निर्मान्यवे मन्त्रं त्विपितो ज्वलितस्त्वि-
 पिरित्यप्यस्य दीप्तिनाम भवत्यथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्य-
 ज्ञाननिन्दा च ॥ १ ॥

“अधर्पादमन्तरेण पदविभागो न विद्यते” । शास्त्रार-
 म्भप्रयोजनाधिकारे घर्त्तमाने अधर्पादमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थव्यधारणं
 नास्तीत्युक्ते यदि मन्त्रेष्व्यादितानर्थक्यहेतुमिर्बहुभिरानर्थक्य
 उपपादिते निरुक्तशास्त्रस्य, कौत्सेन मन्त्राणामर्थवत्तां स्थापयित्वा
 परपक्षहेतवः प्रत्युक्ताः । तेषु स्थितमर्थवत्त्वं मन्त्राणाम् । तेषा-
 मर्थ-तिर्वचनायेदमारभ्य-माणमर्थवदित्युपपन्नमर्थवत्त्वं निरुक्त-
 शास्त्रस्य । तदेतत् सर्वमपि चोदकशास्त्रकारव्याजेन प्रसक्तानु-
 प्रसक्तमुक्तं प्रज्ञाया विवृद्धये शिष्यस्य । कथन्नामा सा विवृद्ध-
 प्रज्ञा ? शब्दार्थन्यायसङ्करेषु हेतुसमयानभिज्ञः परैः प्रतिबध्य-
 मानोऽपि पदार्थान् वाक्यार्थोश्चासम्मोहेन निर्ग्रूयादिति । एव-
 न्तावत्, एतदन्तरेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति । अथेदमपरमारम्भ-
 प्रयोजनमित्येवं विशेषाधिकारार्थोऽयमथशब्दः । अपि मन्त्रार्थ-
 प्रत्यय इदमन्तरेण नास्ति, नाप्यस्ति यदिद् वक्ष्यमाणम्, इत्यपि-
 शब्दः एवं सम्भावने ।

कोष्ठे विपच्यतां रसशोणितमांसमेदोमज्जाऽस्थिक्रमेण यथैताः
पीवस्यत्यो भवेयुः । 'पीवस्यतीः' पीवगुणयुक्ताः स्थूला बल्यत्यो
बहुपयस्काः सति च बहुपयस्त्वे 'जीवधन्याः' जीवधनिन्यो
रोगदुष्टमातृकाः । हे 'रुद्र !' घघम् एतासां गघाम् एताम्
आशिषम् आशास्महे । त्वमप्यस्मै गोलक्षणाय 'पठते' 'अवसाय'
पथ्यदनाय 'मूल' सुखीभव । मैनां हिंसीस्थमासामीश्वर
इत्यभिप्रायः ॥

“अवसायाश्चानिति” । इदमपरमुदाहरणम् । अस्मिन् पूर्वण
रूपेण सरूपमेव पदमर्थरूपाद् विशेषाद्वगृह्णाति । द्वयोः पदयोः
बहूनां वा पदविच्छेदेनोच्चारणं स समासः । तयोरेवार्थविभागो-
पदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तदेतद्वगृह्यते पदम्,—
“स्यतिः” दातुः “त्रिमोचने” अर्थं वर्त्तते, स पुनः “उपसृष्टः”
उपसर्गेणादेत्यनेनोपसृष्टः संयुक्त इत्यर्थः । यतो घातूपसर्ग-
विभागोपप्रदर्शनार्थमेव तन् पदमवगृह्येत अवसायित्येतन् ।
“योनिष्ठ इन्द्र निपदे अकारि त मा नि पीद स्थानो नार्था ।
विमुच्या घयोऽवसायाश्चान् दोषा घस्तोर्यर्हायसः प्रपित्थे ॥ (ऋ०
सं० १, ७, १८, १) । एतया त्रिष्टुभा कुत्स आङ्गिरस इन्द्रं
तुष्टाव । “योनिस्ते” । हे 'इन्द्र' ! 'योनिः' स्थानं 'ते' तव यदिदं
'निपदे' निपदनाय, मया 'अकारि' कृतम्, 'नं' योनिं तन् स्थानम्
'वा निपीद' एत्य निश्चयेन सीद । कथं पुनर्निर्पाद ? 'स्थानो न'
स्वन्यमान इव 'अर्था' अश्वः । संशब्दमान इवाश्ववन्द्येनारवः स
यथा म्ये स्थाने निर्पादेदेवं मया एवमपि शब्दमानस्तुतिभिरेतस्मिन्

मया संस्कृतं स्वाग्नीर्षं वर्हिषि स्थाने निगोद् । कथमुत्तर्निर्वाद् ?
 'विमुच्य' एतान् 'पयः भन्वात्' । कुतः ? स्थान् । पुनरपि न
 एतान् 'भगवाय' विर्याय रत्निभ्योऽप्याय न्त्वाद्कययमान्
 सृष्ट्या 'दोषायस्नोर्धोषराः' अहनि न रात्रौ न ये केमिद् वदन्ति,
 तेभ्योऽपि वर्हायमः शोप्रतमेन जयेन योदतमान तनन्त्यं स्वभ्यो
 भूया निर्वाद् । एतस्मिन् योनी एतस्मिन् संसृजे वर्हिषि 'प्रपिन्वे'
 प्राप्ते अस्माकं त्वद्वयजनकान्ते मा नो यित्त्वं कारोमित्यभिप्रायः ः
 पयस्तावदिदमवगृह्यमिदमवगृह्यमित्यर्थपरिग्रहान्कारेण "तस्मान्"
 एतन्निरुक्तशास्त्रात् यिजायते ॥

यान्यपि च पद्यनवगृहाणि पदानि समानसंहितानि, तेषा-
 मप्यर्थतमेव विभागवैशेष्यं भवति । तद्यथा,— "दृता निर्ऋत्या
 इदमाजगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा या" अस्मिन् पदे पञ्चम्यर्थदर्शनं
 वैत्यर्थः, पञ्चम्यर्थोऽत्र दृश्यते ? "पष्ट्यर्थप्रेक्षा या" पष्ट्यर्थ-
 दर्शनं वैत्यर्थः, पष्ट्यर्थोऽत्र दृश्यते ? अत एतन् "आःकारान्तम्"
 पदं निर्ऋत्या इति । "देवाः कपोत इपिनो यदिच्छन् दृतो
 निर्ऋत्या इदमाजगाम । तस्मा अशांम कृणवाम निष्कृतिं शो नो
 अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥" (ऋ० स० ८, ८, २३, १) ।
 प्रचेता नामाङ्गिरसः, तेनेयं कपोतसूक्ते दृष्टा । कपोतनिलयन-
 शान्त्यै कपोतपदद्वरण एतत् सूक्तम् । त्रिष्टुवेया । हे देवाः!
 'कपोतः' 'इपितः' प्रेषितः 'निर्ऋत्याः' स्वभूतः, तस्यैवानुप्रेषित
 इत्येवं पष्ट्यर्थः । अथवा निर्ऋत्याः सकाशादित्येवं पञ्चम्यर्थः ।
 'यत्' कर्तुम् 'इच्छन्' 'इदम्' अस्मद्गृहम् 'आजगाम' । यस्य नः

पापस्य च पापकर्मणो जन्मान्तररुतस्य एतन् कपोतगृहनिलयनं
यत्पददर्शनं च कुड्यादिषु विपाकलिङ्गम् । 'तस्मै' कर्मणे तदर्थं
युष्मानेव 'अर्चाम्' । समर्था यूयमेतत् पापकर्म विपच्यमानम-
स्माकमपहर्तुं मृत्तु विपाक वा कर्तुं षयमपि च तस्मै पापकर्मणे
'कृणधाम' 'निष्कृतिम्' निष्कर्मणं निर्णेजनम्, तपसा एतद्भूतानु-
रूपेण । यतो ब्रूमः,—'शं नः' सुखं नः 'अस्तु' 'द्विपदे चतुष्पदे'
युष्मत्प्रसादेन च स्वैन तपसेन्यभिप्रायः ॥

“परो निऋत्या आचश्चेति” । एतस्मिन् पदे “चतुर्थ्यर्थ-
प्रेक्षा” चतुर्थ्यर्थदर्शनम् । अत एतत् पदम् “प्रेकारान्तम्” ।
“अपेहि मनसस्पतेऽपक्राम परश्चर । परो निऋत्या आचश्च
बहुधा जीवतो मनः ॥” (ऋ० सं० ८, ८, २२, १) । प्रचेता
नाम आङ्गिरस एतामनुष्टुभमपश्यत् । दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता ।
मन इति विज्ञानमुच्यते, बुद्ध्यादिः, तस्य पतिः मनसस्पतिरात्मा,
इह पुनर्मृत्युर्व्याधिर्वा मनसस्पतिः । उभावपि स्वकृतकर्मापेक्षया
प्राणिनां बुद्ध्यादिविज्ञानोपसंहारस्येशते । तयोरन्यतरः सम्यो-
ध्यते,—हे 'मनसस्पते !' 'अपेहि' अपगच्छ । अस्मत्तो गत्वा च
त्वमीपदपगम्य अस्मत्तः, समीप एव मा स्था अस्माकम् ।
किन्तर्हि ? 'अपक्राम' दूरमपेत्य क्राम, अपक्रम्य च 'परः' परतः,
अन्यत्रास्मत्तः 'चर' अपुनरावर्त्तमानोऽस्मान् प्रति । किञ्च 'परः'
परागत्य यस्याः त्वं दूतः निऋत्याः, तस्यै 'निऋत्यै' 'आचश्च' ।
किमिति ? 'बहुधा जीवतो मनः' । अथवा 'परः' प्रकृष्टम् आप्तस्त्वं
तस्याः निऋत्याः दूतो मां प्राप्तः । अविज्ञातमरणकाल एवाति

सम्मोहतो ब्रवीमि । तस्यै 'निर्मुक्त्यै' गत्वा 'बहुधा' अनेकप्रकारम्
 'आचक्ष्व' कथय । 'जीवितः' यादृशं मनः भवति, तादृशं मम
 'मनः' बुद्ध्यादिकरणज्ञानदिनकरकिरणस्पष्टवृत्तित्वेन तावत् स
 मुमूर्षुरित्येतदाचक्ष्व । मुमूर्षोर्हि उपर्शीणकर्मणा नातिस्पष्टा
 इन्द्रियवृत्तयो भवन्ति, न च मम तथेत्यभिप्रायः ॥ एवं समान-
 संहितानामपि पदानामर्थभेदकृतं विभागवैलक्षण्यम् । स चार्थ
 इदमन्तरेण न विज्ञायते । अत इदमुक्तम्,—'अथापीदमन्तरेण
 पदविभागो न विद्यते' इति ॥

पदविभागप्रसक्तमधुना संहितालक्षणमाह,—“परः सन्निकर्षः
 संहिता (पा० १, ४, १०६)”—इति । परः प्रकृतो यः सन्निकर्षः
 संश्लेषः, परस्परेण स्वरानां स्वराधिरूढाणाञ्च व्यञ्जनानां सा
 संहितेत्युच्यते । सा च पुनरियं “पदप्रकृतिः संहिता (ऋ०
 प्राति० २, १)” । अत्र द्विविधा वर्णयन्ति । पदानां या प्रकृतिः,
 सैयं पदप्रकृतिः संहिता । किं कारणम् ? संहितातो हि पदानि
 प्रक्रियन्ते, तस्मात् संहितैव प्रकृतिः, विकारः पदानित्येवमेके
 मन्यन्ते । अपरे पुनः, पदप्रकृतिः संहितेति पदानि प्रकृतिर्यस्याः
 सैयं पदप्रकृतिरिति । किं कारणम् ? पदान्येव हि संहत्य-
 मानानि संहिता भवन्ति, तस्मात् पदान्येव प्रकृतिः, विकारः
 संहितेति ॥

एवञ्च एषा “पदप्रकृतानि सर्वस्वगणानां पार्यदानि” । सर्वेषां
 चरणानां सर्वशास्त्रान्तराणामित्यर्थः । किम् ? पार्यदानि, स्व-
 चरणपरंपरैश्च येः प्रतिशास्त्रानियतमेव पदायप्रहप्रपृथक्प्रसंहिता-

वरलक्षणमुच्यते । तानोमानि "पार्यदानि" प्रातिशाख्यानीत्यर्थः ।
 आह,—किं तेषाम् ? इति । उच्यते,—तानि पदप्रकृतीनि ।
 इदं येषु संहितायाः प्रकृतित्वेन चिन्त्यते, तानीमानि पदप्रकृतीनि ।
 येषामपि स एव समय इत्यभिप्रायः ।

आह,—किम्पुनरत्र सार्धीयः,—पदानां प्रकृतित्वम्, संहि-
 ताया विकारत्वम् ? उत वा विकारत्वं पदानाम्, प्रकृतित्वं
 संहितायाः ? इति । उच्यते, संहितायाः प्रकृतित्वं जयायः ।

आह,—किं कारणम् ? उच्यते,—मन्त्रोऽह्यमिष्यज्यमानः पूर्व-
 पेर्मन्त्रदृशः संहितयैवामिष्यज्यते, न पदैः, अतश्च संहितामेव
 सार्धीयमभ्यापयन्त्यनूचाना ग्राहणाः, अर्धीयते चाध्येतारः, पदैरेव
 अन्ययोऽन्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेतत् सर्वमस्ति । तस्मादेतै-
 र्मन्त्रहेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्न पदानीति पश्यामः, समयमात्रमि-
 त्त्वं स्वशास्त्रनियतमेव । यदुक्तं पदप्रकृतानि सर्वचरणानां
 पार्यदानि, तेष्वेव हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रकृतित्वं भवति, न
 सर्वत्रैव । तस्मात् संहितैव प्रकृतिरित्येतदसार्धीय इति ॥

"अथापि याज्ञे दैवते न बहवः प्रदेशा भवन्ति" । अथेदम-
 त्प्रकारमभप्रयोजनमस्य शास्त्रस्येत्यैवं विशेषाधिकारार्थोऽयमथ-
 शब्दः । अपीदं घक्ष्यमाणमपि यान्युक्तानीत्येवमपिशब्दः
 सम्भावने । आह,—किम्पुनस्तात् ? इति । उच्यते,—याज्ञे
 मणि प्रवर्त्तमाने दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति, दैवतेन लिङ्गेन
 श्यो विधिषु देशा भवन्ति । तद्यथा,—उपतिष्ठते ध्युच्छन्त्या-
 न्द्र्यासद्, आग्नेय्याग्नीध्रेण्य्या हविर्दानमित्येवमादि । न्याय-

निवृत्तः नश्यति यात्रिकाः पठन्ति,—न्द्रितो मन्त्राणां शेषमात्र-
मधिष्ठय, न्द्रितमगमाभ्यानाम् काव्यगुणं समाधानमिन्द्रवि-
कारे,—एवञ्च मन्त्रविद्येतदाभ्येतेषु शिष्यादिनि शेषमादि ।

मन्त्रं सति “ने चेद्द्रु प्रुमुत्तिद्रुजा अत्र स्म इति” । ते य-
प्यत्र प्रुमुः, किमिति ? न्द्रुजाः, न्द्रुजातागे ययमत्र एतस्मि-
न्नाद्याये न्द्रुतो ययमत्र ययस्मिन् देवतायां तत्र विज्ञानमिन्द्रः ।
विज्ञाय न तद्देवता एष कर्मणि विनियुक्तमहे न मन्त्रम् । एवञ्च
सति न मो निरुक्तप्राप्तेण प्रयोजनमन्नाति न्द्रुमम्माकं प्राप्नु-
मिति केचिद्दु वर्णयन्ति ।

एवं प्रुपतो पठन्त्याः,—यदि ययं न्द्रुतो मन्त्रदेवता विज्ञा-
नाध्ये, “इन्द्रं न स्या शयसा देवता वायुं पृणन्ति (ऋ० सं० ४,
५, ६, २)”—इत्येतस्मिन् मन्त्रे का देवता ? इति ।

आह,—केन पुनरभिप्रायेणास्मिन् मन्त्रे देवता पृच्छयने ?
इति । उच्यते,—“वायुन्दिद्रुं चेन्द्रलिद्रुं चानेये मन्त्रे” । अथ
सायदयमानेयो मन्त्रः, अथ न सायदेतस्मिन् मन्त्रे इन्द्रवायू अपि
श्रूयन्ते, तदेतद्दु दुःपरिज्ञानं न्द्रुमात्रेण, कतमदत्र प्रधानं देवता-
भिधानम् ? कतमदत्र नैयण्टुकम् ? इति । ते चेन् यात्रिका
न्द्रुमात्रान्द्रुक्तमुपेक्ष्य मन्त्रान् कर्मसु विनियुञ्जाना गुणप्रधान-
भावमजानन्तो देवताभिधानानामेकमन्त्रगतानामन्यदेवतमन्त्रमन्य-
देवते कर्मणि विनियुञ्जीरन्, ततश्चायथाकरणात् कर्मासमृद्धिः
स्यात् । न च केवलं कर्मासमृद्धिरेव । किन्तर्हि ? अपध्वंसोऽपि
स्यादेव दुरिष्टहेतुकः । तस्मात् परिज्ञेयं निरुक्तम् । तेन हि

गुणप्रधानभाषः शक्यते विज्ञानुमेकमन्त्रगतानां देवताभिधानानामिति । तदेतदेवं देवतापरिज्ञानद्वारेण पुरुषस्य प्रति विशिष्टोपकारकारि । तस्माद् पुज्यते शारब्धुमिति ॥

“त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वृमहे महि नः श्रोप्यग्ने । इन्द्रं न त्वा शयसा देवता घायुमृणन्ति राधसा नृतमाः ॥” (ऋ० सं० ४, ५, ६, २) । भरद्वाजस्यार्षम् । आग्नेयी । प्रातरनुयाकाश्विनयोर्घिनियोमः । हे 'अग्ने !' 'त्वां हि' त्वामेव 'मन्द्रतमं मृदुतमं सुखाराध्यतमम्, त्वं हि देवेषु सर्वेषु मृदुहृदयतमो यतः, अतस्त्वामेव 'वृमहे' नममजामहे । केन ? अर्कशोकैः । एकपद्मेतन् । अर्चवर्नमन्त्रैः शोकैर्दोषैः यद्योक्तब्रह्मचर्य्यजनितव्यर्थ्यैः । स 'नः' त्वं भज्यमानः तैः मन्त्रैः संसेव्यमानः 'महि' महन् स्तोत्रं तैरेव मन्त्रैर्युष्मद्गुणानुस्मृतिसन्तानगमैरुपप्रथितं 'श्रोपि' शृणु । किञ्च, एयं त्वं महती देवता, येन 'त्वा' त्वामेवैकं 'देवताः' अपि सर्वा 'इन्द्रं न' इन्द्रमिष च 'घायुम्' इष च 'शयसा' बलेन बलाकृतिभिः अभ्यर्चन्ति । किम्पुनः स्वैः कर्मभिः ? येऽपि च केचिदन्ये त्रिलोकेनृणां मध्ये बलघनभृतेः 'नृतमा' तैऽपि च त्वामेव 'पृणन्ति' पालयन्ति पूरयन्ति वा । 'राधसा' हविर्लक्षणेन धनेन । एयं सदेव मनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवलमस्माकमिति ।

एवमयमाप्नो यो मन्त्रः, स एव लिङ्गमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधान-
देवतो विनियुज्यमान पेन्द्र्ये घायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेत-
फलसिद्धे नालं स्यात्, कर्मवैगुण्याच्च कर्तुरपध्वंसाय स्यात् ।
तस्माद् विशेषं मन्त्रदेवतानिश्चयज्ञानाय निरुक्तमिति ॥

“अ॒ग्निरि॑ष म॒न्यो त्वि॑पि॒तः स॒हस्र॑ से॒र्गानि॑नः स॒हुरे॑ ह॒त
एधि॑ । ह॒त्वाय॑ श॒त्रून् वि॑मज॒स्य वे॒द ओ॒जो मि॑मानो॒ विमृ॑षा
नद॒स्वेति॑” ॥ (ऋ० सं० ८, ३, १६, २) । यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये
षापुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं च, “तथा” एतस्मिन्नपि “मान्यत्रे मन्त्रे” ।
“अग्निः” अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्घट्टेषु
दुस्वधारं देवतातत्त्वमनैरुक्तेनाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन ।

यदुक्तं लिङ्गज्ञातारो घयमत्र लिङ्गत् एव मन्त्रान् कर्मसु विनि-
योक्ष्यामहे, न नो निरुक्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतद्युक्तमिति । “त्विरि-
रित्यप्यस्य दीतिर्नाम भवति” अपठितमपि दीतिर्नामसु न केवलं
यान्येव पठितानि, अन्यान्यपीति ॥

“अथापि” इदमपरमारम्भप्रयोजनमस्याः । आह,—किम् !
इति । उच्यते,—“ज्ञानप्रशंसामवत्यज्ञाननिन्दा च” ज्ञानञ्च
प्रशस्यते, अज्ञानञ्च निन्द्यते । तत्रैवं सति घयमनिन्द्याः स्थाम-
प्रशस्याञ्चेति शैयं निरुक्तम् । अतो हि आध्यात्माधिदैवताधिय-
ज्ञाभिषायिनां मन्त्राणामर्थाः परिहायन्ते, ते च परिहाताः सन्तः
पुरुषस्योत्तमाय धेयसे भवन्ति । तदेवमखिलपुरुषार्थोपकार-
समर्पशास्त्रमिति न्याप्यमारब्धुम् ॥ १ ॥

स्था॒णुर्यं भा॑र॒हारः कि॒लाभू॑दधी॒त्यवे॒द् न वि॒जाना॑ति
यो॒र्ज्यम् । यो॒ऽथ॒ज्ञ इ॒त्सक॑लं भ॒द्रम॑श्नुते॒ नाकमे॑ति॒ ज्ञान-
रि॒पुत॑षाम् । यद्गृ॒हीत॑मवि॒ज्ञातं॒ नि॒गदे॑न॒व श॑न्यते ।

अन॑ग्नाविव॑ शुष्क॑धो न तज्ज्वलति॑ कर्हि॑चित् । स्थाणु॑-
स्तिष्ठते॑रयोऽर्त्त॑रणस्थो वा ॥ २ ॥

क पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते ? इति । उच्यते,—
लोके, शास्त्रे च । लोके तावद् यः कश्चिद् बुद्धिमान् भवति, स
पूज्यते पुण्यफलैः विभिर्जनैः, तदेतत् प्रत्यक्षत एव दृष्टम् । शास्त्रे-
ऽपि “स्थाणुरयं भारद्वाजः”—इत्यादि । स्थाणुर्बृक्षः, स यथा
पत्रपुष्पफलानामात्मनीयानां धारणमात्रेणैव सम्बध्यते,— न तज्जै-
र्गन्धरसरूपस्पर्शोपभोगमुषैः । एवञ्च “किलासावर्धात्य वेदं न
चिज्जानाति योऽर्थम्” तस्य वेदस्याध्ययनभारमात्रमेव हासो
विभक्तिः । “योऽर्थं इत् सकलं भद्रमश्नुते” य एवार्थज्ञो भवति,
न ग्रन्थमात्राध्येता, स एव सकलमनवखण्डितं भद्रम् अश्नुते,
अर्थपरिज्ञानफलमश्नुते प्राप्नोति । किम्पुनस्तव ? इह लोके
पूज्यतामुपेत्य शिष्टानाम्, इतो लोकादन्तकाले “नाकमेति” यथा-
मुषं किञ्चिदपि नास्ति, आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं
वा, “कमिति मुखनाम, तत् प्रतिपिद्धम् । प्रतिविध्येत न वा
अमुं लोकं जगन्नुपे किञ्च नाकम् । न वा अमुं लोकं गतवते
किञ्च नामुषम् । पुण्यवृत्तौ ह्येष तत्र गच्छन्ति”—इति नैग०
का० २, ४, २ । तन् स्थानमेति निरतिशयम् । कस्मात् पुनर-
सार्वाद्दृशं स्थानमेति ? इति । उच्यते,—रतः । यस्मादसौ
“शानुविधूतपाप्मा” । ये हि नाकामनप्रतिबन्धिनः पाप्मानः,

ने मध्य ज्ञानेन विभूताः, अतोऽप्येति साकम् । गुणजन्य-
त्राणि,—न हि ज्ञानेन सद्गुणं पवित्रमिह विद्यते इति ।

अथवा स्याज्जुर्गर्भः । न यथा मन्दज्ज्वारं पश्येत्, मधु-
भोगैर्नाभिर्मन्त्रयते, एवं चित्तवर्ती वा प्रथमात्राद्येना, मार्गतः ।
एवं तावद्भिन्न् ज्ञानं प्रशस्यते ॥

भोगैर्भिन्न् भजानं निन्दते,— “यद् गृहीतमविज्ञानम्”—
इति । यद् गृहीतं गुरुमुपाय, अविज्ञानं मार्गतः । किञ्च
“निगदेनेषु शब्दुपेते” निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्दुपेते उपा-
र्येते, न पुनरर्थतो विगार्थेते । आह,—किं मध्य ? उच्यते,—
“मनस्ताविय शुष्कैषां न तावदिति कर्हिनिन्” । शुष्कं काष्ठ-
मनर्ता प्रदेशे नालं उपलनाय प्रकाशाय । एवं यो वेदार्थप्राप्त-
मितोऽप्येता म वेदाध्ययनमात्रमात्रेणैव सम्यज्येते, न तु तदीयेन
कालेन, पविशानन्तु श्रेयसा चाभ्युदयेन न गुणकीति । तस्मादेत-
त्पश्चिदानाय अपश्यं निरुक्तशास्त्रमास्त्वयमिति ॥

स्याणुशब्दमर्थशब्दञ्च उदाहरणप्रमत्तो निर्वक्ति,—“स्याणुस्ति-
ष्टेः” । स्थितो हस्तो नित्यकालमेव भवति, न कदाचिदप्यासी-
दिति । “अर्थोऽर्तेः” गतिकर्मणः, अर्थेते हस्तावर्धिमिः ।
“अरणस्थो वा” यदास्य स्वामी अरति गच्छति इतो लोकाद्मु-
लोकं तदायमिहैव तिष्ठति, नानेनैव महामुं लोकं गच्छति दीना-
रादिरर्थः, तत्सामान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थ उच्यते ।

एवं तावत् शिष्टानुगमस्मृतौ ज्ञानं प्रशस्यते, अज्ञानञ्च
निन्द्यते ॥२॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणो-
 त्येनाम् । उतो न्यस्मैतन्व्यं? विसस्र जायेव पत्य उशती
 सुवासाः । अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न
 शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमप्येकस्मै तन्व्यं विसस्र इति
 स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोप-
 मोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतु-
 कालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु ।
 यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्यो-
 त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ ॥

न केवलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसा अज्ञाननिन्दा च । किन्तर्हि ?
 वेदेऽपि,—“उत त्वः पश्यन्न (ऋ० सं० ८, २, २३, ४)”—इति ।
 विद्यामुक्ते हे अप्येने अर्था गृह्यन्तेर्गर्भम् । ‘उत’-शब्दोऽपि
 शब्देन समानार्थः । ‘त्वः’ एक इत्यर्थः । यद्गतामपि समान-
 पृष्टोदरपाणिवादानां समानमेवाध्ययनमधीयानानाम् एकः कश्चित्
 ‘पश्यन्न’ अपि ‘वाचं’ मनसा स्वाभ्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णविद्यः
 सन् ‘न ददर्श’ न पश्यत्येव अर्थानभिज्ञत्वात् । स हि तां सम्यक्
 पश्यति, यत्तस्या अर्थं विजानाति । अर्थपरिज्ञानकला हि वागि-
 त्यभिप्रायः । एवमेकः ‘शृण्वन्न’ अपि ‘न शृणोति’ ‘एनां’ वाचम् ।
 य एव हि अर्थमवबुध्यते वाचः, तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति,

नेतरेण, इतरो ह्यविद्वान् ध्वनिमात्रमेवोच्चारयति वाचम् ।
 “अर्थम्” अनेनार्द्धर्चेन “अविद्वांसमाह” निन्दन् मन्त्रदृक् ।
 साम्प्रतमुत्तरेणार्द्धर्चेनार्थज्ञं प्रशंसन्नाह,—‘उतो त्वन्मै’ “अप्येकस्मै”
 कस्मैचिदर्थज्ञाय ‘तन्व्यं’ शरीरं ‘विसन्ने’ विस्मंसयति विवृणोती-
 त्यर्थः । अर्थो वाचः शरीरं तं विवृणोति आत्मानं दर्शयत्ये-
 वास्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय “प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा” अनेन
 तृतीयेन पादेनेत्यर्थः । कथन्तर्हि विवृणुते तन्वम् ? इति, अतः,
 —“उपमोत्तमया वाचा” उत्तमेन पादेनोच्यते,—“जायेव पत्य
 उशती सुवासाः”—इत्यनेन । यथा हि ‘जाया’ विवृतसर्वाङ्गा-
 ययवा भूत्या ‘उशती’ ‘कामयमाना’ ‘पत्ये’ इष्टाय भर्त्रे प्रेम्णा
 दर्शयेदात्मानम् । कस्मिन् काले ? यदा ‘सुवासाः’ भवति,
 निर्णिकवासा भवति । निर्णिकवासा नारजस्का “ऋतुकालेषु”
 तदा ह्यतितरां स्वपुरुषं प्रार्थयते । अत एतयावस्थयोपमीयते ।
 “यथा सः” पुरुषस्ताम् “एनां” यथावत् “पश्यति” स्त्रियम्,
 नेतरां या ह्यनपटुप्रावृत्तसर्वगात्रा । एवं “सः” एवैतां वाचं यथा-
 वत् “वृणोतीनि” । यः पदशोऽवच्छिद्येतां विगृह्य वार्थमस्याः
 पश्यति समस्तस्तमेवमस्यामृचायम् “अर्थज्ञप्रशंसा” ॥

अपीयमपरा श्रक् “तस्याः” एव “उत्तरा” अस्यैवार्थस्य
 प्रवृत्तस्य ज्ञानप्रशमाख्यस्य फलाभिधानद्वारेण “भूयसे” बहुतराय
 अमुना फलेनाभिसम्बन्धान् प्रतिविशिष्टज्ञानमित्येवं “निर्यचनाय”
 निर्विचिद्य निर्द्धार्य घचनं कथनं निर्यचनम्, तस्मै
 निर्यचनाय ॥ ३ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहूनेनं द्विन्वन्त्यपि वाजि-
नेषु । अर्धेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफलाम-
पुष्पाम् । अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहू रममाणं विपी-
तार्थं देवसख्ये रमणीय स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्ना-
मुवन्ति वाग्ज्ञं येषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्यं प चरति मायया
वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे वाग्दोहान् देवमनुष्य-
स्थानेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा
अपुष्पा वाग् भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः
पुष्पफलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥ ४ ॥

तद्यथा,—“उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः (ऋ० सं० ८, २,
२४, ४)”—इति । “अप्येकम्” अपि वहन् विदुषः “सख्ये”
सखिभावे, कतरस्मिन् “देवसख्ये” समानस्थानतायां देवसापुज्ये
इत्यर्थः । वक्ष्यति हि,—“यां यां देवतां निराह, तस्यास्तस्या-
स्ताद्वाव्यमनुभवति (प० का० १३, १३)”—इति । अथवा,
“देवसख्ये” रमणीये स्थाने । यस्मिन् देवतां सखिभावः, तदे-
षसख्यं स्थानम्, तस्मिन् देवसख्ये रमणीये स्थाने, देवलोके
इत्यर्थः । किम् ? इति ‘स्थिरम्’ अविचालिनम् अप्रच्यवनधर्मा-
णम् । फलेचमाहुः ? “विपीतार्थम्”, व्यापीतार्थं गृहीतार्थमि-
त्यर्थः । क एवमाह ? इयमेव “वाक्” ऋक्संहिता । किञ्च,

“नेन हिन्दुस्यपि घाजिनेषु” । ‘एत्र’ घागर्षमां ‘न हिन्दुसि’ माननुगन्तुं शक्नुषन्ति । केन ? ‘घाजिनेषु’ “घागर्षेषु” अर्थे षण्णसु “अपि” दुर्गेषु दुग्धवर्तनीयेषु, समुद्रपिहितरश्मिभिरभेद देवतापरिमानादिषु व्याकर्त्तव्येषु । स हि तान् व्याकर्त्तुं शक्नोति, नेतरे मन्दबुद्धयो षड्वोदपि समागताः शक्नुषन्ति तान् भान् व्याकर्त्तुम्, यानसौ व्याकर्त्तव्ये । अत एतदुक्तम्,—“नेन हिन्दुस्यपि घाजिनेषु” । अपि एव तावदर्थाः प्रयत्नः ॥

अर्थदर्शनामपिष्ठानुसन्नेषां नूनं निरुक्ते.- “अधेन्या चरति” “अधेन्या हि एष चरति” न हि सा घाग्, हिनातीह न परत्र च यस्या अर्थो न परिग्राहते । तथा गृहीतयैव नामर्घ्यायान् एतच्छेत्तश्चरति, तन् प्रधान एव सर्वतः पर्यवर्तन्यभिप्रायः । किञ्च माययैः चरति गृहीतया । यथा हि कश्चिन्मायया सुवर्णं विभृयात्, एवमयं “वाचम्” एव एतां विभक्तिं । सा तादृशी ध्रियमाणा “वाक्” किं करोति ? “नास्मै कामान् दुग्धे” । कतमान् ? ये तस्या वाचो दोग्धव्याः । क ? “देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु” च । “यः” । किं करोति ? य एवं ‘शुश्रुवान्’ “श्रुतवान् भवति” । कथम् ? “अफलामपुष्पामिति” एवं षः श्रुतवान् भवति, पथ्यः सकाशात् श्रुत्या च दृढग्राहेण गृहीत्या-घस्थितो भवति, अध्ययनादृते नान्यदस्ति वाचि किञ्चिन् मृग्यमिति । तस्मै किम् ? इति “अफलेवास्मा अपुष्पा” च “वाग् भवतीति” । यथैष हासो पश्यति अफलेयमपुष्पा चेति तथैव

। अथ “मा” “किञ्चिन् एषाफलेति वा” ।

एतदुक्तं भवति,—अल्पकलामल्पपुष्पामिति । किङ्कारणम् ? अस्ति ह्यध्ययनमात्रे किञ्चिदल्पं फलम्, नासौ परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाष्यकारामिप्रायः । आह,—किम्पुनर्वाचः पुष्पफलम् ? इति । उच्यते,—“अर्थवाचः पुष्पफलमाह” एतस्मिन् मन्त्रे मन्त्र-द्वगाह । कः पुनरसावर्थः ? इति । याज्ञदैवतमध्यात्ममित्येष वाचः समासतोऽर्थः । स पुनरेव रूपकल्पनया पुष्पफलविभागेन द्विधा प्रविभज्यते,—“याज्ञदैवते” पुष्पफले “दैवताध्यात्मे वा” इति । यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम्, देवतापरिज्ञानं दैवतम्, आत्मन्यधि यद् वर्तते तदध्यात्मम् । स एव सर्वोऽपि मन्त्रश्रावणराशिरेवं त्रिधा विभक्तः । तत्रैवं सति,—यदा अभ्युदयलक्षणो धर्मोऽभि-प्रेयते, तदा याज्ञपुष्पं दैवतफलम् । किं कारणम् ? पूर्वं हि पुष्पं भवति फलार्थम्, याज्ञमपि पूर्वं तन्यते दैवतार्थम्, इत्येतस्मात् सामान्याद् याज्ञं पुष्पम्, दैवतं फलम् । यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते, तदोमे एव याज्ञदैवते पुष्पत्वमेव विभूतः । दैवते हि याज्ञमन्तर्भूतमेव तदर्थत्वात्, अतो न पृथगुच्यते । यत् पुनरधिदैवतं सर्वमपि प्रतिविशिष्टज्ञानिनोपासकेन मुमुक्षुणा निरूप्य चेतसा आत्मानमेव प्रतिसम्पाद्यते कार्यकारणाधिदैवता-द्वारेण, सोऽयमेवमधिदैवतमधियज्ञं चोच्छ्रियाध्यात्ममेवामिसम्पा-दयति, तथा पुष्पभावमुच्छ्रिय पुष्पं फलभावायेति । एवं सोऽय-मात्मयाज्ञेयामिसम्पाद्यते । तत्रैवं सति,—अध्यात्मार्थत्वादधि-दैवतस्य, अध्यात्मस्य च पुरुषार्थस्य निष्पन्नत्वात्, दैवतं पुष्पम्, अध्यात्मं फलमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्ष-
 कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तो-
 ऽवरे विलम्बप्रहणायैमं ग्रन्थं समाप्नासिपुर्वदञ्च वेदाङ्गानि च
 विलम्बं विलम्बं भासनमिति वैतावन्तः समानकर्माणो धातवो
 धातुर्दधातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावताम-
 र्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेद-
 मिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रं निपतति नैघण्टुकं तत् ॥ ५ ॥

आह,—कुतः पुनरिदमायातं निरुक्तशास्त्रं प्रधानमितराणि
 चाङ्गानि ? इति । उच्यते,—“साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः” ।
 साक्षात्कृतो यैर्धर्मः साक्षाद् दृष्टः प्रतिविशिष्टेन तपसा, त एव
 साक्षात्कृतधर्माणः । के पुनस्ते ? इति । उच्यते,—ऋषयः ।
 प्ररपन्ति अमुष्मात् कर्मण एवमर्थधता मन्त्रेण संयुक्तादमुना
 प्रकारेणैवंलक्षणं फलविपरिणामो भवतीत्युपपत्तयः । “ऋषिर्दान-
 नान् (नै० २, ३, २)”—इति वक्ष्यति । तदेतत् कर्मणः फल-
 विपरिणामदर्शनमौपचारिक्या धृतयोक्तम्,—साक्षात्कृतधर्माण
 इति । न हि धर्मस्य दर्शनमस्ति, अत्यन्तापूर्वो हि धर्मः ।

आह,—किन्नेवाम् ? इति । उच्यते,—“तेऽवरेभ्योऽसा-
 क्षान्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः” । ते ये साक्षात्कृत-
 धर्माणन्तेऽवरेभ्यः अपरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः धृतरिभ्यः ।

साक्षात्कृतधर्मणां श्रवणमन्तरेणैव । आह,—किं तेभ्य ? इति ।
उच्यते,—ते अघरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाधिकया वृत्त्या मन्त्रान्
ग्रन्थतोऽर्थतश्च सम्प्राहुः सम्प्रदत्तवन्तः, तेऽपि चोपदेशेनैव
जगृहुः ।

अथ तेऽपि “उपदेशाय ग्लायन्तोऽघरे विल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं
समाह्लासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च”—इति । उपदेशाय उपदेशार्थम् ।
कथं नामोपदिश्यमानमर्थमेते शक्युर्गृहीतुमित्येतमधिकृत्य
ग्लायन्तः खिद्यमानास्तेष्वनुगृह्णन्ति, तदनुकम्पया तेषामायुषः
सङ्कोचमवेष्ट्य कालानुरूपाञ्च ग्रहणशक्तिम् । विल्मग्रहणायेमं
ग्रन्थं गद्यादिदेवपत्न्यन्तं समाह्लातवन्तः । किमेतमेव ?
नेत्युच्यते,—वेदं वेदाङ्गानि च इतराणीति ।

कथम्पुनः समाह्लासिषुः ? इति, आह,—शृणु । वेदं तावदेकं
सन्तमतिमहत्त्वाद् दुरध्येयमनेकशाखाभेदेन समाह्लासिषुः सुख-
ग्रहणाय व्यासेन समाह्लातवन्तः । तद्यथा,—एकविंशतिधा
याद्बृच्यम्, एकशतधा आध्यर्ष्यधम्, सहस्रधा सामवेदम्, नवधा
आयर्षणम् । वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा,—व्याकरणमष्टधा, निरुक्तं
चतुर्दशधा इत्येवमादि । एषं समाह्लासिषुर्भेदेन ग्रहणार्थम् ।
कथं नाम ? भिन्नान्येतानि शाखान्तराणि लघूनि सुखं गृहीयुरेते
शक्तिहीना अल्पायुषो मनुष्याः,—इत्येवमर्थं समाह्लासिषुरिति ।

विल्मग्रहणं भाष्यवाक्प्रशक्तं निर्ब्रवीति,—यदेतत् “विल्मम्”
इत्युक्तम्, एतद् “भिन्मम्” वेदानां भेदनम् ? भेदो व्यास इत्यर्थः ।
“भाषणमिति धा” । अथ धा भासनमेव विल्म-शब्देनोच्यते ।

वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थ इति । अत इदमुक्तं विल्ममिति । एवं भिदेर्भासतेर्या विल्मशब्दः । एवमिदमृषिभ्यो निरुक्तशास्त्रमागतमित्तराणि चाङ्गानीति परिशोधित आगमः ॥

अथेदानीं निघण्टुसमाज्ञायविरचना पक्त्या प्रकरणत्रय-विभागेन सुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य । सैयमुच्यते,—“एतावन्तः समानकर्माणो धातवः”—“एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि” इति । स एव पदराशिर्नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । एतावन्त इति या चेषु धातुषु व्याख्यातपदेषु प्रतिनियता सङ्ख्या, सामिप्रेष्यं तद्यथा,—“गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् (नै० का० ३, २, ३)” “कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (नै० का० २, ३)—इत्येवमादि । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्येति या नामानु प्रति नियता सङ्ख्या, सामिप्रेष्यते । तद्यथा,—“पृथिवीनामधेयान्येक विंशतिः “हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (नै० का० २, ३, १)”—इत्येवमादि । यत्रैतावर्धो प्रायेण चिन्त्येते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चिद् । एवंलक्षणं, नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । गवादि, प्राक् “जहा (नै० का० ४, १, १)”—शब्दात् ।

अथ पुनर्यत्र “एतावन्तमर्थानामिदमभिधानम्”—इत्यर्थं प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा,—“आदित्योऽप्यकूपारः समुद्रोऽप्यकूपारः (नै० का०, ३, २)”—इत्येवमादि । अनवगतसंस्काराध निगमाः जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चिद् । अथ पुनर्यत्र “नैघण्टुकं” “द्वेषतानाम् अप्राधान्येन” अस्मिन् मन्त्रे

अन्यद्त्र प्राधान्येन परांत इत्यर्थं विज्ञायः प्रायेण

चिन्त्यते । तदेवंलक्षणम् ऐकपदिकं नाम प्रकरणम्, जहादि, प्राक्
अग्निशब्दात् (द्वै० का० १, ३, ६) ।

द्वैघनं नाम प्रकरणम्, अग्निशब्दादि द्वैघपत्त्यन्तम् (द्वै० का०
१२, ४, १०) । तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि,—नैघण्टुकम्,
ऐकपदिकम्, द्वैघतम् इति । अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चे-
नेदमवस्थितं निरुक्तशास्त्रमिति ।

“तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्” । इदमुक्तं
नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति, तत्र न क्षायते किमिद-
मुक्तं भवति, तदेतल्लक्षणत उपदिश्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।
यत् अभिधानम् अन्यदैवते, अन्या यस्मिन् प्रधानदैवताः सोऽय-
मन्यदैवतः, तस्मिन् अन्यदैवते मन्त्रे । यमर्थमन्यस्यां प्रधानायां
मन्त्रदैवतायां निपतति निगमयति अभिप्रयुज्यमानमङ्गभावं
गच्छति मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तदित्युच्यते गुणभूतमित्यर्थः ।
सञ्ज्ञा हि तस्येयमस्मिच्छास्त्रे ॥ ५ ॥

अश्वन्न त्वा वारवन्तम् । अश्वमिव त्वा बालवन्तं
बाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशतेः । मृगो न भीमः
कुचरो गिरिष्ठाः । मृग एव भीमः कुचरो गिरिष्ठा । मृगो
माष्टे र्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव ।
कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न
चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रगीर्णो

भवति पर्वान् पर्वतः पर्व पुनः शृणाने प्रीणानेवादिमाव-
 पर्वे देवानस्मिन् प्रीणन्तीनि तन् प्रकृतीतन्मन्धिमाना-
 न्यान्मेवध्यायी मेघोऽग्नि गिग्गिरेतस्मादेव तथानि नामानि
 प्राधान्यस्तुर्नानां देवतानां तर्हि वनमिन्याचक्षते तदुपगिग्गि-
 न्यान्वास्यामो नैघण्टुकानि नैगमार्नीहेह ॥ ६ ॥

तद्यथा, — “अश्वत्थं त्वा वाग्यन्तं वृक्षं अग्निशमोभिः
 सप्राजन्तमध्वराणाम् ॥” (श्रु० मं० १. २. २२, १) । अस्यामृति
 अश्वो नैघण्टुकः, अग्निः प्रधानम् । श्रुतः शेषस्यार्थम् । गायत्री
 वाग्यन्तीयानुरासने चित्तियुक्ता । साहस्य वाग्यन्तीयस्य एत
 योनिः । ‘अश्वं न त्वा’ अश्वमिय त्वां हे अग्ने ! ‘अग्निम्’ अग्ने
 नेतारं देवानां, ‘वाग्यन्तं’ वाग्यन्तं वृषाण्यम् । स हि अग्निरां
 चालवान् भवति । वन्दने परिचर्यते च । न लथान्ये । तन्नि
 र्वा ‘वन्दध्वै’ वन्दामहे स्तुमः । ‘नमोभिः’ नमस्कारैः, अश्वैर्वा
 हविर्भिरुच्यते । कः पुनरवस्थितम् ? कथं वा वन्दामहे ? इति
 ‘सप्राजन्तं’ दीप्यमानम् ‘अध्वराणां’ यज्ञानां मध्येऽवस्थितमु-
 त्तरेद्यादिषु धिष्ण्येषु अभिप्रेतार्थसिद्धये वन्दामहे ॥

वालशब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम्, — “वाला दंशवा-
 णार्था भवन्ति” । तैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । दंशशब्दस्य
 प्रसक्तस्य निर्वचनम्, — “दंशो दशतेः” इति । दशति ह्यसौ ॥

द्वितीयमुदाहरणम्, — “प्रतद्विष्णुः स्तवने चौर्येण मृगो न

मीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्थोरुषु त्रिषु विक्रमणेप्यधिक्षिपन्ति
 भुवनानि विश्वा ॥” (अ० सं० २, २, २४, २) । किञ्च,
 “मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आजगन्थापरस्याः ।
 एकं संशाय पविमिन्द्र तिगमं वि शत्रून् ताव्यहि विमृधो नुदस्य ॥”
 (अ० सं० ८, ८, ३८, २) । इति । गयो नामेन्द्रपुत्रः, तस्येय-
 मार्षम् । त्रिष्टुप् । घेमृधस्य हविषो याज्ञया (आ० सू० २,
 १०) । इन्द्रेऽस्य प्रधानम्, मृगो नैघण्टुकः । ‘मृगो न’ मृग
 इय, ध्यात्रो वा सिंहो वा । ‘भीमः’ भीषणः । ‘कुचरः’ कुत्सित-
 चरणः हिंस्रः, प्राणिवधजीवनः । ‘गिरिष्ठाः’ पर्वताश्रयः । स
 यथा कश्चिदन्धं प्राणिविदोषं हन्ति । तैरनभिभूयमान इह कर्मणि
 हे ‘इन्द्र !’ एतदस्मद्भवः कुरु । ‘सृकम्’ यः शत्रुकार्येषु सत्तुं
 शक्नोति । ‘परावतः’ परस्मात् अतिदूरस्थानात्, ‘परस्याः’ त्रिवः
 सम्यग्भिन्नः ‘आजगन्थ’ भागच्छ । एतदर्थमागत्य च ते ‘पवि’
 पत्रं ‘संशाय’ सीङ्गणीकृत्य ‘तिगमं’ छेदनायोत्साहयन्तं सुनिशितं
 कृत्वा ततो ‘वि ताव्यहि’ चिताङ्गय, पदानस्मच्छत्रून् (‘शत्रून्’)
 एकप्रहारवर्जितदेहान् कुरुष्य । यानपि च न हि हिनस्ति
 कभञ्चिन् तानपि ‘मृधः’ हिंसकान् ‘विनुदस्य’ नानाप्रकारं प्रेरयस्य
 दूरमपुनरागमनाय ॥

“अथ चेद् देवताभिधानम्” एतत् कुचर इति, ततः
 “कायं न चरतीति” सर्वत्र चरतीति । “गिरिष्ठा मेघस्पर्शी”
 इति च । [अनुपक्षीणशक्तयो हि विभवो वैश्वशब्दा यथाग्रशं
 न ब्रुवन्तो पुष्ट्याणामर्थाभिधानेषु विपरिणममानाः सर्व-

तोमुखा अनेकाथ ह्येतद्नेन प्रदर्शितं भवतीत्यथ चेद्
देवताभिधानमिति ॥

मृगादिशब्दान् निगमप्रसक्तान् निर्वाचीतीति,—“मृगो मार्ग-
गतिकर्मणः” नित्यं ह्यसौ गच्छति । “भीमो विम्वत्यस्मान्”
सर्वपव ह्यस्माद् विभेति । भीष्मशब्दं साहचर्यप्रसक्तं निराह,—
“भीष्मोऽप्येतस्माद्देव” इति । “कुचर इति, चरति कर्म
कुत्सितम्” चरति ह्यसौ कर्म कुत्सितम्, व्याघ्रो वा सिंहो
वा । “कार्यं न चरतीति” देवताभिधानत्वे । “गिरिः
पर्वतः” । “समुद्रुगीर्णो भवति” समस्तो ह्यसायुद्रुगीर्ण ए
भूमौ भवति ॥

पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानप्रसक्तं निराह,—“पर्ववान् पर्वतः”
इति । शिलाशिखरसन्धिभिरसौ तद्वान् भवति । पर्वतशब्दं
विग्रहप्रसक्तं निराह,—“पर्वं पुनः पूणातेः” पूरणार्थस्य । पूर्यन्ति
हि ते शिलाशिखरसन्धयोऽन्विलं पर्वतम् । “प्रीणातेर्वा” तर्प-
णार्थस्य । तन् पुनर्गत्त्वात् “अर्द्धमासपर्व” । किं कारणम् !
“देवान् अस्मिन्” हविर्भिः “प्रीणन्तीति” । “तन्मृतीतरत्स-
न्धिसामान्याम्” कालसन्धिश्च शिलासन्धिश्च समानं सन्धित्व-
मिति देवताभिधानपक्षे “मैघस्थायी” गिरिष्ठाः । “मैघोऽपि
गिरिरेतस्माद्देव” असावपि समुद्रुगीर्णो भवति अन्तरिक्षलोके ॥

“तदुपानि नामानि प्राधान्यमुत्तीनां देवतानां, तद्देवतमित्या-
शयने । तन् उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैगमानि
इह इह” । तद्देवदुष्यते,—नामान्यलक्षणोपलक्षितप्रकरणत्रय-

भागेनावस्थितो गयादिर्देवपत्न्यन्तः समाह्वयोऽयमानुपूर्व्या
 ण्यास्यत इति पर्युपयुक्तः तच्छब्दः । यानि नामानि प्राधा-
 स्तुतीनामग्न्यादीनाम्, प्रधानभावेन याः स्तूपन्ते निपातभा-
 वेन ता एता प्राधान्यस्तुतयो देवताः तासां यानि नामान्यग्न्या-
 नि देवपत्न्यन्तानि, तानि सर्वाण्यपि समुद्धानि सन्ति ।
 एकया नामान्यया प्रकरणसञ्ज्ञया भाचक्ष्णे आचार्याः ।
 तमया ? उच्यते,—दैवतमित्येतया । निरुद्धा हीयमेतस्मिन्
 ण्टुकशब्दसमुदाये सन्नेत्यभिप्रायः । तत् पुनरेतद् दैवतं
 णमुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामोऽस्य शास्त्रस्य । आह,—किङ्का-
 म् ? उच्यते,—गुणपदेषु व्याख्यातेषु प्रधानदेवतापदानि मुख्य-
 ण्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण । देवतापरिधानं तत्फलामि-
 त्तिष्ठं च कथं नामैद् शास्त्रं म्यान् ? इति,—यानि पुनर्नैघण्टु-
 नि गयादीनि, नैगमानि च जहादीनि, तानीह प्रकरणद्वये
 ण्टुके चैकपदिके च, व्याख्यास्याम इत्येतदेवानुवर्तते । त
 गयादयो देवपत्न्यन्ताः निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकं
 णमिति निघण्टुसञ्ज्ञया व्यवहारो लोके,—‘निघण्टुमधीमहे’
 ण्टुमध्यामहे’ इति । शास्त्रे ग्वल्पि नैघण्टुकं प्रकरणमिति ।
 मित्यैकपदिकम् । नैघण्टुकानि नैगमानि पदानि चेह
 णद्वये व्याख्यास्यामः ॥

वध्यायपरिसमाप्तिरक्षणार्थः परितोषार्थो वा द्विरभ्यास
 ॥६॥

इति निरुक्तवृत्ती षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥६॥

इति निरुक्तार्थाकायां जम्बूमार्गाश्रमवामिन आचार्यमण्ड-
दुर्गम्य एतौ षष्ठोऽध्यायः (प्रथमोऽध्यायः) समाप्तः ॥१॥

१ २ ३ ४ ५

(समाम्नायस्तत्रचतुष्ट्वमतांऽन्येऽथनिपातावाधुर्वा

६ ७ ८ ९ १० ११ १२

त्वाननूनंनूनंसातकचान्त्योऽक्षयन्तोनिष्ट्वकश्रासोहविर्मि

१३ १४ १५ १६ १७ १८

तीमान्यथापियोयथोहिन्यथापीदमर्थवन्तोऽथापीदंस्थाणुर

१९ २०

मुतत्वःपश्यन्नुतत्वंसख्येर्विशतिः ॥)

इति निरुक्तं पूर्वपटके प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—:०:—

ॐ३म् । अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ
प्रथमौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्वृ-
त्त्याद्यनन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-
चिद् वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्या-
निर्वृत्त्यान्न त्वेव न निर्वृत्त्यान्न संस्कारमाद्रियेत विषय-
वत्यो हि वृत्तयो भवन्ति यथार्थं विभक्तीः सन्तमयेत्
प्रथमवचमिति धात्वादी एव शिष्येते ॥१॥

“अथ निर्वचनम्” । नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणमुक्त्या
सास्त्रारम्भप्रयोजनानि च वेदाङ्गग्रहं च सप्रयोजनं निघण्टुसमा-
न्नायविरचनाञ्च प्रकरणत्रयविभागेनोक्त्या दैवतमुत्कृष्य
नैघण्टुकनैगमे प्रकरणे पुरस्सृते नैघण्टुकानि नैगमानीहेति ।
ते पुनरैते निर्वचनलक्षणमनुक्त्वा न शक्येते व्याख्यातुं यस्मात्,
‘मथ’ एतस्मात् फारणात् ‘निर्वचनम्’ लक्षणतो व्याख्यास्याम

इति शेषः । अत्र हि तस्याप्यंशस्य शब्दे निःकृत्य विगृह्य पठने निर्गमनम् । न एव निर्गमनस्य इत्युच्यते ॥

इह द्विधा शब्दाः,—समर्थानामर्थस्काराणां अथसमर्थानामर्थ-
राशा । “तत्रैवं सति, “येषु” तावत् “पक्षेषु” “नारामर्थानां
समर्थानां” अर्थपर्यायेन “प्रादेशिकेन” न “गुणेशान्विनी म्यत्तत्”
प्रदेशाभिधायिता धानुरूपेणान्विनी सम्बन्धापनुगतायनिरेव्ये
धानुरूपे म्यानाम् ॥

“तानि” तावत् “गथा” एव यथालक्षणमेवमेव शब्दे
“निर्भूयान्” । तन्मा भूदित्यत्र इदमुच्यते,—“येषु पक्षेषु म-
संस्कारौ समर्थौ म्यातां तथा तानि निर्भूयान्” इति ॥

“अधानन्विनेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेन किं
चिद्भूतिसामान्येन” । अथ पुनरनन्विनेऽर्थे न्यायस्वरसंका-
युक्तेन शब्देन यत्र निपुणमप्यन्विष्यमाणः शब्दोऽर्थो कल्पान्ति-
न शक्यते, अन्यथैवार्थो व्यवतिष्ठते,—अन्यथैव शब्दः । प्रदे-
शिकेन विकारेण चिन्तियमाणेऽपि चासी शब्दो विपरिणम्यमान
अप्रादेशिक एव स्यादसमर्थ एव । तां प्रदेशाख्यामभिधेय-
सत्त्वस्थां क्रियामभिधानुमाह । तत्र किं कर्त्तव्यम् ? इति ।
उच्यते,—तत्रैवं सति अर्थनित्यो भूत्वा, अर्थप्रधानः । तदथा,
—मुद्रगानित्यमेवास्य भोजनमित्युक्ते मुद्रगप्रधानमिति गम्यते,
एवमिहापि अर्थनित्य इत्युक्ते अर्थप्रधान इति गम्यते, अर्थप्राधा-
न्येनानादृत्य स्वरसंस्कारौ परीक्षेत । ततस्तदभिधानं मुद्रग

केनचिदर्थवृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । फलमस्य धातोर्धसामान्यमत्रास्तीति ? ततस्तर्कयित्वा सामान्यं तेन निर्रू-
यात् । अर्थो हि प्रधानम्, तद्गुणभूतं शब्दः । तस्मात् अर्थ-
सामान्यं यर्त्तीयः शब्दसामान्यात् ॥

अथ पुनर्यवार्थसामान्यमपि नास्ति, तत्र ? “अविद्यमाने-
(ऽर्थ)सामान्येऽप्यक्षत्वेर्णसामान्यान्निर्रूयात्, न त्वेव न निर्रू-
यात्, न संस्कारमाद्रियेत, विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति, यथार्थं
विभक्तीः सश्रमयेत्” । स्वरवर्णं सामान्येनापि निर्रूयादेव,—
अमुष्मिन् धातावयं स्वरा धर्णो वा मया दृष्टः, स एव यस्मिन्न-
भिधाने लक्ष्यते इत्येवमुत्प्रेक्ष्य स धान्वर्यः सूत्रबद्ध इव तस्मिन्न-
भिधाने आहृत्य स्फारीकृत्य कृन्स्तः प्रकाशयितव्यः । एवमविद्य-
माने अर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्रूयादेव । नत्येव
निर्रूयात्, इतरथा एतदर्थकमेव निरुक्तशास्त्रं स्यात् । तन्मा
भूदित्यत इदमुच्यते लक्षणपराङ्मुखेषु शब्देषु न संस्कारमाद्रियेत ।

कन्तर्हि अर्थसामान्यमाद्रियेत, शब्दसामान्यं वा ? तद्यथा,—
प्रवीणोद्धारनिस्त्रिंशशब्दा उत्सृष्टस्वार्थाभिधेयसम्बन्धाः सन्तः
क्रियागुणं सामान्यं हेतुमात्रमाश्रित्यान्येष्वेवार्थान्तरेषु पतन्ते ।

तद्यथा,—प्रकृष्टो घोषायां प्रवीणो गान्धर्वे, अत्र हास्य सुख्या
वृत्तिः । स एव स्वमर्धमभिधेयमुत्सृष्ट्यैव गान्धर्वमभ्यास-
पाटवमात्रसाग्न्यमाश्रित्य सर्वत्रैवाभिप्रवृत्तः, यो हि यस्मिन्
कृत्यत्त उत्पन्नकौशलो भवति, स तत्रोच्यते प्रवीण इति ।

तद्यथा,—‘प्रवीणो व्याकरणे’, ‘प्रवीणो निरुक्ते’ इति ।

एवमेवोदार इति । प्रागारसन्निपातात् आकृतेनैव सारथेन
 घट्थश्चोऽनङ्घान् वा स उद्गतारत्वाद्दुदारः । तत्र हि समञ्जस
 वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एष उत्सृज्यैव स्वमर्धमाकृतानुविधा
 यित्यमात्रमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तो यो हि कश्चिन् कस्मै
 चिदाकृतं लक्षयित्वा प्रागेव प्रार्थनान् ददाति, स उदा
 इत्युच्यते ।

एवमेव निस्त्रिंशः । त्रिभिः प्रदेशैर्द्वाभ्यां धाराभ्यामग्रेण व
 निशितः श्र्यतीति निस्त्रिंशः खड्गः, मुख्यग्रहणात्, तत्र हास
 शब्दस्य समञ्जसा वृत्तिः । स एष छेदनममानरूपं कौर्ष्यसामा
 न्यमाश्रित्य सर्वत्रैव प्रवृत्तः । यो हि लोके क्रूरो भवति, स
 निस्त्रिंश इत्युच्यते । एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रे व
 घसन्ते ।

यथैते, एवमन्येऽप्यभ्यूहितव्याः । अभ्यूह्य च एवमर्धसामा
 न्येन निर्वच्यताः । स्वरवर्णसामान्ये तु प्रचुगप्येवोदाहरणा
 सर्व एष हि नैगमाः शब्दा जहादयः स्वरवर्णसामान्यमात्रे
 निरुच्यन्ते ॥

न च निरुक्ते कारकहारकलायकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते, सु
 धैय हि तेषां व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणे इति । य ।
 दुर्घोधाः परोक्षातिपरोक्षयुक्तयः चित्तमद्दरोदारघैतसपर्यशा
 दयः, त एष हि व्युत्पाद्य निरुच्यन्ते । तेषु हि विशेषेणार्था
 निरुक्तम्य । तान्येष मर्धसामान्येन वा शब्दसामान्येन ।
 निवृत्तान्, न तेषु संस्कारमाश्रियेतेति ।

आह,—किं कारणम् ? इति । उच्यते,—“विषयवत्यो हि तपो भवन्ति” । हिरण्यं हेत्वर्थे । तस्माद्विषयवत्यो बहुसंशय-
यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति, नानामावेनार्थेषु अवस्थिता
वृत्तिरिति एवं स्यान्नैवं स्यादिति विचारयन्तः सन्तः प्रतिपक्ष-
मोहाच्छेरत इवास्मिन्निति विषयः संशय इति ।

अत्र,—केचिदर्थसामान्येन कचिद्वर्तन्ते शब्दाः, केचित् स्वर-
सामान्येन, केचिद्वर्णसामान्येन, यत एवम्, अतो विभक्तोरपि
वार्धमेव सन्नमयेत् विपरिणमयेत्, पूर्वोत्तरपदप्रकरणाविरोधेन ।
कारणम् ? तास्वामपि हि व्यत्ययो भवत्येव,—सुपां स्थाने
पि भवन्ति इति हि वैयाकरणा पठन्ति । दर्शयिष्यति चाय-
पि विभक्तिविपरिणामम् । तद्यथा,—“हत्सु शोको ०—०हृद्-
नि शोकैः (द्वै० का० ६, ३, १२)” —इत्येवमादि ।

अधुनैवमुक्त्वा विषयवत्यो भवन्तीति, अर्थवशेन व्याकरणेऽपि
वद्विपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति,—“प्रत्तमवत्तमिति
एत्वादी एव शिष्येते” इत्येवमादि । ‘हु द्वाब् दाने (जु० उ०)’
स्य प्रपूर्वस्य प्रत्तमिति । अत्र दकार आकारश्च धातुः, परो
नेष्टप्रत्ययस्तकारः, तत्रैवं सति ‘दो दद् घोः (पा० ७, ४, ४६)’
—इति षर्त्तमाने ‘अच उपसर्गात् तः (पा० ७, ४, ४७)’—इति
प्रकारस्य तकारा भवति, ‘भरो भरि सवर्णे (पा० ८, ४, ६५)’
—इति धात्वन्तस्य तकारस्य लोपे कृते, ‘खरि च (पा० ८, ४,
५५)’—इति तकारस्य चत्वे कृते ‘परः सन्निकर्षः संहिता (पा०
९, ४, १६)’—इति धातुतकारः प्रत्ययतकारेण संयोगतामपैति

'हलोऽनन्तराः संयोगः (पा० १, १, ७)'—इति, ततः प्रादि-
मासे कृते 'प्रत्तम्'—इति भवति । एवमेव 'दो अंबलण्डने (दि-
पा०)'—इत्यस्याप्यपूर्वस्य 'अवत्तम्'—इति । अत्रापि द्वा-
ओकारश्च धातुः, परो निष्ठातकारः । अत्र 'आदे च उपदेशेऽ-
शिति (पा० ६, १, ४५)'—इत्योकारस्याकारे कृते तभावलोपस्य
परगमनप्रादिसमासाः पूर्ववदेव । एवमनयोर्द्धात्वोरादी एव
शिष्येते । यथानयोरेवमन्येषामपि दृष्ट्वा यथासम्भवमनु-
विधेयम् ॥ १ ॥

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्यादिलोपो भवति स्तः सन्त-
त्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमित्यथाप्युपधालोपो
भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राज्ञ-
दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तच्चा यामित्यथापि द्विवर्ण-
लोपस्तुच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्वनो
विन्दुर्वाद्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः
सिकतास्तर्षित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ २ ॥

"अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्यादिलोपो भवति, स्तः सन्तति" ।

मुचि (मदा० पा०)'—इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु गुणवृत्ति-
सिद्धिर्भवति । असौगहोपः (पा० ६, ४, ११४)
भवति । योऽयं धात्वादायकार पर्यं लुप्यते,

स्मिन् लुप्ते प्रयोगः स्तः सन्तीति । एवमन्येषामपि दृष्ट्वानु-
वेधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्यन्तलोपो भवति, गत्वा गतमिति” । अत्र, गमेः
(भू० प०) क्त्वाप्रत्यये, निष्ठाप्रत्यये च परसोऽनुनासिकलोपो
भवति, अनुदात्तोपदेशेत्यधिष्ठत्य क्ङितिर्ताति । एवमन्येष्वपि
दृष्ट्व्यमनुविधेयं च यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधालोपो भवति, जग्मतुर्जग्मुरिति” । अत्र, गमेः
(भू० प०) अलोपः । ‘अलोन्व्यात् पूर्वं उपधा (पा० १, १, ६५)’—
इत्युपधा सञ्ज्ञा, तस्य ‘गमहनजनखनघसां (पा० ६, ४, ६८)’—
इत्युपधालोपः । एवमन्येषामपि दृष्ट्व्यमनुविधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधाधिकारो भवति, राजा दण्डीति” । राजन्,
दण्डिन् इति स्थिते ‘नोपधायाः (पा० ६, ४, ७, १)’—‘सर्वनाम-
स्थाने चास्यद्बुद्धौ (पा० ६, ४, ८)’—इति दीर्घत्वम्,—दण्डि-
न्मित्यत्रापि ‘इन्हनपूपाय्यमूणां शौ (पा० ६, ४, १२)’—‘सौ च
(पा० ६, ४, १३)’—इति दीर्घत्वम्, ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य
(पा० ८, २, ७)’—इत्युभयोरपि नकारलोपे कृते राजा दण्डीति ।
एवमुपधाधिकारो भवति ॥

“अथापि वर्णलोपो भवति, तत्त्वा यामीति” । अत्र चकार-
लोपः । याचामीत्येवमेतद् दृष्टव्यम् । भयञ्ज छान्दस एव ।
अत एव च छान्दसत्त्वादेवमेव याच्ञाकर्मस्त्रयं पठितः “यामि”
(३५४ पृ०) “मन्महे” (३५४ पृ०) इति । भाषायां याचे इति
भवति ॥

“तस्या यामि ब्रह्मणा चन्द्रमानान्नाशास्ते यजमानो हविर्भिः
 अहेलमानो वरुणेह बोध्युर्ध्याम् मा न् मायुः प्रमोषीः ॥” (ऋ०
 सं० १, २, १५, १) । किञ्च “तस्या यामि सुवीर्यं तदुत्तमं
 पूर्यन्विसये । येना यतिभ्यो भृगये घने हिने येन प्रक्व
 मापिय ॥” (ऋ० सं० ५, ७, २६, ४) ।—इत्यनया त्रिष्टुभ
 उपायतः शुनःशेषो वरुणं तुष्टाय । आज्याहुनिग्नया सान्तिभ्यः
 मनुषु समिष्टयजुष उत्तरकालं हयते । चतुर्मास्येषु च वरुण-
 प्रघासेषु वारुणस्य हविषो याजयेत् । हे ‘वरुण !’ ‘तन्’ मा
 ‘त्वा’ वरुणं ‘यामि’ याचे इत्यर्थः । किम् ? यत् ममाभिप्रेतम् ।
 कथं पुनर्याचे ? ‘ब्रह्मणा’ ऋग्यजुःसामाख्येन ‘चन्द्रमानः’ स्तुवद् ।
 किञ्च वदेव त्वं मया याच्यसे, ‘तन्’ एव अयमपि ‘यजमान’
 ‘हविर्भिः’ संसृतीः सान्नाय्यादिभिः ‘नाशास्ते’ । तावा
 भवन्तमेकमेवार्थं याचावहे, स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । स त्व
 ‘अहेलमानः’ अकुध्यन् । सर्वो हि याच्यमानः कुध्यतीत्यत ए
 मुच्यते ॥ हे ‘वरुण !’ ‘बोधि’ बुध्यस्व । बुद्ध्वा चैतमावयोति
 प्रेतार्थं कुरु । उर्यासेत्येकं पदं सम्बोधनञ्च । हे ‘उर्यासे’
 बहुस्तुत्य ! वरुण ! ‘मा’ ‘नः’ अस्माकं याचमानानाम् ‘आयु
 ‘प्रमोषीः’ । कुरु नोऽभिप्रायसिद्धिमित्यभिप्रायः ॥

“अथापि द्विवर्णलोपस्तुच इति” अत्र ऋवर्णरेफयोर्लोपः
 स लुप्यते ऋवर्णेन साकम् ॥

“अथाप्यादिविपर्ययो भवति, ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाट्य इति”
 ‘घृत दीप्ती (भू० आ०)’ तस्यादिभ्यापस्या ज्योतिः । ‘हन हिंसा

गत्योः (अदा० प०) तस्य घन इति । 'भिदिर विवारणे (ह० उ०)' तस्य विन्दुः । 'भट भृती (भू० प०)' । तस्य वाट्यः ॥

“अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति, स्तोका रज्जुः सिकता-
स्तकिंति” । 'भ्रुतिर् क्षरणे (भू० प०)' तस्याद्यन्तविपर्ययेण
स्तोकाः । 'रृज विसर्गे (दि० आ, तु० प०)' तस्य रज्जुः । 'कस
विकसने (भू० प०)' तस्य सिकता । 'शृती छेदने (तु० प०),
तस्य तर्कं ॥

“अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति” ॥ २ ॥

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन
आस्थद्वारो भरूजेति तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्दातु भवति
तद्विप्रकृतोनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपप-
द्यमानायामितरयोःपिपादयिपेत्त्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति
तद्यथैतद्दृतिर्मुद्गुः पृथुः पृपतः कुणारुमित्यथापि भापिकेभ्यो
धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाप्यन्ते दमूताः क्षेत्रसाधा
इत्यथापि नैगमेभ्यो भापिका उष्णं घृतमित्यथापि प्रकृतय
स्वकेषु भाप्यन्ते विकृतय एकेषु ॥ ३ ॥

“ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति” । 'वह प्रापणे
भू० प०)' तस्यान्तव्यापत्त्या ओघः । 'मिह सेचने (भू० प०)'
स्य मेघः । 'णह बन्धने (दि० उ०)' तस्य नाधः । 'गाह

विशोदने (भू० भा०) तस्य गान्धः । 'यद् प्राग्ने (भू० ३१)'
तस्य धूपः । 'मद् सूर्तो (भू० भा०) तस्य मनु ॥

"अगापि षणोपत्रनः, आम्भुगानं मरुतेति" । 'अग शोते
(त्रि० प०) तस्य आम्भुग । 'गृह् स्वान्तो (अगा० भा०) तस्य
पादः । 'सम्भु पाके (भू० ३०) तस्य मरुतः ॥

एवं व्याकरणेऽपि लक्षणप्रधाने गति भर्गवशेन शोभागर्तो
विपरिणामश्च शब्दानां दृष्टः, किमुन निगलं, तदर्थप्रधानमेव ।
तस्मात् साधूकम्,—“अथानन्विनेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनिव्यः
परीथेन वेनन्दिद् वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यश्रुग्वर्ण-
सामान्याग्रिर्भूयात्” “विभक्तोः” अपि “यगाथं” “सप्रमयेत्”
इति ॥ एवमथमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो
द्विवर्णलोप आदिविपर्यय आद्यन्तविपर्ययो षणोपत्रनश्चन्दसि
भाषायाञ्च द्रष्टव्याः, दृष्ट्वा च यथासम्भवमनुविधेयम् ॥

अतः परं सम्प्रसारणचिन्ता धर्त्तिष्यते, तदर्थमिदमारभ्यते—
“तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति, तद्विप्रवृत्तीनां स्थान-
मिति प्रदिशन्ति” । सम्प्रसार्यप्रवृत्तयश्चासम्प्रसार्यप्रवृत्तयश्चो-
भयप्रवृत्तयश्च धातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रवृत्तिषु शाखाविपर्यगतं
यद्वक्तव्यं 'तत्' इदमुच्यते इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।

आह,—इदमेव तावदुच्यतामुभयप्रवृत्तीनां किलक्षणम् ? इति ।
उच्यते,—‘यत्र’ यस्मिन् धातो ‘स्वरात्’ अकारादेः ‘अनन्तरा’
अनन्तर्हिता अन्येन व्यञ्जनेन परा धा पूर्वा धा ‘अन्तस्था’ यत्तत्त्वा-
नामन्यतमो वर्णः । ‘अन्तर्धातु’ धातुमध्ये भवति । किं तत्र ?

‘तत्’ एतदेव लक्षणं धातुरूपं हि ‘द्विप्रकृतानां’ द्विस्वभायानां शब्दानां ‘स्थानम्’ आश्रयः ‘इति’ एवमाचार्याः ‘प्रदिशन्ति’ प्रविभागेनीपदिशन्ति ।

तद्यथा,—‘यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु (भू० उ०)’—इति । अत्र द्वे शब्दप्रकृती भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्,—इष्टवान्, इष्टः, इष्ट्वा, एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्रसारणपक्षे पुनः,—यष्ट्वा, यष्टुं, यष्टव्यमित्येताः ॥

“तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्” । ‘तत्र’ एवं सति एकप्रकारेण ‘सिद्धायाम्’ अर्थसिद्धौ ‘अनुपपद्यमानायाम्’, ‘इतरथा’ ‘उपपिपादयिषेत्’ उपपादयितुमिच्छेत् । अर्थे द्वयोः सम्प्रसारणासम्प्रसारणप्रकृत्योर्यथैवोपपद्यतेऽर्थतस्तथैवोपपादयेत् । अथवोभयथाप्यनुपपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य निर्द्धार्य्य यथा यथोपपद्येतार्थः तथा तयोपपादयेत्, अपि तद्गणशास्त्रविहितेनार्थसाधनोपायेन, अर्थस्य प्रधानत्वात् ।

“तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति” । ‘तत्रापि’ एतस्मिन्नपि सम्प्रसारणलक्षणे सति “एके” धातवः ‘अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति’ अल्पेषु शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते तदप्युपेक्षितयम् ॥

“तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृथतः कुणारुमिति” । ‘तद्यथा’ एतदुदाहरणजातम्,—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृथतः, कुणारुम् इति । अवतेर्गत्यर्थस्य (भू० प०) क्तिप्रत्यये परतः ‘च्छ्र्’ धोः शूडनुनासिके च (६, ४, २० १६)—इति वर्तमाने ‘ज्वरत्वश्चिद्यवि-

तद्यथा,—“उष्णं घृतमिति” । ‘उप दाहे (भू० प०)’ एष
 ण्येण छन्दसि प्रसिद्धः,—“प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः (य०
 ण० सं० १, ७)”—इत्येवमादि । भाषायां पुनरुष्णमिति
 ध्रुयते । स एषो नैवमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः । एवमेव ‘घृ
 षरणदीप्तयोः (भू० प०)’ तस्य, छन्दसि “आ त्वा जिघर्मि (य०
 ण० सं० ११, २३)”—इत्यादिषु सिद्धः प्रयोगः, भाषायां पुन-
 र्घृतमिति ध्रुयते । स एषं जिघर्त्तरेव छान्दसस्य सामान्ये निर्व-
 क्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषया निर्वक्तव्याः, छन्दो-
 विषयेभ्यश्च भाषाविषयाः ॥

अथापीदमपरमुपेक्षितव्यमनेन शब्दान् निर्ब्रुवता । आह,—
 किम्? इति । उच्यते,—“अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते,
 विकृतय एकेषु” । एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एव धातुशब्दान्तं
 भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु । धातोराल्पात्पदभावेन यः प्रयोगः,
 सा प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः, सा विकृतिः ॥३॥

शवतिर्गतिकर्मां कम्बोजेष्वेव भाष्यते कम्बोजाः
 कम्बलभोजाः कमनीषभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति
 विकारमस्यार्थेषु भाष्यन्ते शव इति दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु
 दाशमुदीच्येष्वेवमेकपदानि निर्ब्रूयादथ तद्धितसमासेष्वेक-
 पर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रू-
 याद् दण्ड्यः पुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति

चा दण्डो ददतेद्वारयतिकर्मणोऽङ्करो ददते मणिमित्यभि-
भाषन्तं दमनादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हा-
याम् ॥ ४ ॥

“शयतिर्गतिकर्मा” गत्यर्थो धातुः “कम्योज्ञेष्वेव भाष्यते”
स्लेच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते, आख्यातपदभाषेन । शयति गच्छ-
तीत्यर्थः । उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्योज्ञशब्दो निरुच्यते,—
“कम्योज्ञाः कम्यलभोज्ञाः” ते हि प्रायेण कम्यलानुपभुजन्ते,
हिमप्रायत्वात्तस्य देशस्य । “कर्मनीयभोज्ञा घा” कर्मनीयानि
प्रार्थनीयानि चैते हि द्रव्याणि उपभुजन्ते प्रचुररत्नो हि स देश
इति । कम्यलशब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्वाचति,—“कम्यलः कर्मनीयो
भवति” प्रार्थनीयो हि स शीतार्त्तैर्भवति । “विकारमस्यार्ष्येषु
भाष्यते शय इति” आर्ष्येषु जनपदेषु अम्यैव शयतेर्विकारं भाष्यते,
मृतकनामधेयभूतमेवं प्रयुज्यते, कथम् ? शय इति । एवमेकेष्व्याख्या-
तस्य एव प्रयुज्यते, नामीभूतणकेषु,—इत्येतन् प्रकृतित्वं विकारत्वं
च । अथवा चेतनावत्येकेषु गमनक्रियायोगिनि द्रव्ये प्रयुज्यते,
णकेषु पुनश्चेतनारहित एव,—इत्येतत् प्रकृतित्वं विकारत्वञ्च ॥

द्वितीयमुदाहरणम् ।—“दातिर्लघनार्थे प्राच्येषु” । दाति-
र्धातुराख्यातस्थो लघनार्थे प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा,
—दीहीन् दाति, यवान् दाति । अयमेव नामीभूतः “उदीच्येषु”
जनपदेषु प्रयुज्यते “दात्रम्” इति । दीयते अनेनेति दात्रम्,
लूयत इत्यर्थाः ॥

“एवमेकपदानि निब्रूयात्” अनेन प्रकारेण एकपदानि निब्रू-
यात्,—भाषाणिगमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धिभिर्भागेन च ॥

आह,—एवं तावदतद्धितयुक्तेषु पदेषु असमासयुक्तेषु च
निर्वचनम् । अथ पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि समासयुक्तानि च
पदानि तानि कथं निर्वचय्यानि ?—तानि किं तद्धितयुक्तेषु
पदेषु पूर्णपदार्थो निर्वच्यः उत तद्धितार्थसमासयुक्तेश्वपि ? किं
पदार्थः पूर्वम् उत समासार्थो वा पूर्वम् ? इति । उच्यते,—
“अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्यसु चानेकपर्यसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं
प्रविभज्य निब्रूयात्” । अथ्वाद्दो विशेषाधिकारार्थः । ‘तद्धिताः
(पा० ४, १, ७६)’—इत्यधिरुन्व ये प्रत्यया विहिताः, ते तद्धिताः,
‘समर्थाः पदविधिः (पा० २, १, १)’—इत्यधिरुन्व ये विहिताः,
ते समासाः । तेषुभयेष्वपि तद्धितसमासेषु अविशेषेण एक-
पर्यसु चानेकपर्यसु च एकपदेषु चानेकपदेषु च । तद्यथा,—
दण्ड्यः इत्येकपदस्तद्धितः, चाप्यायणिरित्यनेकपदः । अनेकानि
शेष पदानि स्वात्मन्वन्तर्णीय प्रवर्तन्ते । तद्यथा,—यूपस्यापत्यं
चार्यः, चार्यस्यापत्यं चार्याश्रमः, तस्यापि चाप्यायणिरिति ।
एवं समासेष्वप्येकपदेषु चैवं निब्रूयात् । यथा पश्यामः,—
एकशेषः एकपदः समासः । ‘सहस्राणामेकशेष एकविभक्ती
(पा० १, २, ६४)’—इति । तद्यथा,—पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषी,
पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः इत्येवम् ।

‘द्विगुर्द्ध्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमस्तु बहुमीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥”

एतेऽनेकपदाः समासाः। वाक्येन सूत्रम्,—‘सदृश्यापूर्णे द्विगु
(वा० ३, १, ५३) । पञ्चमूली, पञ्चमूर्त्ति, दशमूर्त्ति इत्येवमादि ।
सूत्रम्,—‘सार्धे द्विगुः (वा० ३, १, २३) । स न पुनर्विनालौ-
क्यत्वं भवति । तद्यथा,—द्विगुण्यसौधौ, धरित्तुल्यम्, र्भन-
र्भुनवासुतोषाः इत्यादि । उगमर्गनिवातपूर्वकोऽप्यपीभावः ।
तद्यथा,—उपमणिकम्, अनुगमुद्रम्, शशम्, इत्येवमादि ।
गुण्यविभक्तिद्विगुण्योऽप्ययोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।
तद्यथा,—कृष्णमृगः, रक्तोऽश्वः, श्वेतपताका इत्येवमादि । एते-
ष्वेकपर्यंतु नानेकपर्यंतु न तद्विगममामेव, पूर्यं पूर्यमेव निवृत्त्याद-
परमपरमेव प्रविभक्त्य विगृह्येत्यर्थाः । पूर्यं तद्विभाषं निवृत्त्यात्,
पधात् पदार्थम् । समासेष्वपि,—पूर्यं समासार्थम्, पधात्
पदार्थम् ॥

तदेतन् उदाहरणैरेव दर्शयति, तद्यथा,—“दण्ड्यः पुरुषो दण्ड-
मर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा” । दण्ड्य इत्येव तद्वितः,
पुरुषशब्दविशेषणम् । पूर्यं तावत् तद्वितार्थं निर्वक्षति,—कस्मिं-
श्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः दण्डेन वा कार्पापजादिना यः
सम्पद्यते संयुज्यते स दण्ड्यः ।

अधुना पदार्थनिर्वचनम्,—“दण्डो ददतेर्दारयतिकर्मणः” ।
ददतेः धारयत्यर्थे वर्तमानस्य, धार्यते ह्येषोऽपराधेषु राजभिः ।

आह,—दृष्टः पुनः क्वचित् ददतेः धारयत्यर्थे ? इति । उच्यते,
—दृष्टो वेदे लोके च । वेदे तावत्,—विश्वेदेवाः पुष्करे त्वा
ददन्त (ऋ० सं० ५, ३, २५, १)—इति । “अकूरो ददते मणि-

एवं कक्ष्याशब्दस्य तरपमुवत्वाधुना तद्वितीयं ब्रवीति, “कक्षं सेवते” । सा हि कक्षं सेवते, कक्षसंयुक्ता भवति कक्षे भवा वा कक्ष्या ।

अधुना पदार्थं निर्वक्ति,—“कक्षो गाहतेः” विलोडनार्थम् (भू० आ०) । कक्षशोरेव हि विलोडयति, द्रष्टव्यम् । अत्र पुनः— “कस इति नामकरणः । सर्वमन्यदाद्यन्तचिपर्य्यादि यथोपदर्शितं यथासम्भवं योज्यं तत्र तत्र । “ख्यानेर्नानर्थकोऽभ्यासः” ककारः, कल्यः सन् कक्ष इत्युच्यते । “अर्थवानेव वा ककारः । कल्यः सन् कक्ष इत्युच्यते । अर्थवानेव वा ककारः । कम् । “किमस्मिन् ख्यातमिति” । एवं किमस्मिन् ख्यापनीयमस्ति । न किञ्चिदपि, अदर्शनीयत्वात्, गूहनीयोऽयमित्यर्थः । स एव एव कृत्वा किं ख्यः सन् कक्ष इत्युच्यते ? “कपतेर्वा (भू० प०)” नित्यकालं ह्यसौ श्वेदशीलत्वान् कपडूं ददाति, ततो नखैः कयतः, तस्मात् कपणक्रियायोगात् कक्ष इत्युच्यते । “तत्सान्यान्मनुष्यकक्षः” । ग्रीकक्षस्य सामान्यात् मनुष्यकक्षो कक्ष इत्युच्यते ? “बाहुमूलसामान्यादश्वस्य” । अश्वस्य यो बाहुमूलप्रदेशः, स कक्ष इत्युच्यते । तं सेवते इति कक्ष्या ।

अन्ये तु प्रुपने,—“पूर्यं पूर्यमपरमपरं प्रविभज्य निर्रूया पूर्यं परं पूर्यमेव प्रविभज्य निर्रूयान्, अपरं पदमपरमेवैति एतस्मिन् अर्थे कल्प्यमाने पदानामेव पौर्वापर्य्यं निर्यचने तद्विसमामयोऽस्यनियमः पूर्यं पधात्वेति । पूर्य एव त्पर्यः साधीयान् उक्तं तद्वितनिर्यचनलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना समासोदाहरणमुच्यते,—“राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः” । राज इत्युक्ते सर्वं स्वं गम्यते, षष्ठीसामर्थ्यात् । तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते, निर्देशसामर्थ्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते, राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि संयुनक्ति, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति । ता उभावप्यन्योन्यविमिश्रणपदार्थकौ मिथः संसृष्ट-पदार्थौ समस्येते । अथेदानीं राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते न राजानमानयन्ति, नापि पुरुषमात्रम्, नाप्युभयम्, किन्तु राज-स्वामिकं पुरुषमानयन्ति । एयं समासार्थः । कुतः पुनरेतत् राजस्वामिकमिति ? प्रधानोपसर्जने हि सहभूते विवक्षितमेकमर्थं ब्रूतः ॥

“राजा राजतेः” । राजतेर्दोष्यर्थंभ्य (भू० उ०) । दीप्यते ह्यसौ पञ्चानां लोकपालानां वपुषा “पुरुषः पुरिषादः” । पूः शरीरं बुद्धिर्वा, तयोरसौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीदतीति पुरिषादः, पुरुषः । “पुरिशयः” अथवा तयोरसौ शेते विशेषेणास्ते इति पुरिशयः सन् पुरुष इत्युच्यते । “पूरयतेर्वा” पूर्णमनेन पुरुषेण सर्वगतत्वान् जगदिति पुरुषः । “पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषममिप्रेत्य” । अन्तरि-त्यन्तरपुरुषाभिप्रायेणैवमुच्यते प्रासङ्गिकम् ।

निगमश्च भवति,—“यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मा-
भार्णीयो न ज्यायीऽस्ति किञ्चित् । बृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्ये-
कस्तेनेदं पुणं पुरुषेण सर्वम्” । यस्मात् परमपरं वा न किञ्च-
दस्ति, यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो नापि ज्यायीऽन्यदस्ति, स

एव सर्वविशेषविज्ञानः । पृथक् एव स्वर्गो विद्वान्भूयतेति स्व-
 र्गसर्वविशेषविज्ञानेन स्वर्गस्य सर्वविशेषविज्ञानेन विद्वान् भूयते
 पुनरेवैवं पूर्वं सर्वं जगदिति ॥ ५ ॥

विश्वकद्राकर्णो धीनि चक्रे इति श्रुतौ मातृ-
 शर्तानि गतिरुत्सना कद्राकर्णो धीनि चक्रे इति श्रुतौ मातृ-
 कद्राकर्णो मनोऽनर्थकोऽभ्यासमन्दस्मिन्नस्मीति विश्वक-
 कल्याणरुद्ररूपः कल्याणरुद्रोऽप्येवैवैव रूपं कल्याणं कर्मनति
 भवति वर्णो पृणोने रूपं गेचनेरेवं तद्विद्वान्मामान्निर्भ्रूयान्-
 कद्राकर्णो निर्भ्रूयात्प्रार्थयाकरणाय नानुपमन्नायानिर्दिष्टं च
 निन्द्यं मविद्यातुर्विज्ञानेभ्योऽपमन्नाय तु निर्भ्रूयायो इदं
 विद्यातुं स्वान्मेधाधिने तपस्विने वा ॥ ६ ॥

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणम्,—“विश्वकद्राकर्णः”
 विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्णः ।

आह,—कः पुनरयं विश्वकद्र इति ? “धीनि चक्रे
 श्वगर्तो भाष्यते” । धीति चक्रे इति शब्दद्वयं श्वगर्तो
 श्वमिः साकं यो गच्छति मनुष्यः, तस्मिन् भाष्यते । “
 गतिकुत्सना” । अप्र पुनः द्रातीति गतिकुत्सना । द्रा कुत्
 (अदा० प०)—इत्युक्तम्, इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वम्,
 श्वमिः सह राति । “कद्रातीति द्रातिकुत्सना” । इदानीं कद्रा-
 द्रातिकुत्सना कुत्सितकुत्सनेत्यर्थः । इदमपरं कुत्सिततरा

गत्वा श्वभिः सह निहन्ति, तस्मात् कद्रातीति कुत्सितकुत्सनेत्यु-
पपद्यते । "चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः" । अथेदानीं
च इत्येष कद्रातीति एवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवा-
भ्यासः । यदेषोक्तं भवति कद्रातीति तदेव चकद्रातीति ।
"तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः" । तदस्मिन् द्वितयमप्यस्ति,—
कुगतित्थं, कुत्सिततरगतित्यञ्च, नानाप्रकारमिति विश्वकद्रः
श्वजीयतः पुरुषः । तत्रपराधे कस्मिञ्छिन् वर्त्तमानमन्योन्य
आकर्षति, स विश्वकद्राकर्षः ॥

अन्ये तु श्रूयते,—श्वैव विश्वकद्रः, अस्यैव हि स्वभावत एव
हिंस्रत्वाद् गतिः कुत्सिता, स च पुनः पादधिकलः, अतस्तस्य
कुत्सितकुत्सितत्वम् । वान्युभयोरर्थपोर्मन्वर्थः, तमाकर्षति यः
पुरुषः, स विश्वकद्राकर्षः ॥

अधुना रूपसमासं दर्शयति,—"कल्याणवर्णरूपः, कल्याण-
वर्णस्यैवास्य रूपम्" । कल्याणवर्णं सुवर्णम्, तस्यैव यस्य रूपं
स कल्याणवर्णरूपः । अग्निरन्यो वा कश्चित् ।

कल्याणादिशब्दान् विश्वह्रस्वकान् निर्वर्षीति,—"कल्याणं
कमनीयं भवति" । प्रार्थ्यते तन् सर्वेषु । "वर्णा वृणोतेः" ।
आवृणोति हि स आश्रयम् । "रूपं रोचते." । तद्वि रोचने,
तद्वि रोचिष्णुः भवति ।

"एवं तद्वितसमासाच्चिन्नूयात्"—इत्युपसंहारवचनम् ॥

"नैकपदानि निर्वूयात्" प्रकरणोपपदविहितानि सन्ति तानि,
केवलान्येष परेणाभिद्वोहशुद्ध्या पृच्छमानानि न निर्वूयात्, न

निर्वक्तव्यानीति । किङ्कारणम् ? तेषां प्रकरणादुपपदाद्वा अर्थः
 शक्यतेऽवधारयितुम्, सोऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्यथैव निर्व्रूयात्,
 ततश्च प्रत्यवायेन योगादपहारश्च स्यात् । तथा,—‘जहा’
 —इत्येकं पदं प्रकरणोपपदरहितम्, न विज्ञायते, किं
 हन्तेः (अदा० प०) उत “ओ हाक् ल्यागे (जु० प०)”—इत्यस्य
 धातोः स्यात् ? इति । तन् पुनरेतन्—“मा न एकस्मिन्नागसि
 मा द्वयोरुत त्रिषु । वर्धामा शूग भूरिषु ॥ (ऋ० सं० ६, ३,
 ४८, ४)”—इत्येतस्यामृचि यदेतन्मा वर्धोरिति पदम्, एतस्माद्
 गम्यते हन्तेः स्यादिति । किङ्कारणम् ? विज्ञातप्रकरणोपपदस्य
 हि समञ्जसं ह्यर्थकरणं न्याय्यमित्येवमनवगतसंस्काराणामैक-
 पदानां प्रकरणादर्थावधारणमुपपदाद्वा शक्यते कर्तुम् । अत
 इदमुक्तम्,—“नैकपदानि निर्व्रूयात्”—इति ॥

उक्तं हि,—“यथान्यायेन निर्वृत्त्याथान्यायेन पृच्छति
तयोऽन्यतरो मृत्युं विद्वेषं वाधिगच्छति” ॥ ६ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्टे-
ऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽप्यताय न मा ब्रूया वीर्य-
वती तथा स्याम् ॥ य आतृणच्यवितथेन कर्णावदुःखं
कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै
न द्रुह्येत् कतमच्चनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते
विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भाज-
नीयास्तथैव तान् भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्याः
शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न
द्रुह्येत् कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति
निधिः शेषधिरिति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २, १ ॥

अथाप्येतमर्थमधिहृत्योदाहरन्ति,—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाज-
गाम”—इति । विद्या किल्बिषकामरूपिणी भूत्वा विद्याधिदेवता
संयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं ब्राह्मणं प्रति कञ्चिदाजगाम ।
तमेत्य प्रह्वीभूतोपाच,—किम् ? इति । “गोपाय मा” रक्ष माम् ।
ततः “नै” “अहं” गुप्ता सती “शेषधि” भविष्यामि, सुखनिधान-

मित्यर्थः । आह,—कुतः पुनस्त्वां रक्षामि ? “असूयकायानृज-
वेऽयताय” । असूयकः, परापवादशीलः । अनृजुः, यस्य मनो-
घादेहेषु असमाः प्रवृत्तयः । अयतः, विप्रकीर्णोन्द्रियः,—यत्कि-
ञ्चन कायाशुचिः । एवंलक्षणाय “न मा ब्रूयाः” त्वम् ।
किन्तथा भविष्यति ? “वीर्यवती तथा” अहं तव “स्यां” भवेय-
मित्यर्थः ॥

“य आतृणक्षयवितथेन कर्णा” । अधुना शिष्योपदेशमाह,
—य आतृणत्ति, आभिनत्ति, अपिहितायिद्य सन्तो कर्णां विवृ-
णोति । अवितथेन, सत्येन ब्रह्मणा । कथम्पुनरातृणत्ति ?
“अदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्” । यो हि किञ्चिदातृणत्ति, स
दुःखयति, अयं पुनः सुखमातृणत्ति । किञ्च अमृतत्वप्राप्तिहेतु-
ज्ञानं सम्प्रयच्छन् । य आतृणत्ति तस्मै किम् ? इति । उच्यते,
—“तं मन्येत पितरं मातरञ्च” नेतरी मातापितराचित्यभिप्रायः ।
उक्तञ्च,—“उत्पादकबृहदात्रोर्गरीयान् बृहदः पिता । बृह-
जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् (म० सं० २, १४६)” ।
“तस्मै” मातापितृभूताय गुरवे “न द्रुहोत्” । “कतमच्चनाह”—
कदाचिदपि आपद्यपि कष्टायामित्यभिप्रायः ॥

अधुना इतरान् दुष्टशिष्यान् अभिशापन्ती विद्या इदमाह,—
“अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते” इत्यादि । अध्यापिताः
सन्तो ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते, नादरं कुर्वन्ति । के पुनस्ते ?
इति । उच्यते,—“विद्याः” मेधाचिनः सन्तो गृहीतविद्याः ।
कथम्पुनर्नाद्रियन्ते ? “वाचा मनसा कर्मणा वा” । आह,—

किं तेषाम् ? इति । उच्यते,—“यथैव” “ते” तस्य “गुरोः”
 “न” “भोजनीयाः” न भोज्याः, न भोजनार्हाः, “तथैव” “तान्”
 “तत्” “श्रुतम्” अपि “न भुनक्ति” न पालयन्ति, श्रुतरुत्नेन न
 संयुनक्तीत्यर्थः ॥

अधुना यस्मै वक्तव्या, तस्य लक्षणं ब्रवीति,—“यमेव”
 “विद्याः” जानीयाः तम् । “शुचिमग्रमत्तम्” यमनियमेषु ।
 “मैघाविनं” च “ब्रह्मचर्येणोपपन्नम्” । किञ्च, यः ते न “दुहोत्”
 न द्रोहमुपगच्छेत् । “कतमचनाह” कदाचिदपि सर्वास्वप्यापस्तु
 “तस्मै मा ब्रूयाः” “त्वम्” “निधिपाय” गोप्त्रे “ब्रह्मन् !” ॥

आह,—“निधिः” कः ? इति । उच्यते,—“शेवधिः” इति ।
 शेव इति सुपनाम, सुखनिधानमित्यर्थः । ब्रह्मलोको हि निधिः
 सुखानां एतन्नस्य जगतो यद्द्वारेण, अत इदमुक्तं “निधिः
 शेवधिरिति” ॥३॥

इति जम्भूमार्गाध्रमयासिन आचार्य्यभगवदुदुर्गस्य कृता
 निरुक्तव्याख्यायां [द्वितीयाध्यायस्य] सप्तमस्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥१॥

द्वितीयः पादः

अथातोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं
यद् दूरङ्गता भवति यच्चास्याम्भूतानि गच्छन्ति गान्तेर्वो-
कारो नामकरणोऽथापि पशुनामेह भवत्येतस्माद्देवाथाप्य-
स्यान्ताद्वितेन कृत्स्नवन्नगमा भवन्ति गोभिः श्रीणीत
मत्सरमिति पयसो मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो
मत्सर इति लोभनामाभिमत एनेन धनं भवति पयः
पिवतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं क्षस्तेर्घस्तेर्वोनामकरण उशीर-
मिति यथा । अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवोत्यधिपवण-
चर्मणोऽशुः शमष्टमाशो भवत्यननाय शम्भवतीति वा चर्म
चरतेर्वाञ्चुत्तं भवतीति वाथापि चर्म च श्लेष्मा च ।
गोभिः सन्नद्धो असि वीलयस्वेति रथस्तुतावथापि स्नाव
च श्लेष्मा च । गोभिः सन्नद्धा पतति प्रस्रतेतीपुस्तुतो ।
ज्वापि गौरुच्यते गव्या चेत्ताद्वितमथ चेन्न गव्या गम-
यतीपुनिति ॥ १ ॥

“समाज्ञायः समाज्ञातः, स व्याख्यातव्यः”—इति प्रतिज्ञातम्
(२५०) । सा च पुनरियं व्याख्या सामान्या वैशेषिकी

च । तत्र सामान्या,—सर्वेषां नाम्नामिदं सामान्यलक्षणम्, इदमाख्यातानाम्, इदमुपसर्गाणाम् इदं निपातानाम् इति । सोऽयमनयैष प्रकारया व्याख्यया कृत्स्नः समाम्नायो व्याख्यातः, तदनुपक्तान्येव च शास्त्राग्मप्रयोजनान्युक्तानि, आगमश्च परिशोधितः, वेदो वेदाङ्गव्यूहश्च सप्रयोजन उक्तः, निघण्टुसमाम्नाय-विरचना घोषदिष्टा प्रकरणत्रयविभागेन, निर्यचनलक्षणज्ञानैक-प्रपञ्चमुक्तम् ।

अथेदानीं विशेषव्याख्यया प्रतिपदमयं समाम्नायो व्याख्या-तव्यः, तदधिकारार्थोऽयम् “अथ” शब्दः । “अतः” शब्दः क्रमे हेतौ वा । सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानमेवावस-र्याप्तमित्येवं क्रमे । अथवा हेतौ । यस्मात् सामान्यतः समाम्नायो व्याख्यातः अत इदानीं विशेषतः “अनुकमिष्यामः” आनुपूर्व्येण क्रमिष्यामो वर्णयिष्यामः, व्याख्यायेति शेषः ।

आह,—किंलक्षणा पुनरसौ व्याख्या ? इति । उच्यते,—तत्त्वपर्यायभेदसङ्ख्यासन्दिग्धसन्दिग्धोदाहरणतन्निर्वचनविभागे-न यदाख्यानं सा व्याख्या निघण्टुप्रकरणे । तद्यथा । तत्त्वम्,—“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्”—इत्येवमादि । पर्यायवच-नम्, प्रसिद्धेनाभिधानेनाप्रसिद्धस्यार्थस्य न्यापनम्, तद्यथा,—पृथिव्या नामधेयं गौरिति । भेदो व्युत्पत्तिरिति समानार्थः, तद्यथा,—“यद् दूरं गता भवति”—इत्येवमादि । सङ्ख्या, तद्यथा,—“पृथिर्षामामधेयान्येकविंशतिः” । सन्दिग्धम्,—“तत्र निर्वृतिर्निरमणाद्ब्रह्मैः कृष्णापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिहते”

इत्येवमादि । सन्दिग्धोदाहरणम्,—“य ईं चकार”—इत्येव-
मादि । तन्निर्वचनम्,—“यहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राज-
काः”—इत्येवमादि । एवम्प्रकारया व्याख्याया इदं नैघण्टुक-
प्रकरणं व्याख्यास्यते ॥

“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्” । आह,—यस्मात् कारणात्
द्रव्ये शब्दोनिवेशो नैरुक्तानां, तदुच्यतां कारणं, केन कारणेन
गोशब्दः पृथिव्यां सन्निविष्टः ? इति । उच्यते,—“यत्” तस्मात्
इयं “दूरम्” अध्यानं प्रति “गता भवति” न हास्या अन्त उप-
लभ्यते, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां भूतानि गच्छन्ति” आधार-
भूतायाम् । एवं कर्तृकारकमधिकरणं वा योज्यम् । “गतेर्वा”
'गाङ्गती (भू० आ०)'—इत्यस्य धातोः “भोकारो नामकरणः”
प्रत्ययः ।

“अथापि” गौरित्येतत् “पशुनाम्” “भवति” “इह” एव
कारकद्वये, “एतस्मादेव” धातुद्वयाद् गमेर्गतिर्वा । “अथाप्य-
स्याम्” एव पशुगवि “तादितेन” प्रयोगेनादृत्स्नायां सत्यां
“हृत्स्नयनिगमा भवन्ति” । तद्यथा,—“गोभिः श्रीणीत मत्सर-
मिति” गौरैकदेशस्य “पयसः” हृत्स्नयत् प्रयोगः । तदेतच्छि-
प्युद्धिद्युत्पादनार्थमनेकप्रकारं शब्दवृत्तिविषयोपदर्शिनं क्रियते,
कथन्नामोपदर्शितशब्दवृत्तिविषयोऽसंमुह्य न मन्त्रार्थान् निग्रू-
यादिति ॥

- आधावत्, मुहस्यः शुक्रा गृम्णीत मन्थिता । गोभिः
, श्रीणीत मत्सरम् ॥” (ऋ० सं० ७, १, ३, ४) । इमां गापत्री-

मयाभ्य भाद्रिग्योऽप्यग्न । घान्मुर्तो विनिमुक्ता । हे प्र-
 र्यवः ! एतिः प्रायमिः मन्त्रेण त्वं सोमः । ते दा-
 'सुदस्यः' सुपर्षेनात्सद्दत्तदत्ताः किम् ? 'भापायन' । 'द-
 णान' शृङ्गाण, णर्त्ता 'शुक्ता' 'मन्थिना प्रहायननिजान्नाहलम्
 किञ्च, 'गोमिः' गोभ्योऽभिनिपन्नेन इमेन 'धीर्गति' एत-
 'मन्सर' माद्रियतां सोमं मैत्रायणप्रहागामुपातम् । "अ-
 ज्ञानेन एनीयन्पने या पूतभृन्वाशिरेण तर्गोऽनतिक्रान्तकण्डं
 जुह्वन्" एषं मन्त्रविधानाद्गण्यस्याद्य गोमिः अतन्म्य एतेन
 पपसेति गम्यते ॥

"मन्सरः सोमो मन्दतेम्वृत्तिकर्मणः" नृप्यन्ति हि अनेन
 देवताः ॥

शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसक्तमुच्यते,—“मन्सर इति लोभताम-
 भिमत्त एनेन धनं भवति” । तेन हायिष्टो धनाभिमुख्येन मत्तो
 भवति ॥

पर्यायाख्यानप्रसक्तं निरुच्यते,—“एयः पियनेयां पातार्यस्य
 (अदा० प०), पीयते हि तत् । “प्यायनेर्वा” वृद्ध्यर्थस्य
 (भू० आ०), तेन हि घर्द्धन्ने प्राणिनः ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते,—“क्षीरं क्षरतेः” अश्वोतनार्यस्य
 (भू० आ०), अश्वोतते हि तदूधसः । “घसेर्वेरो नामकरणः”
 अदेर्घस आदेशः क्रियते, अतस्तेनैव सिद्धरूपेण निर्दिश्यते ।
 घात्यन्तरमिति घा केचित् । आपकञ्च ददाति,—“उशीर-
 यथा” । ‘घश कान्तौ (अदा० प०)’ तस्य वृत्तस्य-

सारणस्य ईत्प्रत्ययेनोशीरमिति भवति । तद्धि सौमन्ध्या-
कान्तं भवति ॥

“अंशुं दुहन्तो अध्यासने गवीत्यधिष्यणचर्मणः” । इत्यवद-
भिधायकः । “ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निम्तेऽंशुं दुहन्तो
अध्यासन्ते गवि । तेमिदुग्धं पपिवान् सोम्यं मध्विन्द्रो वर्द्धते
प्रथने वृषायते ॥” (ऋ० सं० ८, ४, ३०, ४) । एषा जगती ।
अर्घुदो नाम काद्वेष्य ऋषिः तस्यार्षम् । प्रायस्तुती चिनियुक्ता ।
‘ने’ एते प्राचाणः ‘सोमादः’ सोमभक्षयिताः यदाभिष्वकर्मणि
प्रवर्तन्ते, अथ तदा ‘हरी इन्द्रस्य’ अर्ष्यो, यज्ञागमनार्थमितेषां
शब्दमुपश्रुत्य संस्कृतं सोमं मन्वाती, म्थे योगमिच्छन्ती, आत्मना
ऋजीवं भक्षयिष्यन्ती, इन्द्रञ्च सोमं पाययिष्यन्ती, स्वयमेव
‘निसने, नीचीर्नामिने युक्तौ आवाहे,—इन्द्र ! गच्छ यज्ञायतनं
संस्कृतः सोमः’ इति । तदैव च ऋत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रो—
स्वानकालमभ्यर्णमन्वानाः ‘अंशुं’ सोमांशम् अभिषुत्य ‘दुहन्तः’
प्रपूष्यन्तः । ‘गवि गवि’ गोरुपरि गोरव्ययवे अधिष्यणचर्मणि ।
एतन् कर्मकुर्वाणा इदं प्रतीक्षमाणा ‘आसने’ । अथ स ‘इन्द्रः’
एष्य तेभिः दुग्धम् ऋत्विग्भिः प्रचारितं ‘पपिवान्’ पीतवान्
‘सोम्यं मधु’ सोममयं नेन वृषः । ततोऽनन्तर ‘वर्द्धते’ वीर्येण ।
अथ तेन च शरीरेण ‘प्रथने’ विस्तोष्यन्ते, विस्तीर्णञ्च स्वैरेण वीर्येण
मेवं विदाल्य ‘वृषायते’ धर्मं प्रवर्तयन्ते । तदिदं सर्वमपि यथादि
जगदनुप्राहकमैश्वरं कर्म । अभिष्वद्वारेण, सोमाभिष्वो प्राघार्था-
नमित्येवं प्रायस्तुतिः ॥

निगमप्रसक्तं निरुच्यते,—“भृगुः शमरुमात्रो भवति ।
 ष्यामात्रो हि यत्मानेन तस्यैव ज्ञे भवति, सुगो भवति ।
 इष्टसोमो हानुणोऽहमिति विगतमनोद्गमो भवति “अननाय ज्ञे
 भवतीति वा” । अननाय जीयनाय ज्ञे सर्वेषां भूतानां
 भवति, सुगो भवतीति वा । यतो हि परो प्रवृत्तिहेतुस्त्वस्य
 सर्वभूतानि सुगं जीयन्ति ॥

ध्याप्यानप्रसक्तं निरुच्यते,—“यमं चरतेषां” मतिं हि
 तत्सर्वसिन्, शरीरे गतमित्यर्थः । “उच्चूनं भवतीति वा”
 उच्चूनम् उत्कृष्टिर्न शरीरादिति ।

“अथापि यमं च श्लेष्मा च” गोशब्देनोच्यत इति शेषः ।
 “गोमिः सन्नद्धो अस्ति धीलयम्येति रथम्नुतो” “यनम्येति धीश्-
 च्छो हि भूया अस्मत्स्मया प्रतरणः सुर्यात् । गोमिः सन्नद्धो
 अस्ति धीलयस्वाप्ता ता जयन्तु जेत्यानि ॥” (ऋ० सं० ४, ३-
 ३५, १) । (य० वा० सं० २६, ५२) । (अथ० सं० ६, १२५, १) ।
 स हि चर्मणावनद्धो भवति, श्लेष्मणा च तस्यारादयः संश्लेषिता
 भवति ॥

“अथापि स्त्राय च श्लेष्मा च” गोशब्देनोच्यत इति शेषः ।
 “गोमिः सन्नद्धा पतति प्रसृतेतीपुस्तुतो” सुपणं पस्ते मुगो अस्या
 दन्तो गोमिः सन्नद्धा पतति प्रसृता । यथा नरु सञ्च वि च
 द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिष्यः शर्म यंसन् ॥ (ऋ० सं० ५, १, २१, १) ।
 (य० वा० सं० २६, ४७) । सा हि स्त्राय्ना वेष्टिता भवति,
 च संश्लेषिता ॥

“ज्यावि गौरुच्यते” । सा पुनः “वेन्” यदि “गव्या ता जितम्” अभिधानम्, “अथ” पुनः “न वेन् गव्या, गमयतीवृ-
निति” गौरुच्यते इत्यमरि,—॥ १ ॥

वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्गौस्ततो वयः प्रपतान् पुरु-
पादः । वृक्षं वृक्षं धनुषि धनुषि वृक्षो व्रथनान्नियतामी-
मयद्गौः शब्दं करोति भीमयतिः शब्दकर्मा ततो वयः
प्रपतन्ति पुरुषानदनाय विरिति शकुनिनाम वेनेर्गतिकर्म-
णोऽधापीपुनामेह भवत्येतस्मादेवादिन्योऽपि गौरुच्यते ।
उतादः पर्यं गवि । पर्ववति भास्वतीत्यौषमन्यवोऽधाप्य-
स्यको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्भः सूर्यं रश्मिश्चन्द्रमा
गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ।
अत्राहगोरमन्वतेति तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः सर्वेऽपि
रश्मयो ज्ञाव उच्यन्ते ॥ २ ॥

“वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद् गौस्ततो वयः प्रपतान् पुरुपादः ।
अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदृष्ये च शिक्षत् ॥” (ऋ०
सं० ७, ७, १६, २) । वसुक्तस्येन्द्रपुत्रस्येदमार्यम् । विष्टुवेन्द्री ।
महामने मरुत्कर्तापि शस्यते । इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात् सत्रामे-
ष्यतेकथादुर्भूत्वानिकानि धनूंष्यादत्ते, तानि मन्त्रश्नुदृष्ट्वैवमाह,

—“वृक्षे वृक्षे” वृक्षाप्यथे “धनुषि धनुषि” यावन्तोन्द्रेण वृक्ष-
 तानि धनूंषि, तेषु मर्येषु, प्रत्येकं “नियता” निवद्धा, ‘की-
 गत्या, गमयित्री वा शराणाम्, इन्द्रयाहाहृष्टा “अमीमयन्” ई-
 यति “शब्दं करोति” । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । “त-
 शब्दकरणानन्तरमेव “प्रपतान्” “प्रपतन्ति” “घयः” अथ
 ‘ततः’ ततो धनुषः ‘घयः’ पश्यवयवपत्रसम्यन्धात् इत्येव
 ‘घयः’ पक्षिणः । अथवा “चेतेर्गनिकर्मणः । साक्षादेव इ-
 ‘घयः’ न गुणवृत्त्या । ते ‘प्रपतान्’ प्रपतन्ति ‘पुरुषान्दत्ता-
 भक्षणाय, ते हि शत्रूणां प्राणान् भक्षयन्ति । अथ अयमेवमति
 प्रमाद्य इन्द्र इति ज्ञात्वा ‘विश्वं’ सर्वं ‘भुवनं’ भूतजातं याव-
 किञ्चिद्विहृतं कर्मणि ‘भयाते’ विभेति । अथ विभ्यत् कि-
 करोति ? ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुन्वन्’ अभिपद्यम् उचिते काले
 कुर्वत् ‘ऋषये च’ ऋत्विजे ‘शिक्षन्’ दक्षिणां ददते । इन्द्रोन्मु-
 मादरवदास्ते । सर्वमन्यत् परिहाय य एवमप्रमाद्य इन्द्रः, तं
 वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुमः ॥

निगमप्रसक्तं निराह,—“वृक्षो ब्रध्नात्” इति । स हि
 वृक्ष्यते छिद्यते इन्धनार्थम् ।

अत्र व्याख्याने गतार्थत्वात् न शेषो विवियते । एवं ताव-
 दैकदेशे वृत्तव्यदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ॥

अथेदानीमन्येष्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिप्रसृतो बहुष्वित्येत्
 प्रसङ्गतो दर्शयति । एतद्भूयैकपदिके घक्तव्यमिह तु गोशब्दप्रसक्त-
 ३, “आदित्योऽपिगौरुच्यते” एतस्मिन् मन्त्रे ।—

उतादः परुपे गवि सूर्यकं हिरण्यम् । न्यैर्यत् रथीतमः”
 (मू० सं० ४, ८, २२, ३) । मरुद्वाजस्येयमार्षम् । गायत्री ।
 गीष्णी । पूषा पुनरादित्यो नैरुक्तानां दृष्ट्या, अन्यत्र इयं वै
 रूपेति भूमिरुच्यते । “उतादः” ‘उत’ अपि, अथ इति छन्दसि
 समानार्थाः । अपि त्वकर्मार्षः, अपि रसानादत्ते, अपि तमां-
 श्यपहन्ति । ‘अदः’ अमुष्मिन् आदित्यमण्डले ‘परुपि’ पर्वभिस्त-
 द्भिति । अथवा भासति, भासा तद्भतीति । अहोरात्रादि पर्व
 तद्भतीत्यौपमन्यवः । ‘गवि’ गमनशीले सुहृत्तमप्यनवस्थायिनि
 ‘सूरः’ सूर्यः अवस्थितः । पूषा आदित्यमण्डलान्तः पुरुषः, तदेव
 पर्ववत् भास्वद् वा । ‘चक्रं’ चक्रनं क्रमणं वा गमनशीलं मण्डलं
 ‘हिरण्यं’ तेजोमयं चक्रं चक्राकृतिः । ‘न्यैर्यत्’ नियतगमन-
 वृत्तिना मार्गेण नित्यकालमीरयति । उद्यास्तमयमध्यन्दिनका-
 लोपलक्षणार्थम् । अथवा अमुष्मिन् मण्डलेऽवस्थितः, पर्ववति
 मण्डलान्तःपुरुषः सूर्यो भगवान् । ‘चक्रं’ लयक्षणनिमेषत्रुटि-
 सुहृत्तार्होरात्रार्द्धमासमासत्त्वयनसंबन्सरलक्षणं कालं चक्रं सर्व-
 भूतहारि ‘हिरण्यं’ हिरण्यमर्थं सर्वभूतविनाशस्थितिहेतुं ‘न्यैर्यत्’
 नित्यमीरयति । कीदृशः पुनः स सूर्याय ईरयति ? रथीतमः
 अन्येऽपि रथितः सन्ति, अयन्तु सुहृत्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो
 रथीतमः । स एवङ्गुणयुक्तः पूषा, तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये
 स्तुमः ॥

“अथाप्यस्वैको रश्मिधन्द्रमसं प्रति दीप्यते” । एको रश्मिरा-
 दित्यस्य सुपुष्पो नाम, चन्द्रमसं प्रत्ययस्थितो दीप्यते । “तदे-

‘गमथ्यौ’ “गमनाय” “यत्र” येषु स्थानेषु । किम्? “गावः
रश्मयः । ‘भूरिष्टङ्गाः’ “यदुष्टङ्गाः” यदुदीनयः ‘अयासः’ अयत्
मुहूर्त्तमप्यनयस्थायिनः । किञ्च, ‘अप्राह’ तेषु स्थानेषु ‘तत्
पदम्’ ‘उरगायस्य’ उरगामनस्य महागनेः भगवतो ‘वृष्णः’
“विष्णोः” ‘परमं पदम्’ आदित्यमण्डलं स्थानम् । स्थाने हि
पदसम्प्राप्ता, पदस्थ इति लोकेऽपि घक्तारो भवन्ति । ‘अवभाति
अवांगिदं सर्वं हृत्वा भाति दीप्यते भूरि यद्वित्यर्थः । एते
समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“भूरीति” एतन् ‘बहुनो नामधेयम्’ ।
“प्रमथति” हि तद् बहुधापि दीयमानम् । “शृङ्गं श्रयते”
तद् व्याधितं भवति शिरसि । “शृणातेर्वा” हिसार्थस्य । तत्र
हि हिनस्ति । “शिरसो निर्गतमिति घा” शृङ्गं परमेऽर्द्धे स्थितं
परार्द्धे स्थम् । अथवा परमर्द्ध्या युक्ते स्थाने स्थितं परार्द्धे
स्थम् । “पादः पद्यते” गत्यर्थस्य । पद्यते हि तेन । “तन्नि-
र्धानात् पदम्” यदुत्पद्यते, तत् सरूपमेव पांसां अन्यत्र घा तत्
पदमित्युच्यते पशोर्मनुष्यस्य घा । “पशुवाद्प्रकृतिः” चतुर्भासु
सामान्यात् । “प्रभागपादः” दीनारादिपादः । “प्रभागपाद
सामान्यादितराणि पदानि” ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि घा । विभाषो
हि तेष्वपि समान एव ॥ प्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् ॥

अधुनोपसंहरति,—“एवमन्येषामपि सरवानां सन्देहा
विद्यन्ते” न केवलं गोशब्दे पदशब्दे घा । तेषु हि त्वेतदौत्सर्गिकं
निर्वचनं लक्षणं द्रष्टव्यम्,—“तानि” “चेत् समानकर्माणि” यदि

सामान्यक्रियया युक्तानि, ततः "समाननिर्वचनानि" एव कर्त्त-
यानि । अथ पुनः "नानाकर्माणि" ततो "नानानिर्वचनानि" ।
एवं "यथार्थं निर्वक्तव्यानीति" ॥

अधुनैवमुक्तबोदाहरणैरेव तत्र सन्देहपदान्यनुक्रम्य मन्त्रेष्वेव
श्रावणात्,— "इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि" ।
"तत्र निश्चृतिर्निरमणाद्बृच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा" । लोके हीदं
सर्वभूतज्ञातमन्तभूतं यदभिधानानि यदाश्रयक्रियावचनाश्च शब्दा
निघण्टव उच्यन्ते, तेषाञ्च पृथिवी प्रथमा, तस्मात् तत आरम्भः ।
एकविंशतिरिति संख्या (२१) । पृथिवीनामधेयानि, स्वार्थं धेय-
प्रत्ययः, नामैव नामधेयम् । अनुक्रान्तानि, आनुपूर्व्येण पठिता-
नीत्यर्थः । एकविंशतिर्यान्यनुक्रान्तानि, एभ्योऽन्यान्यपि यानि
कानिचित् स्युः, तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—कु इत्ये-
तदसमाज्जातम् पृथिव्या नामधेयम् । उक्तं हि,— "नाग्निचिन्नरक्तं
याति न सत्पुत्रो न कुप्रदः"—इति । तत्रैतस्मिन्नेकविंशके गणे
"निश्चृतिः" इत्येतदभिधानम् । "निरमणात्" निविष्टानि रमन्तेऽ-
स्यां भूतानीति निश्चृतिः पृथिवी । रमेर्धातोः (भू० आ०) ।
"बृच्छतेः (नु० प०)" "इतरा" "कृच्छापत्तिः" दुःखसम्भवा,
निश्चृतिः पाप्मा । "सा" पुनरियं समाननामधेयत्वात् समान-
धुतित्वात् "पृथिव्या सन्दिह्यते" । "तयोः" समाननामधेयत्ये-
ऽपि क्षति एव कर्मकृतौ "विभागः"—एका निविष्टानां भूतानां
रमयित्री, एका पुनः कृच्छ्रमापादयित्री । एवं नानाकर्माप्यभि-
धानानि निर्वक्तव्यानि ॥

“तस्याः” कृच्छ्रापत्तेः पृथिव्या अपि “एषा” निर्वाचिका ऋग्
 “भवति”—॥ ३ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्तु
 तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निकृति-
 माविवेश । बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका वर्ष-
 कर्मणि नैरुक्ता त ईं चकारेति करोतिकिरती सन्दिग्धौ
 वर्षकर्मणा न सो अस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो
 यो ददर्शादित्योपहितं स मातुर्योनी मातान्तरिक्षं निर्माय-
 न्तेऽस्मिन् भूतानि योनिरन्तर्गिष्वं महानवयवः परिवीतो
 वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति बहुप्रजा
 भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शकृपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा
 देवता जानामीति तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तान्न
 जज्ञे तां पप्रच्छ विविदिपाणि त्वेति सास्मा एतामृचमादि-
 देशीषा मदेवतेति ॥ ४ ॥

“य. ईं चकार”—इति । दीर्घतमस भार्गवम् । त्रिष्टुप् ।
 महाप्रणे षैश्वदेवे शास्त्रे शम्पने । “अयं स शिङ्के”—इतीयमपि
 नथैष ममानार्पयिनियोगा । जगती । षे अष्येते धाम्ययार्मयि ।
 कधिन् “बहुप्रजाः” बहुपत्यो दग्निः पुरयः स दुष्योपत्याद-
 पत्यानां ध्यापत्रस्यान् “कृच्छ्रं” दुष्यम् “भापयते” । सा या तण

कृच्छ्रपत्तिः, सैवैतस्यामृचि निश्चृतिशब्देनोच्यते “इति” एव
 “परिव्राजकाः” परिव्राजकानामस्यामृचि सम्बन्धेयोऽर्थः ॥

स एव विस्तरेण प्रदर्शयते ।—‘यः’ ‘चकार’ करोति ‘ई’ गर्भं
 ‘न सः’ ‘अस्य’ गर्भस्य तत्त्वं ‘वेद’ केवलं त्वसी कामार्त्तः पुत्रार्थो
 वा करोत्येव गर्भम् । ‘यः ई’ ददर्श’ यश्चैनं पश्यति ‘हिरण्’
 अन्तर्हितमेतस्मिन् जटरे, एतस्मिन् वा शरीरे । ‘ई’ नु’ जन्तुम् ।
 ‘तस्मात्’ तस्यैव एव गर्भो याथात्म्यतः प्रत्यक्षे भवत्यध्यात्म-
 शास्त्रदृष्ट्या, नेतरस्य गर्भकर्तुः । ‘सः’ पुनरेव गर्भो ‘मातुष्योर्नो’
 गर्भाशयस्थाने ‘अन्तः’ उदरे पुप्यति, स मातुरशिनपीतलीडभक्षि-
 तेन चतुर्विधाहारपणिणामे ततः ‘परिवीन’ जरायुणा परिवेष्टितो
 यथाकालं जायते । अथैवं ‘बहुप्रजाः’ बहुशः प्रजायमानः स
 गर्भकर्त्ता गर्भतत्त्वमजानानः ‘निश्चृति’ दुःखम् ‘आविवेश’ आविश-
 तीत्यर्थः । एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानान् यो गर्भं करोति स दुःख
 मापद्यते, यस्तु अध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद, स गर्भकर्मणो
 निवर्त्तते, स निश्चृतिं नापद्यते । एवमस्यामृचि निश्चृतिदेवने-
 त्येव परिव्राजकार्थः ॥

अन्ये तु ब्रुवन्ते,—यः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्तरेषु
 बहुषु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवविद्धां निश्चृतिमावि-
 शति । यो रैतः सिञ्चति, तद्रूपो भूयो जन्मान्तरेषु बहुशः प्रजा-
 यमानो जन्ममरणसन्तानानुभवतीत्युक्तम् ।

“वर्षकमेति नैरुक्ताः” वर्षकमेतदुच्यते । निश्चृतिश्चात्र
 भूमिरुच्यते । एवं नैरुक्ता मन्यन्ते । यः करोति वर्षं, यो वा

किरति विरति । कः पुनरसी ? मेघ । स हि सर्वस्य कर्ता
 विधेता वा । मेघादि सर्वं प्रयत्नं । किं तस्य ? स सोऽस्य
 सर्वाभ्य तस्य "मेघ" यो इदं यः तस्यति "भारिगोपदिनम्"
 आदिभ्यस्य इह्यन्तर्गतं सर्वगतमित्यकम् । कश्चासी भन्तर्गतः ?
 प्रायुक्तान्ते सर्वभावेनाभित्यक्तं यदुपता यदुगः प्रतापमान
 निरुति भूमिगाविरुति समग्रायः ॥

अथैकान्तिरुक्तम् ।— "करोति किरती मन्दिर्षी" धातू "वर्-
 कर्मणा" सप्तश्लोके । उभयथा मृगायने,—यः करोति यो वा
 विरति । "मातान्तरिक्षम्" एतस्मिन् हि "भूनाति" "निर्मो-
 यन्ते" । एतदुभयकाशदानेन विगिष्टमुपकारं करोति । भूतानां
 जायमानानां "योगिन्तरिक्षम्" भाकाशस्यैव प्रदेशविरोध
 कश्चिन् । स वायुसंयुतः सन् उदकयोनिमायं पुष्पाति । तदे-
 तन् "वायुना" तस्य सद्भवन्तं दृष्ट्वायं,— "परियुतः" भवति ।
 इति शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते,— "अपसर्पानरः" स्त्रोयोतिः "पत-
 स्मादेव" । असावपि "परियुतः" एव "भवति" ह्यायं
 मांसं च ॥

एधमेतस्मिन् मन्त्रे, नेरुक्तानां निर्मुक्तिशब्देन भूमिरुच्यते,
 परिध्राजकानां कृच्छ्रापतिः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुत्वाद्-
 भयमप्युपपद्यत एव । तथा,— "दधिक्रावृणो अकारिणम् (सं०
 सं० ३, ७, १३, ६)"—इत्येष मन्त्रः, अग्न्युपस्थाने अग्निहोत्रे,
 अयमेव चाग्निष्टोमे "दधिक्रावृणो अकारिणमित्याग्नीध्रे दधि भक्ष-
 यन्ति (आ० सू० ६, १३)"—इति दधिमक्षणे, तथाचाश्वमेधे

‘दधिकार्ष्णो अकारिपमित्युन्धितायां सर्वा जपन्ति’—इत्यश्व-
 त्रिषाधेन पन्थो जपन्ति महिष्यामुन्धितायाम् । तत्रैवं सति
 तिविनियोगमस्यान्येनार्थेन भवितव्यम् । त एते घक्तुरभिप्राय-
 शादन्यन्वमपि भजन्ते मन्त्राः, न हि एतेषु अर्थस्येयत्तावधारण-
 ष्ति, महार्था होने दुःपरिज्ञानाच्च । यथाश्वारोहवैशिष्ट्यादश्वः
 साधुः साधुतरश्च बहति, एवमेते घक्तुर्यैशिष्ट्यात् साधून् साधु-
 राराधार्थान् स्ववन्ति ।

तत्रैवं सति लक्षणोद्देशमात्रमेवैतन्मिच्छास्त्रे निर्यचनमेकै-
 कस्य क्रियते । क्वचिच्च आध्यात्माधिदेवाधियज्ञोपदर्शनार्थः ।
 अस्मादेतेषु वाक्यतोऽर्था उपपद्येरन्—आधिदेवाध्यात्माधियज्ञा-
 यथाः सर्व एव ते योज्याः, नात्रापगधोऽस्ति ॥

‘एवमेव सन्देहाधिकारमुपजीवन्नाह’—‘शाकपूणिः सङ्कल्प-
 याञ्जके,—सर्वा देवता जानामीति’ । शाकानि यः पूणयति
 तदन्ति, स शाकपूणः, तस्यापन्त्यं शाकपूणिः आचार्य्यः । स
 तङ्कल्पयाञ्जके, सङ्कल्पं कृतवान् । किम् ? इति । सर्वा देवता
 जानामीति । “तस्मै” सङ्कल्पमेवं कृतवते “देवतोभयलिङ्गा”
 स्त्रीपुंलिङ्गा, अथवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च “प्रादुर्ब-
 न्त्व” । “तां” पुरतोऽवस्थितां सर्वां “न जज्ञे” न ज्ञातवान्,—
 केमिर्यं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति, अथवा किमिर्यं मध्यस्थाना
 मथवा द्युस्थानेति । “ताम्” अजानन् “पप्रच्छ” “विविदिषाणि
 न्या” । वेदितुमिच्छामि त्वाम्,—किमसि पुरुषः अथवा स्त्री ?
 इति, अथवा किमस्यन्तरिक्षस्थानाथवा द्युस्थाना ? इति ।

“मा” एव पृथक् सती “अर्थम्” शाक्यूनये “एतामुत्तम्” “आदि
देश” आदिपत्नी । किम् ? इति । “एता मर्देवनेति” मन्वा-
गुपि अहं देवनेति, एवञ्च मेरुतः मामेवम्या अरुणः साकाराद्यां-
गत्यापपायैति—॥५॥

अयं स शिष्टः येन गौरमीश्वता मिमाति मायुं
ध्वंसनावधिश्चिता । मा चित्तिभिर्नि द्वि नकारमर्त्यं विद्युद्भ-
वन्ती प्रति वत्रिमा इत ॥ अयं स शब्दायने येन गौरमि-
श्वता मिमाति मायुं शब्दङ्करोति मायुमिवादित्यमिति वा
वागेपा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्चिता मा चित्तिभिर्नि-
करोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रवृहते वत्रिं वत्रिगिति रूपनाम
वृणोतीति सतो वषेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तन् पुनरादत्ते ॥५॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयःपादः ॥ २, २ ॥

कतमा पुनरसावृम् ? इति । उच्यते,—“अयं स शिष्टः”
—इति । “अयं स शब्दायते” स एव मेघः शब्दं करोति । येन
मेघेन किं कृतम् ? इति । ‘येन गौरमीश्वता’ येन माध्यमिका वाग-
मिप्रच्छादिता सती “मिमाति मायुं” निर्मिमाते निर्वर्त्तयति
मायुम्, “शब्दं करोति” इत्यर्थः । “मायुः, कावृत्”—इति च
इत्यामसु पठितम् । अथवा मायुरादित्यो भवति, सर्वभूत-
समिधात्मानं निर्मिमाते । कायस्थितः ? “ध्वंसने”

दकध्वंसने उदकध्वंसने मेघे "अधिष्ठिता" । अयं तावदूर्ध्वो
 घान्तर्वत्तिन्या वाचो व्यक्तविद्युत्पाया अभिधायकः, मेघरूप-
 वात् पुरुरत्वाभिप्रायः । अधवायमुत्तरस्त्रीत्वामिप्रायः । यैवं-
 श्रुणा वा कर्मस्वरूपा, मेघशरीरा वा । 'सा चित्तिभिः' यद-
 ग्दशब्दकर्मभिः 'नि हि चकार' नीचैः करोति 'मर्त्यं' मनुष्यम् ।
 उर्वो हि विभ्यत्तस्या आसीदति भवनमति च । कदा पुनर्नि-
 त्तरोति मर्त्यम् ? इति, उच्यते,— "विद्युद् भवन्ती" इति, विद्यु-
 त्त्मना स्रष्टाख्येनाभिनिर्वर्त्तमाना, तदा हि दारुणश्चटवदाशब्दो
 भवतीति विशेषेण भयङ्करम्, न तथा विद्युद्दहितः । सैवमात्मान
 राविष्कृत्य विद्युद्वेपेण विक्षिप्य सर्वास्तु दिश्यात्मानं वर्षेण
 गच्छाद्य पृथिवीम् । ततो वर्षेण्युपरमे "प्रति" 'औहत' "ऊहते"
 "वत्रिम्" प्रत्युपसंहरति रूपमात्मीयमदृश्यं करोतीत्यर्थः । 'वत्रि-
 रिति रूपनाम' तदुच्यते इत्या खमाश्रयं घर्त्तते । यस्मिंस्तु पक्षे
 मध्यस्थानलिङ्गा दुस्थानलिङ्गा वेति तस्मिन् पक्षे मेघरूपत्वमवि-
 चक्षितम्, मेघवाचो विद्युत्पत्वञ्च । किन्तु पताचदुधिवक्षितम्—
 मेवाश्रया शब्दवती भूत्या माध्यमिका वाक् विद्युदात्मना स्थित्या
 वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुदकरूपभूतं जलाशयेभ्यश्चादित्या-
 त्मना स्थित्या पुनरादत्ते, विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षति,
 आदित्यात्मना दुस्थाने स्थित्वा पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । घश्यति
 हि,— "त्रैधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि (दै० १२, २, ८)"
 —इति ॥

सैवमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्गुणा, मध्यस्थाना वाऽऽदि

कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मो-
दन्तेऽस्मिन् भूतानि समुद्रको भवति समुनतीति वा
तयोर्विभागस्तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिक्षाष्टिपेणः शन्तनुश्च
कौरव्यौ भ्रातरी बभूवतुः म शन्तनुः कनीयानभिपेचया-
श्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः शन्तनो राज्ये द्वादश
वर्षाणि देवो न वर्षं तमूचुर्वाणिणा अधर्मस्त्वया चरितो
ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिपेचितं तस्मात्तं देवो न वर्षतीति
स शन्तनुर्देवार्पिं शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरो-
हितस्तेऽस्तानि याजयानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकामशुक्तं
तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

“हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” । हिरण्यम्य नामान्युत्त-
राणि । कुतः ? प्रवृत्तेभ्यः पृथिवीतामभ्यः, पृथिव्यामेव हिरण्य-
मुत्पद्यत इत्यतः पृथिव्यभिधानानन्तरं हिरण्यनामानि समाह्वा-
तानि । कियन्ति पुनस्तानि ? पञ्चदश, पञ्च च दश च पञ्चदश ।
यानि समाह्वातानि । असमाह्वातान्यपि सन्ति,—हाटकमुचर्ष-
चामीकरणशातकुम्भादीनि । कतमानि पुनस्तानि समाह्वातानि ?
इति । उच्यते,—“हेम, चन्द्रं, रुक्मम्”—इत्येवमादीनि । हिरं
ममेदमिति सर्वं एवैतन्मन्यते, तस्माद्धेम । चन्द्रम्, चन्दनेः
कान्तिकर्मणः, सर्वं एव होतन् कामयते । रुक्मम्, रोचनेऽर्थल-
नार्थस्य, तद्धि रोचिष्णुर्मयतीति । एषमूहितव्यं सर्वत्र निर्वचनम् ॥

भाट्ट.—“द्विगन्तं कर्मणात्” ? उच्यते,—“द्विगते भाग्य-
 भाग्यमिति वा” । भाग्यभाग्यं द्विगते वा द्विगित्तिः, कर्तृकर्म
 कर्मविष्णुदिवातेन विष्णुत्वंभात् । “द्विगते जनाङ्गमिति
 वा” । तेन द्वि एवदातः द्विगते । तत्राङ्गं कर्मविष्णुते,
 द्विगते वा भाग्यं । “द्विगते भाग्यं भाग्यं, वा” । भाग्यं द्वि
 तद् भाग्यं, भाग्यं द्विगते द्विगित्तिः, तद् भाग्यं भाग्यं ।
 तेन शूर्तनेन शूर्तिकोऽपि भाग्यं, किमुत मनुष्यः । “द्विगतेषां
 भाग्यं भाग्यं कर्मणः” तदि मन्त्रेण प्राच्यंते लोकानुभवेण ॥

“अन्तरिक्षनामान्युत्तमणि षोडश” । तद् न दश न षोडश
 कर्तमानि पुनस्तानि ? “अक्षयं, विष्णु, षोडश” — इत्येषमादीनि ।
 अक्षयमभ्युत्तमपति । नानाभावेन सयंतो विष्णुमिति विष्णु ।
 नानाप्रकारमेतदपति भूतान्ति षोडश । एषमाद्यभ्युत्तमपति ॥

भाट्ट.—“अन्तरिक्षम्” एव तावत् “कर्मणात्” ? उच्यते,—
 “अन्तरा” हीदं वावापृथिव्योरपमितम्, “क्षान्तं” च “भवति”
 पृथिव्यन्तमित्यर्थः । अथ “वा” “अन्तरा” “इमे” वावापृथिव्यो
 क्षियति निवसति “इति” अन्तरिक्षम् । अथ “वा” “शरीरेषु”
 एतदेव “अन्तर्” मन्त्रेऽपस्थितम् “अक्षयम्” । इतराणि
 पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मादक्षयत्वादान्तरिक्षम् ॥

“तत्र” तस्मिन् षोडशके अन्तरिक्षनामसमुदाये “समुद्र-
 इत्येतत्” अभिधानमुभयाभिधानम् । उभयाभिधायित्वात्,
 “पार्थिवेन समुद्रेण” एतेन जलाशयेन “सन्दिहते” एतदत्र
 सन्देहपदम् ।

भाह,—"समुद्रः कस्मात्" ? इति । उच्यते,—“समुद्रप्र-
 न्त्यस्मादापः” षीचितरङ्गशीकरादिभावेन । “सममिद्रवन्त्येन-
 मापः” सर्षा एव ह्यापो निम्नानुसारित्वात् समुद्रमेवामिमुख्येन
 द्रवन्ति, स हि निम्नो भवति । “सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि”
 संहृष्यन्ति जलचराणि सत्त्वानि, बहूदकत्वात् । “समुद्रको
 भवति” । उद्र इत्युदकनाम, तदस्मिन् संहतमिति समुद्रः ।
 “समुनत्तीति धा” सङ्कल्लेदयर्तात्यर्थः । अतो हि प्रसृतैरम्भोभिः
 सर्वमिदं सङ्घिलघ्यते । “तयोर्विभागः” ॥

यस्मिन्नुदाहरणो लक्ष्यते, “तत्र” “इतिहासमाचक्षते”
 आचार्याः । निदानभूतः ‘इति हेचमासीत्’—इति य उच्यते स
 इतिहासः । कतमः पुनरसी ? इति । उच्यते,—“देवापिध्वा-
 ष्टिपेणः” इत्येवमादीनि । देवापिध्वाष्टिपेणः, “शन्तनुध्व” आष्टिपेण
 एव “कौरव्यो” कुरूवंशप्रभवी “भ्रातरौ बभूवतुः” । तयोरेको यः
 “कर्नीयान्” “शन्तनुः” नाम, “सः” आत्मानम् “अभिपेचयाञ्चके
 बभिपेचितवानित्यर्थः । सोऽभिपिकः सन् राजा बभूव, इतरः पुन-
 र्ज्येष्ठः “देवापिस्तापः प्रतिपेदे” । स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्म-
 ण्यमापेदे, विश्वामित्रघ्नम् । “सतः” तेनापचारेण ज्येष्ठातिक्रम-
 ज्ञेन “शन्तनोः” “राज्ये” राष्ट्रे “द्वादश वर्षाणि देवो न धवर्ष” ।
 धवर्षति देवे “तं” शन्तनुम् “ऊचुः” उक्तघन्तः “ब्राह्मणाः”—
 “अधर्मस्त्वया चरितः”—“ज्येष्ठं भ्रातरम्” “अन्तरित्य” अति-
 क्रम्य “अभिपेचितम्” अभिपेक आत्मनः कारितो यतस्त्वया,
 “तस्मात्” तेन मर्यादातिक्रमेण “ते” तव राज्ये “देवो न धवर्षति”

प्रातःकालं प्रतिपद्यस्य—“इति” । “सः” एवमुक्तं “शन्तुः”
 “देवार्पि” “शिशिक्ष” पुनः पुनः शशास अभिगमितवानित्यर्थः
 कथम् ? “राज्येन” अम्युद्यतेन । अर्च्यमानः “देवापिस्वाव”
 काममहं “पुरोहितस्ते” “असानि” भवानि “याजयानि च”
 “त्वां” त्वां वार्षिकेण कर्मणा । न च राजा भविष्यामि, भवति-
 चास्तु राजेत्यभिप्रायः ॥

“तस्य” देवापेः “एतद्दु वर्षकामसूक्तम्” आविरभूत् । तत्र
 “तस्य” समुद्राभिधानसन्दिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय “एषा”
 निर्वाचिका ऋग् “भवति” ॥ १ ॥

आष्टिपेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापि देवसुमर्ति चिकित्वा
 स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अ
 आष्टिपेण ऋष्टिपेणस्य पुत्र इपितसेनस्येति वा सेना से
 समानगतिर्वा पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं त
 स्त्रायत इति वा होत्रमृषिर्निषीदन् नृपिर्दर्शनात् स्तोम
 ददर्शन्त्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भवम्या
 र्पत्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते देवापि देवानामाप्या स्तु
 च प्रदानेन च देवसुमर्ति देवानां कल्याणीं मर्ति चि
 त्वांश्च तनावान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तर उद्धतत
 भवत्यधरोऽधोरोऽधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपि
 तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

“भ्राष्ट्रियेणः भ्राष्ट्रियेणस्य पुत्रः, इपितसेनस्येति वा” ।
 न्यकल्पान्तरीणोऽन्यकल्पान्तरीणस्यैव शन्तनोर्वर्षार्थीयि कर्मणि
 तस्यै घृतः ‘होत्रं’ कर्म प्रति ‘निपीदन्’ उपविष्टवान् । ततोऽपि
 ‘वापिः’ नाम नाम्ना “देवसुमति” देवानां कल्याणीं मतिमुदक-
 प्रदानाभिमुखीं कर्तुं “चिकित्वान्” जानानः । स हि तथाऽ-
 ण्त्विन्, यथा देवानामुदकसम्प्रदानाभिमुखी मतिरभूत् । ततः
 रेनुष्टेपु देवेषु ‘सः’ देवापिः ‘उत्तरस्मात्’ अन्तरिक्षात् समुद्रान्
 अघरं समुद्रं पार्थिवं प्रति । एव विभागः समुद्रयोः । ‘अपो
 दिव्याः’ प्रशस्ताः शस्यसम्पत्कर्त्रीः ‘असृजन्.’ अक्षारयत् । किं-
 लक्षणाः ? ‘अर्ष्याः’ अर्षभूताः ‘अभि’ सर्वभूतानामुपरि । स
 देवाप्यधिकारे वर्त्तमान एतदकरोत् । अन्यस्मिन् कल्पेऽपि
 देवापिर्ममाप्येतदेवास्त्वित्येव वर्त्तमानेनाभिसम्बध्यत इति सम-
 स्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—भ्राष्ट्रिरायुधविशेषः, तदुत्पुला सेना
 यस्य, सोऽयमृष्ट्रियेणः । इपितसेनो वा नित्यमेव प्रेषितसेनः
 शत्रून् प्रति । “सेना, सेश्वरा” । इनेतीश्वरनाम, तेन हि सा
 नित्यमेव संयुक्ता भवति । “समानगतिर्वा” समानमेकमर्थमुद्दिश्य
 तथात्वमेतीति सेना । “पुत्रः, पुरु श्रायते” बह्वपि यत् पित्रा
 पारं हृतं भवति, ततोऽयं श्रायति पुत्रः । “निपरणाद्वा” निपृ-
 णाति निददाति ह्यसौ पिण्डान् पितृभ्यः इति पुत्रः । ‘अथवा
 ‘पुम्’ इति “नरकं” नरकस्थानमुच्यते, “ततश्श्रायत इति वा”
 पुत्रः । “भ्राष्ट्रिर्दर्शनात्” पश्यति ह्यसौ मूक्षमानर्धान् । “स्तोमान्

दर्शयत्यौपमन्यवः" । मन्त्राः स्तोत्राः, तान्ताः, ...
 परवर्तीनि "भौपमन्यवः" मानार्थ्यो मन्यते । ब्राह्मणनरि
 मिमग्र्ये दर्शयति,—“तद्यदेतान्नाप्यमानान् प्रथमः” इत्यति
 'तन्' एतन् । उच्यते,—यद्गृहमृषाणावृष्टिधम् । य
 यस्यान् 'एतान्' तप्यमानान् तप्यमानान् 'प्रथमः' ब्रह्मपुत्रः
 'म्वयम्भु' अष्टकम् अष्टागच्छन् । अनर्चीतमेव तस्यनो इ
 तपोविशेषेण । 'तद्गृहमृषाणावृष्टिधम्'—इत्येवं ब्राह्मणोऽपि "वि
 चिन्वार्यमाणं "भायते" । "देवापि, देवानामाप्या" स
 स्तुतिमिर्देवानाप्नोति, हविःसम्प्रदानेन च । "उत्तर, उद्ग
 उद्गततरो भवति" उपरिष्ठादयम्यानात् । "अधरः" अधो
 किमुक्तं भवति ? अध एवाम्नां चरति । "अधः" पुनः
 धायति" । तस्य ह्यधोगतिश्चादेव "ऊर्ध्वगतिः प्रतिभिद्धा"

"तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय" । किमुक्तं भवति ? 'त
 एवार्थस्य प्रकृतस्य यथोत्तरस्मात् समुद्राद् वृष्टिमयाचत देवे
 देवापि, यथा च पौरोहित्यमकरोत्, यथा वा अयाजयच्छन्त
 धर्षार्थी, येन कर्मणा । 'भूयसे' यद्गृहस्य 'निर्वचनाय' उक्त
 एषा—॥ २ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे . पुरोहितो होत्राय वृतः कृपय
 न्नदीधेत् । देवश्रुतं वृष्टिर्वनि रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्म
 अयच्छन् ॥ शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा शमस्मै तन्वा
 अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं दधतिः होत्राय वृतः

कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवधुतं देवा एनं भृष्यन्ति
 वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्
 सोऽस्मै पाचमपच्छद् बृहदुषव्याख्यातम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२, ३॥

यद्देवापिरिति । 'यत्' यस्मात् 'देवापिः' 'शन्तनवे' राज्ञे
 'पुरोहितः' पुरोहितो ह्येवाग्निकर्मणि व्याप्रियते, स पुरोहितः
 एव देवापिः "होत्राय" होतृकर्मणे वषांर्षीये कर्मणि "वृतः" सन्
 वृषयन् "कृपायमाणः" राज्ञः 'अर्दाधेन्' "अन्वध्यायत्" वृष्टिर्म-
 र्शदिति । तं "देवधुतं" देवापिमेतं 'वृष्टिवनि' "वृष्टियाचिनं"
 "रराणः" अददन् । "बृहस्पतिः" तस्मिन्नेव कर्मणि "ब्रह्मा
 आसीत्" ब्रह्मत्वैऽवस्थितः । "स." "अस्मै" वर्षसाधिकां
 "पाचम्" "अपच्छत्" अददादित्यर्थः । तथा पाचा तदनुगृहीतया
 देवान् स्तुत्या तेभ्यो वर्षमलभतेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“शन्तनुः” कस्मात्? इति । उच्यते
 —स हि कञ्चिद्दोगार्त्तं दृष्ट्वा ब्रवीति हि “तनोः शं” तव “अस्तु
 इति” तनोऽसाधगदो भवति । अथ“वा” “शमस्मै तन्वा
 अस्त्विति” एवमसाधाशास्ते । शमिति मुखनाम । तनुः शरीरं
 तदसौ नित्यं शरीरायाशास्ते । “पुरोहितः” शान्तिकपौष्टिका-
 मिचारिकेषु कर्मसु “पुर एनं दधति” राज्ञानः पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
 “देवधुतं” “देवा” हि “एनं” स्तुतीरुच्चारयन्तं “भृष्यन्ति” इति
 देवधुत्, तं देवधुतम् । “रराणः” इति “रातिः” दानार्थः “अभ्यस्तः” ॥

“बृहदुपगच्छ्यात्” । “बृहदिति महतो नामधेयम्, पतिं भवति” इति । मन्त्रनिदानद्वारेण धर्मोऽयमत्र दर्शितः । ज्योतिष्ठति कर्नायसो राज्यप्रातिभंमांतिप्रमः । पमांतिप्रमे च देवं न धरंतीति । निरुक्तपक्षे,—आष्टिणेणो मध्यमः, तद्व्ययमयमति पार्थिव आष्टिणेणो देवापिः, स शन्तनवे स्वर्गमे यजमानयेति धोऽयम् । बृहस्पतिरिति मध्यमः । स्तनघित्नुत्तृणां धानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति निरुक्तवृत्तो सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

—०—

॥ चतुर्थः पादः ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च यां त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्याम आदित्य कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भासेति वादितेः पुत्रः इति बाल्यप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाम्याग्निं सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यमूणोदक्षस्य भगवशांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः । आदित्या दानुनस्पती

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य । प्र स मित्रं मत्तो
 अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेनेत्यपि निगमो
 भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य । अथा वयमादित्य व्रते तुव ।
 व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सत इदमपीतरद्वृतमेत-
 स्मादेव निवृत्तिकर्म वारयतीति सतोऽन्नमपि वृतमुच्यते
 यदावृणोति शरीरम् ॥ १ ॥

लोकाभिधानाधिकारेणेदमुच्यते,—“साधारणान्युत्तराणि षट्,
 दिवश्चादित्यस्य च” इति । समानं ध्रियन्ते इति ‘साधारणानि’
 इमान्तीत्यकारो वर्तते । अतएव ‘उत्तराणि’ प्रकृतमपेक्ष्य ।
 केडात्र प्रकृतम् ? अन्तरिक्षनामानि (४४ पृ०) । नेभ्य इमान्यु-
 तराणि (५० पृ०) । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्’ (६) । कयोः
 नः साधारणानि ? ‘दिवश्चादित्यस्य च’ । कतमानि पुनस्तानि ?
 ‘सः, पृथ्विः, नाकः’—इत्येवमादीनि । “यानि त्वस्य” आदित्यस्य
 ‘साधारण्येन’ वर्तन्ते प्रधानस्तुतिभाजि नामानि,—“सविता”
 ऋगः, सूर्यः, पूषा—इत्येवमादीनि (४८३ पृ०), “तानि उपरि-
 षत् (द्वि० का० ६, २, १—३, ६) व्याख्यास्यामः” समदशोऽध्याये ।
 मानि तु नैघण्टुकानि संसृष्टरूपाणि च द्युनामभिः साकमित्यत
 ह नैघण्टुकप्ररणे निरुच्यन्ते ॥

आह,—“आदित्य” एव तावत् “कस्मात् ?” इति । उच्यते,
 -ऋणु । “आदत्ते” ह्यसौ “रसान्” रश्मिभिरित्यादित्यः ।

“भादसे मासं ज्योतिषाम्” तदुदये हि चन्द्रादीनां प्रमानं भवत्येव, प्रहापेशमेतन् । “भादीनां मासेति वा” सर्वतो हो मासां भादीम आगतो भवति । “अदिनेः पुत्र इति वा” अदिनिदेव माता, तस्याः पुत्रः, सोऽयमादिनेयः सन्नादित्य इत्युच्यते ।

“अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्यास्त्राये सूक्तमाक् सूर्यमादितेयम्” इति । ‘अल्पप्रयोगम्’ अल्पविषयम् । ‘तु’ शब्दो विशेषणार्थः, एतदेवाल्लप्रयोगविषयम्, इतगणि मविनृमगपूगादीनि बहुप्रयोगविषयाणि ‘अस्य’ आदित्यस्य । काल्प्रयोगविषयम् ! ‘आर्चाभ्यास्त्राये’ ऋचां यस्मिन्नभ्युपव्युपव्यांघ्राताः, सोऽयमावांभ्यास्त्रायो दाशतयः, तस्मिन्नल्पप्रयोगविषयम् । एतदस्मिन् पुत्रत्वाभिप्रायमभिधानम् । आदिनेय इति ‘सूक्तमाक्’ चैतदभिधानम्, न हविर्माक्, न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना हवि ध्वर्यये चोदितपूर्वमस्ति । यथा त्वेतन् सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त भजते, तथेदमुदाहरणम्,—‘सूर्यमादितेयम्’ इति “यदेदेन म धुर्यज्ञियासः (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)”—इत्यस्यामृचि । अतु मन्यन्ते,—आदित्य इत्येतदेवाल्लप्रयोगमिति । तत्र त्वेत विरुद्ध्यते,—सूक्तमागिति । हविरपि ह्यनेनाभिधानेन चोच्यते,—“आदित्यं यदुरूपमालभत”—इति । “तस्य च पशोरेतन् पल्वं मादित्यो देव उदगात् पुरस्तात्”—इति । अथ चैवमन्यथा वाक्य-न्यविभागेन स्यात्,—अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्यास्त्राये आदित्य हविर्माक्, न सूक्तमाक्, अल्पं हविः, सूक्तमाग्विषयमित्यर्थः ।

८.—सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते, कदाचिदपि हविः ।

तद्यथा—“सूर्य्यमादित्यम् (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)”—इति ॥

आदित्यशब्दप्रसक्तमाह,—एषम् “अन्यासामपि देवतानाम्” इति । देवता यज्ञमपेक्ष्येदमुच्यते,—“आदित्यामिधानप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति” । “तद्यथा एतन्” उदाहरणजातम्,—“मित्रस्य वरुणस्यार्य्यमृणो दक्षस्य भगस्यांशम्य इति” । “इमा गिर आदित्येभ्यो घृतासूः मनाद्राजभ्यो जुहा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्य्यमा भर्गो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षो अंशः” ॥ (ऋ० सं० २, ७, ६, १) ।—इत्यस्यामृचि सर्व एवादित्यप्रवादाः स्तुत्या स्तूयन्ते ॥

“अथापि मित्रावरुणयोः” आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद्यथा,—“आदित्या दानुनस्पती । दानपती” । “ता सघ्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवहरम् ॥” (ऋ० सं० २, ८, ८, १) । गायत्रीयं गृह्णन्मदेन दृष्टा । अमिषुवस्य षड्दहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगं नाम शश्वम्, तत्र “अयं घां मित्रावरुणा सुतः सोमः (ऋ० सं० २, ८, ७, ४)”—इत्येव सूचः तस्यते, तस्योत्तमा एवा । ‘ता सघ्राजा’ तौ सन्दीर्घौ “घृतासुती” तौ हि घृतमुदकमासुवाते, वर्षकर्मणा जनयतः । ‘आदित्या’ मदिनेः पुत्रौ ‘दानुनस्पती’ दानानामाशाने तौ यजमानैः सम्यक् स्तुतिमिर्हविभिश्च संसेविता सन्ती ‘सचेते’ प्रतिसंसेवेते यजमान-पमिमनैर्दानैः । ‘अनवहरम्’ अनवरुध्यमानादित्यर्थः । यजमान-विशेषणं वा युक्तम् । न कृताप्रां, शक्तौ च दानुमित्येवं मित्रावरुणावप्य स्तूयेते ॥

“अथापि मित्रस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति
 तद्यथा,—“प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्यान् यस्त आदित्य
 शिक्षति मतेन । न हन्यते न जीयते स्थानो नैतमर्हो अश्रोत-
 न्ति न दूरात् ॥” (ऋ० सं० ३, ४, ५, २) । अथमप्यने
 यद्वो निगमा इत्यपिशब्दः । प्र स मित्रेति विश्वामित्रेण इष्ट,
 त्रिष्टुप् । मित्रस्य चरोः पुरोऽनुषाफया । ‘प्र अस्तु’ प्रकर्षाम्बु
 भवतु । हे ‘मित्र !’ ‘आदित्य’ यदितेः पुत्र । ‘स मर्तः’ स
 मनुष्यः ‘प्रयस्यान्’ अन्नधान् । यः किं करोति ? ‘यः’ ‘ते’ तुभ्यं
 ‘शिक्षति’ ददाति ‘मतेन’ कर्मणा, निर्वपणप्रोक्षणादिना संस्वृत्यैर्दं
 द्वविध्यस्त्वक्षणम् । किञ्च, एवमतिप्रभावस्त्वं येन स मर्तो यस्तव
 यथा ‘त्वोतः’ त्यत्परिग्रहे वर्त्तमानः, त्वया रक्षितः ‘न’ केनचित्
 प्रत्यनीकभूनेनातिचलेनापि शत्रुणा ‘हन्यते’ हिंस्यते । ‘न’ चाह-
 तोऽपि स च ‘जीयते’ घर्शाक्रियते केनचित् । न च केवलं शत्रू-
 णामनाधृष्यः ? ‘न’ ‘एन’ त्वोतं सन्तम् ‘अंहः’ अपि पापमपि
 ‘अध्नोति’ व्याप्नोति यत् ‘अन्तितः’ ‘अन्तिकात्’ समीपात्, ।
 स्वशरीरादेव घाड्मनश्चेष्टानिमित्तमुत्पद्यते पापम्, सदुत्पत्तिस
 कालमेव त्वदनुग्रहादपध्वस्यते, ततस्त्वैनं न व्याप्नोति । न
 केवलं यदन्तिके उत्पद्यते, तदेवैनं न व्याप्नोति, किन्तर्हि ? यदा
 ‘दूरात्’ पुत्रभ्रातृजायादिद्वारेणैवमास्कन्दति, तदपि ‘न’ एन
 अभिव्याप्तुं शक्नोति त्वोतं सन्तम् । एवं महादुर्भावस्त्वयम्
 ततस्त्वां स्तुमः इत्यभिप्रायः ॥

“अथापि चरुणस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति ।

तत्राथा,—“अथा^१ घ^२यमा^३दित्य^४ व्रते^५ तव^६” इति । “उत्तमं^७ वरुण^८
पाशम^९स्मद्वाधमं^{१०} वि मध्यमं^{११} अधाय । अधाचयमादित्य^{१२} व्रते^{१३}
तवानागसो, अदितये^{१४} स्याम ॥” (ऋ० सं० १, २, १५, ५) ।
अनया त्रिष्टुभोपाहृतः शुन शेषो वरुणं स्तुतवान्, आत्मानं
मोचयिष्यन् । वरुणप्रदानेऽवचभृथेऽर्थां वारुण्यामिष्ट्यां हविषः
पुरोऽनुषाक्येयम् । हे ‘वरुण !’ त्रिषु स्थानेषु—अधो मध्ये
उपरिष्ठाच्च, ‘वयम् आचक्षाः स्यै’ पार्श्वतोऽतो श्रूमः ।—स्तुत्या
हविषा चोपसृमस्त्यमस्माभिरतस्तावन् ‘उत्तमं’ ‘पाशम्’ उपरिष्ठा-
दयस्थितम् ‘अस्मत्’ अस्मत्त ‘उत् अध्याय’ ऊर्ध्वं श्लथय ।
उच्चृत्य च विमुञ्जास्मानपीडयन् । योऽपि चायं ‘अधमः’ ते पाशाः
अस्मासु वर्तन्ते, एनम् अर्वाञ्चम् ‘अव’ अधय अवमुञ्च । तथाच
योऽप्ययं ‘मध्यमः’ ते पाशोऽस्मन्मध्ये वर्तन्ते, एनमपि तथैवाच-
स्थितस्तममिसर्जयन् ऊर्ध्वमधो वा अदुःखयन्नस्मान् ‘वि’
अधय विमुञ्च । अपैवं त्वया ‘वयं’ सर्वविमुक्तपाशाः सन्तो हे
‘आदित्य’ ! अदितेः पुत्र ! वरुण ! ‘अनागसः’ अपापाः
संशुद्धसर्वकिल्बिषाः । एतदेव हि यौगमाकीणं पाशात्रयमागः,
तेनावमुक्ताः सन्तः ‘तव’ एव ‘व्रते’ तवैव परिचरणकर्मणि
‘अदितये’ चात्मानोऽदीनःवाय अनुपक्षयाय आदरवन्तः स्थिताः
‘स्याम’ इत्याशीः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“व्रतमिति कर्मनाम (१८१ पृ०),
“वृणोतीति” । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” वृणोतेः, तद्धि कर्म
शुभञ्च हतं सदावृणोति कर्त्तारम् । “इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव”

“निवृत्तिकर्म” यमनिघमाख्यं यद्विद्येदिकमान्तर्वेदिकं वा, यद्वनि-
 मन्निधायुपेयते, तन् पुनः “घास्यतांति” एवं “मनः” नद्विषयेषु
 प्रवर्त्तमानं पुरुषं म्र्यादिषु घास्यति, तदनुसृत्य स पुरुषो निवर्त्त-
 तेऽयर्काणी, भविष्यामीत्येतस्माद् भवान् । “अन्तमपि व्रन-
 मुच्यते, यदावृणोति शरीरम्” । रसशोणितमांसमेदोमज्जास्थि-
 भावेन विपरिणममानम् ॥ आदित्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमिदं-
 मुक्तम् ॥ १ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्
 स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वृतेन द्यौर्व्याख्याता ।
 पृथिरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा
 रसान् संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः
 संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक आदित्यो भवति
 नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तद्
 प्रतिपिद्धं प्रतिपिध्येत । न वा अमुं लोकं जग्मुपे किञ्च
 नाकम् । नवा अमुं लोकं जग्मुपे किञ्च नासुखं
 पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति गौरादित्यो भवति
 गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत् पृथिव्या अधि
 दूरुक्ता भवति यद्यास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्ट्यादित्यो
 ३० रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति

वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नभ आदित्यो
भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा भन एव स्या-
द्विपरीतो न न भातीति वृत्तेन द्यौर्व्याख्याता ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२, ४॥

अधुना प्रकृतमेवोच्यते,—“स्वरादित्यो भवति” । “सु
अरणः” सुगमन इत्यर्थः । अथवा सुष्टु तमांसि ईस्यतीत्यर्थः ।
अथवा विशेषणविशेष्यभावेन एते वाक्ये स्याताम् । किमुक्तं
भवति—सु अरणः ? इति । उच्यते, “सु ईरणः” इत्येव ।
“स्वृतो रसान्” सुष्टु रसानादानुमृतो भूमिमान् आन्तरिक्षांश्च ।
“स्वृतो भासं ज्योतिषाम्” सुष्टु ग्रहनक्षत्रादीनां ज्योतिषां भास-
मादानुमृतो गतः । “स्वृतो भासेति वा” सुष्टु परिगतो भासेति
वा, सर्वतो ह्येव परिगतो दीप्स्था भवति ॥

“एतेन द्यौर्व्याख्याता” । उक्तं हि ‘तानि चेन् समानकर्माणि
समाननिर्वचनानि’—इति । सापि हि सु अरणा शोभनगमना
भवति, शोभनं वा अस्यामर्थ्यत इत्येवमादि यथासम्भवं योज्यम् ॥

“पृथ्विरादित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—
“प्राश्रुत एनं घर्ण इति नैरुक्ताः” । ‘प्राश्रुत’ प्रकर्षेण व्याप्राति
‘एनम्’ आदित्यं ‘घर्णः’ प्रोज्ज्वलः ‘इति’ नैरुक्ताः मन्वन्ते ।
“संस्पृष्टा रसान्” स हि नित्यकालमेव रसानां संस्पृष्टा भवति ।
तस्य तदेव कर्म, वक्ष्यति,—“अथास्य कर्म रसादानम् (दै० का०
७, ३, ४)”—इति । “संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम्” । आदित्य-

संस्पर्शादेव प्रह्वनक्षत्रचन्द्रमस्तां मासां नश्यन्ति । “संस्पृष्टो
भासेति वा” दीप्त्या । इति ए तर्पणः संस्पृष्टो भवति ॥

आह,—“द्यौः” कस्मान् पृथिनः ? उच्यते,—सापि हि
“संस्पृष्टा ज्योतिर्मिः पुण्यवृद्धिश्च” ॥

“नाक आदित्यो भवति” । आह,—कस्मान् ? उच्यते,—

“नेता भासां” सर्पासु दिशु । “ज्योतिषां” च “प्रणयः”
अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालप्रान्तोपलग्न ज्योतिषां यन्नर्माति ॥

“अथ द्यौः” कस्मान्नाकः ? इति । उच्यते,—“कमिन्नि

सुखनाम (३२४ पृ०)” । आह, ततः किम् ? इति । शृणु,—

“तत्प्रतिपिद्धं सन् पुनरपि “प्रतिपिथ्येत” । किम् ? इति ।

उच्यते,—तत्प्रतिपिथ्यमानम् ‘अकम्’ भवति, अमुखमित्यर्थः,

पुनरपि च प्रतिपिथ्यमानं ‘नाकम्’ भवति । ततो हिः प्रतिपेधः

प्रकृतभाषादयति, नाकमित्युक्ते सुखमिति प्रतीयते । ब्राह्मणमपि

चैतस्मिन्नर्थे भवति,—“न घा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम्”

—इति । आह,—किमुक्तं भवति ? “अमुम्” एव “लोकं”

द्वयुलोकं “जग्मुषे” गतयते “न” “किञ्च” किञ्चिन् नाकं

“नासुखम्” इत्यर्थः । किङ्कारणम् ? य एव हि “पुण्यवृत्तः”

भवन्ति, ते “एव हि” “तत्र गच्छन्ति” न च पुण्यवृत्तां दुःखन

मचिन्तुं न्याप्यम् ॥

“गौरादित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—“गम-

” ह्यसौ “रसान्” आत्मानं प्रति, उपक्षर्यं वा गमयति ।

“गच्छत्यन्तरिक्षे” स एवात्मना ॥

“अथ घोः, कस्माद् गोः? इति । उच्यते,—“यत्” यस्मादियं घोः “पृथिव्याः” “अधि” उपरि “दूरम्” अध्वानं “गता भवति” । किञ्च, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां” “ज्योतीषि” ग्रहनक्षत्रतारकादीनि “गच्छन्ति” तस्माद् गोः ॥

“विष्टवादित्यो भवति” । आह,—कस्मात्? उच्यते,—आभिमुख्येन हि एषः “रसान्” भौमानान्तरिक्षांश्च “आविष्टः” प्रविष्टो रश्मिभिरादानुम् । किञ्च, आभिमुख्येन “आविष्टो भासं” “ज्योतिषां” ग्रहादीनाम् । अथवा अयमेवाभिमुख्येन “आविष्टो भासेति वा” सर्वतो ह्येव सन्द्रीप्तो भवति ॥

“अथ घोः” कस्माद् विष्टु? इति । उच्यते,—इयमपि हि “आविष्टा” “ज्योतिर्भिः” ग्रहनक्षत्रादिभिः ये चान्ये पुण्य-रहतस्तैश्च तस्माद् विष्टविति ॥

“नम आदित्यो भवति” । आह,—कस्मात्? उच्यते,—“नेता” ह्येव “भासां” सर्वानु दिक्षु, “ज्योतिषां” च “ग्रणयः” व्याख्यातमेतन् । “अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः” भासनः सन् नम इत्युक्तो विपर्ययेण । “न भातीति वा” न न भाति भात्येवेति नमः ॥

“एनेन घोर्व्याख्याता” सापि ह्यादित्यबध्नेत्री भासामित्यादि योज्यम् ॥ २ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

चतुर्थः पादः ॥ २, ४ ॥

पञ्चमः पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्यमनात्तेषामादितः
साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः
कस्माद्दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात् तत्र काष्ठा इत्येतद-
नेकस्यापि सच्चस्य भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्वा
स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्वा स्थिता
भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यन्ते क्रान्वा स्थितो भवत्याज्य-
न्तोऽपि काष्ठोच्यन्ते क्रान्वा स्थितो भवत्यापोऽपि काष्ठा
उच्यन्ते क्रान्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १ ॥

आदिन्यसम्बन्धेनेषु “रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश” ।
“रश्मिर्यमनात्” उद्गम्य अश्वानां षा । “तेषां” “पञ्च” यानि
“आदितः” तानि “साधारणानि” “अश्वरश्मिभिः” । कतमानि
पुनस्तानि ? “भेदयः, किरणाः” — इत्येवमादीनि । ते इवन्ते
नो गच्छन्ति इति रोदयः, किरणा विशिक्ता भवन्ति ।

“दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ” । आदित्योपलक्षणा एते हि दिश
एत्यादिन्यनामभ्यः उत्तराणि दिङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
अष्टौ । कानि पुनस्तानि ? “धाताः, धाराः, उपराः” — इत्येव-
मादीनि । धाताः, धागता एते ताम्ने तमर्थं प्रति भवन्ति । धाराः-

अभ्यशुचते होताः सर्वमेव यदस्ति किञ्चित् । उपराः, सर्वमेव
येता उपरम्य रता भवन्तीत्युपराः ॥

आह,—“दिशः कस्मात्” ? “दिशतेः” अतिसर्जनार्थस्य
(तु० उ०), अतिसृज्यन्ते ह्यासु हचिरादीनि देवतानाम् । अथवा
“आसदनात्” तं तमर्थं प्रत्येता आसन्ना भवन्ति । “अपि वाभ्य-
सदनात्” अभ्यशुचते होतास्तं तमर्थम् ॥

“तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति” । तद्यथा,
—“काष्ठा दिशो भवन्ति” । आह,—किङ्कारणम् ? इति ।
उच्यते, “क्रान्त्या स्थिता भवन्ति” । क्रान्त्या होतास्तं तमर्थं
गत्वा स्थिता भवन्ति, न हि तदस्ति, यत्रेमा न सन्ति ।
“काष्ठा उपदिशो भवन्ति” । “इतरैतरं क्रान्त्या स्थिता भवन्ति”
अपि हीतरैतरं क्रान्त्या दिग्भिः साकं स्थिता भवन्ति ।
“आदित्योऽपि काष्ठोच्यते” । “क्रान्त्या स्थितो भवति”
असावपि स्वस्थानं क्रान्त्या गत्वा स्थितो भवति । “आज्य-
तोऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्या स्थितो भवति” । आज्यन्तोऽपि
स्वस्थान्तः काष्ठोच्यते, असावपि स्वप्रदेशं क्रान्त्या गत्वा स्थितो
भवति । “आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते” । ता पुनर्द्रव्यः,
अथवाश्वास्थावराश्च । तत्र, “क्रान्त्या” गत्वा जलाशयमेताः
स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम्” काष्ठात्वम् । अस्थावराणां
ः कामन्ते श्वेताः, न क्वचिन् तिष्ठन्तीति काष्ठा मेध्या
ः ॥ १ ॥

अत्रोऽपि चैतस्मिन्नेवार्थं भवति,—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये नि-
 शरीरम् । वृत्रस्य निष्यं विचरन्त्यापो दीर्घं तम् आद-
 दिन्द्रशत्रुः । अतिष्ठन्तीनामनिवेशमानानामित्यस्यावर-
 काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं भृणातेः शत्र-
 र्वा वृत्रस्य निष्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्यापः ।
 दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदा शैतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽ-
 शमयिता वा शतयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्को वृत्रोः ।
 इति नैरुक्तास्त्वाप्तोऽसुर इत्यतिहासिका अपाञ्ज्योतिष-
 मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्ध-
 भवन्त्यद्विवत् तु खलु मन्त्रवर्णां ब्राह्मणवादाश्च विवृष्ट-
 स्रोतासि निवारयाञ्चकार तस्मिन् हते प्रशस्यन्ति
 आपस्तदभिवादिन्येषुर्म् भवति ॥२॥

अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यसूपस्येयमार्यम्, दासपत्नीरि-
 च । त्रिष्टुभावेते । अग्निष्टोमे निष्येयव्यं नाम शस्त्रम्, तत्र नि-
 शरीरमेतन् मूलम्, तत्र ह्ये अपि शस्येते । न तिष्ठन्तीत्यतिष्ठन्-
 तासाम् “अतिष्ठन्तीनाम्” मेषोद्गन्तर्गतानामपाम्, ता दि मं
 गच्छन्त्येव तदाधागत्याम् । ‘अनिवेशनानाम्’ “अनिशि-
 मानानाम्” न हि ताः क्वचिद्विचरन्ति, यावच्चानार-
 नाप्नुयन्ति । तासामर्थविधानां “काष्ठानां मध्ये” अर्थानि

तानां याह्यतो मेघाख्यं “निहितम्” अयस्थापितं धाम्ना
 “शरीरम्” आवृत्य अपः, तासामेव गुण्ये । ताः पुनः ‘आपः’
 तस्य “वृत्रस्य” मेघस्य “निष्यं निर्णामं” येनासौ नीचैर्नमति नं
 प्रदेशं “विजानन्ति” इव । यतस्तेन प्रदेशेन “विचरन्ति” प्रचरन्ति
 निम्नानुसारिण्यो हि ताः । असावपि वृत्रस्तासु प्रचरन्तीषु
 तत्प्रचरणनिरोधं चिकीर्षुः स्वशरीरविवृद्ध्युः दीर्घं तमः’ स हि
 तमः स्वत एव, धूमादिप्रभवत्वात् । यावन्तं प्रदेशं निम्नमनु-
 मरन्त्यो मेघस्य ताः स्तुता भवन्ति, निषित्स्यन्त्यस्ततो
 बहुतरप्सो वर्द्धते । तद्वदहम्सया एयं दीर्घं तम आवृत्य
 ‘आशयत्’ आशेत इत्यर्थः । कः पुनरेवमाशयत् ? ‘इन्द्रशत्रुः’
 इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“शरीरं शृणातेः (२८३ पृ०)” हिंसा-
 र्थस्य, हिंस्यते हि तत् । “शम्रातेर्वा (२८३ पृ०)” हिंसार्थस्य “दीर्घं
 शयतेः (भू० अ०)” वृद्ध्यर्थस्य, वृद्धं तद् भवति । “तमः तनोतेः
 तना० उ०)” तेन हि सर्वमेव ततं भवति । “आ शयत्” “आङ्”
 र्थस्य “शेतेः” । ‘इन्द्रशत्रुः, इन्द्रोऽस्य शमयिता वा’ हन्तेत्यर्थः
 ‘शातयिता वा’ हन्ता वा, धात्वन्वयत्वमर्थकत्वम् ॥

इह मन्त्रे वृत्र इत्येतच्छ्रुतं तदेतत् नैगमानुप्रसक्तं विचार्यते
 त्युपयुक्तस्तच्छब्दः । आह,—“को वृत्रः ?” उच्यते,—“मेघ
 ति नैरुक्ताः, त्याप्नोऽसुर इत्यैतिहासिकाः” । निरुक्तमधीयते
 रुक्ताः । आह,—यदि मेघो वृत्रो य एव मन्त्रेषु यत्र सङ्ग्रामे
 यने तत्र कः समाधिः ? इति । उच्यते,—“अपाञ्च ज्योतिषश्च

मिश्रीभावकर्मणो धर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति" ।
 'अपाञ्च' मेघोदरान्तर्गतानां 'ज्योतिषश्च' वैद्युतस्य इदमूतवृत्तेः
 'मिश्रीभावकर्मणो धर्षकर्म जायते' तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा
 घाया वेष्टितेन इन्द्राख्येनोपताड्यमाना आपः प्रस्थन्दते—धर्षा
 भावाय कल्पन्ते । 'तत्र' एवं सत्युदकतेजसोरितरेतरप्रति-
 हन्दभूतयोः 'उपमार्थेन' रूपकल्पनया 'युद्धवर्णा भवन्ति'—एति
 युद्धे रूपकार्णात्यर्थः । न ह्यत्र यथाभूतं युद्धमस्ति, न हीन्द्रस्य
 शत्रवः केचन सन्ति । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नर्थे अस्ति नेन्द्रस्य
 शत्रवः—“यदचरस्तथा वाचुधानो यलानीन्द्र प्रद्रुषाणो जनेषु
 मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य रुधुं न नु पुरा विवित्से ।”
 (ऋ० सं० ८, १, १५, २) । वामदेवपुत्रस्य वृहदुक्त्यस्यार्थम् ।
 त्रिष्टुप् । व्यूहस्याष्टमेऽहनि निष्कैवल्ये शस्यते । 'यन्' 'अचरः'
 त्वं नानाप्रकारं 'तन्वा वाचुधानः' शरीरेण विप्रहवान् भूत्वा
 घाशुधानः पुनः पुनः वर्द्धमानः । कथं पुनरचरः ? “यलानीन्द्र
 प्रद्रुषाणो जनेषु” । 'यलानि' आत्मीयानि धीर्याणि, हे 'इन्द्र !
 'प्रद्रुषाणः' इव । क ? 'जनेषु' । किं त्वं तथैव ? न । “मायेत्स
 ते यानि युद्धान्याहुः” । 'यानि युद्धान्याहुः' चेतिहासिका
 नानारूपाण्युपप्रदर्शयन्तः, 'सा' अपि च 'ते' तत्र 'भाया ए
 मायेव । किं कारणम् ? 'नाद्य' शत्रुः तवास्ति प्रत्यनीकभूत
 'न नु पुरा' नापि पुरा कश्चिदासीत्, यावद् वीर्यं किञ्चित् क्व
 दग्नि मत्रं तन् त्वमेव । “वीर्यं वै प्राचीर्यमिन्द्र इति ।
 निरुपाते” । क्व मे शत्रुः ? येन सार्कं युयोधिष । एतन् त्वमर्ष

'विचित्से' वेत्स्येव, न केवलमहमेवेत्यभिप्रायः । एवमेतन्मन्त्रे मायात्पमेव युद्धमिति ध्रुयते । विज्ञापने च "तदाहुर्नैतदस्ति यदेषामुरमिति" । तस्मान् माधुक्तम्,—अथाञ्च ज्योतिषश्च मिथोभायकर्मणो जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति" ॥

ब्राह्म, - किं घृत्रवदेव रूपाणि भवन्ति? नेत्युच्यते,— "अहियत्तु मल्लु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणघादाश्च" । च समुद्ययार्थो द्रष्टव्यः । घृत्रवच्चाहिवच्चेति मन्त्रवर्णा भवन्ति, ब्राह्मणघादाश्च शाणान्ते भवन्ति, तदप्युपेक्षितत्रयम् । "तस्मिन् हने" घृत्राख्ये मेषे हने "प्रसस्यन्दिर् भावः" ॥

"तदभियादिनी एषा" -- ॥ २ ॥

दासपत्नीरहिगोषा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । अपाभ्विलमपिहितं यदासीद्बृत्रं जपन्वा अपत-
 ड्वार ॥ दासपत्नीदांमाधिपन्न्या दासो दम्यतेरुपदामयति
 कर्माण्यहिगोषा अतिष्ठन्नदिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्त-
 रिक्षेज्यमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हसितोपसर्ग आहन्तीति ।
 निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वाणिग् भवति पणिः
 पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां विलमपिहितं यदासीद् ।
 विलं भरं भवति विभत्तैर्बृत्रञ्जग्निवानपववार तद् बृत्रो
 वृषोतेर्वा वर्ततेर्वा वद्धतेर्वा यद्वृषोत्तद् बृत्रस्य बृत्रत्वमिति

विज्ञायते यदवर्तते तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यः
वर्द्धते तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

दासपत्नीति । 'अपां' 'यन्' 'चिन्' निर्गमद्वारम् 'अपिहितम्'
'भासीन्' तेन मेघेन, 'तन्' यदा इन्द्रः तं 'वृत्रं' मेघं 'जघन्वान्'
निजग्निवान् भ्रहत, दृष्ट्वा च 'अपवचार' अपावृत्तवान् । अथ
तदा तस्मिन् निदृते अपावृत्ते च द्वारे नाः आपः प्रम्यन्दिरे धर्मा-
भाघेनेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“दासपत्नीः दासाधिपत्न्यः” दासः
कर्मकरः, तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा
श्रान्तः, तासु पीतासु विश्रान्त आप्यायितो भवति । विश्र-
प्रसक्तं निरुच्यते,—“दासो दस्यतेः (दि० प०)” स हि “उप-
दासयति” उपक्षयति कृष्यादीनि “कर्माणि” । “अहिगोपाः”
“अहिना गुप्ताः” । “अहिः” कस्मात् ? उच्यते,—“अयनात्”,
“एति” हि असाँ “अन्तरिक्षे” । शब्दसामान्यान्निरुच्यते,—
“अयमपीतरोऽहिः” सर्पः “एतस्मादेव” असावपि हि एति ।
अथवा “निर्हसितोपसर्गः” स्यात् । कथम् ? “आहन्ति” असाँ
भोगेनेत्यादिः । आहपूर्वस्य हन्तेः (भदा० प०), स पुनरयमुप-
सर्गं निहस्य ह्रस्व' दृष्ट्वा अहिरुच्यते । “पणिर्यणिग् भवति”—
इति पर्यायेण तरघवचनम् । “पणिः पणनात्” पणिति हस्राँ
यवहारं करोति । पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—“वजिक् पण्य”

षण्णो यत् द्रव्यं तत् षण्यम्, तदसौ "नैनेक्ति" नित्यकालं
 शुर्वाकरोति मूल्याहं स्यादिति । "विलं भरं भवति" "विभरौः
 (जु० प०)" धातोः, भृतं हि तदुदकादिभिः । "वृत्रो वृणोतेर्वा
 (स्वा० उ०) वर्त्ततेर्वा (भू० आ०) वर्द्धतेर्वा (भू० आ०)"—
 इत्येषां धातूनामन्यतमस्य । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—
 "यद्वृणोत्" अन्तरिक्षमुदकं धा, महत्त्वात् "तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्"
 —"इति" एवं ब्राह्मणोऽपि "विज्ञायते" विचार्यमाणो ज्ञायते ।
 अथवा "यद्वर्त्तत" इन्द्रेण हतो वृत्रो मेघः अपां विले अपावृते
 अपः वृष्टिभावेन अवर्त्तयत् प्रायर्त्तयत्, "तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्" ।
 अथवा "यत् अवर्द्धत" असावतिमात्रप्रमाणम्, "तद्वृत्रस्य
 वृत्रत्वं" स्यादिति ॥ ३ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

षष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मान् प्रर-
 मयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति
 रातेर्वा स्यादानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्याभवश्याया उपोनामा-
 न्युत्तराणि षोडशोपाः कस्मादुच्छतीति मन्या रात्ररपरः
 कालस्तस्या ष्या भवति ॥ १ ॥

“काष्ठा इत्येनदनेकम्यापि सत्यस्य भवति”—इत्यत्र
 भारम्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृतमिदानीमुच्यते,—
 “रात्रिनामान्युत्तराणि प्रयोर्विशतिः” । रात्रेनामानि ‘रात्रि-
 नामानि’ । ‘उत्तराणि’ इति प्रकृतैभ्यो दिङ्नामभ्यः तमःसकशा
 हि रात्रिः, तस्य च तमसो दिङ्नेयादमन्त्रामो भवति, प्रतो
 दिङ्नामस्य उत्तराणि रात्रिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि !
 ‘प्रयोर्विशतिः’ त्रीणि च विशतिश्च प्रयोर्विशतिः (२३) । कतमानि
 पुनस्तानि ? “श्यायी, क्षपा, शर्यगी”—इत्येवमादीनि । श्याव-
 घर्णा हि रात्रिरिति श्यायी । स्वैः स्वैः कर्मभिः महति क्षीयन्त
 प्राणिनः इयं स्वापेन पातीति क्षपा, अम्यां हि सुप्ताः पुनर्नवा इव
 प्राणिनः प्रातरुत्तिष्ठन्ति । शरणमस्यां म्वापार्यं मियत इति शर्वरी ।
 इत्येवमादि सर्वत्र योज्यम् ॥

आह,—“रात्रिः कस्मात् ?” इति । उच्यते,—इयं ह्यागच्छन्ती
 प्रकर्षेण रमयति । कानि ? “भूतानि नकञ्चारीणि” पिशाचा-
 दीनि, तानि हि विगतेऽहनि रात्र्यामुपस्थितायां प्राप्तेऽयं विहार
 समयः इति प्रकर्षेण रमन्ते । “उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति”
 इतराण्यपि दिवाचारीणि सैवोपरमयति, तस्यां ह्युपस्थितायां
 दिवाचराणि भूतानि मनुष्यादीनि इतिकर्त्तव्यताभ्यः उपरमन्ति,
 उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निवासाय । “रातेर्वा स्यात् दान-
 कर्मणः” दानार्थस्य । आह,—किमस्यां प्रदीयते ? उच्यते,—
 “प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः” अवश्यमायन्तीत्यवश्यायाः, तुषारा
 इत्यर्थः, ते हि रात्रौ निपतन्ति ॥

“उपोनामान्युत्तराणि योऽश” उपसो नामानि । रात्रेरव-
 षपरः कालः उप आरुषो भवतीति रात्रिनामभ्य ‘उत्तराणि उपो-
 नामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘योऽश’ (१६) षट् च दश च
 योऽश । कतमानि पुनस्तानि ? “विभाचरी, सृगी”—इत्येवमा-
 र्हीनि । विविधां भियं भासं वृणांतीनि विभाचरी । शोभनं मरा-
 णामस्थानुत्थानं भवतीति सृगी । इत्येवमादि निर्वचनं योज्यम् ॥

आह,—“उपाः कस्मान् ?” इति । उच्यते,—“उच्छतीति
 सत्याः” । ‘उछी विषासे (भू० प०)’ विषासयति ह्ययं तमांसि
 तस्मादुच्छतीत्येवमस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्याः कर्त्तरि कारके
 भास उपा इत्येतदभिधानं भवति । आह,—“का पुनरियमुपाः ?
 इति । उच्यते,—“रात्रेरपरः कालः” स उपा इत्युच्यते ।
 आह,—“कथमेतदुच्यते रात्रेरपरः कालः उपाः ? इति । उच्यते,
 “नस्याः” उपसः रात्र्यपरकालत्वम् । “एपा” निर्वाचिका ऋग्
 “भवति”—॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमचित्रः प्रकृतो
 अजनिष्ट विम्बा । यथा प्रसूता सवितुः मवाय एवा रात्र्यु-
 पसे योनिमारिक् ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमचित्रं
 प्रकृतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः
 प्रमवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युपसे योनिमरिक्त स्थानं
 स्त्रीयोनिरभिप्युत एनां गर्भस्तस्या एपापरा भवति ॥ २ ॥

इदं श्रेष्ठमिति । आङ्गिरसस्य वृत्सम्प्रेयमार्यम्, उत्तमं य ।
 उमे अपि त्रिष्टुभावेते, प्रातःानुवाकाशियनयोः शम्भेने । “इत्”
 उपरोलक्षणं “ज्योतिः” “श्रेष्ठम्” आदित्यादीनां “ज्योतिषम्”
 इति निर्धारणे यष्टौ । आदिन्यो हि सापकः प्रकाशकः, चन्द्रो
 अथ निर्गतः प्रकाशकश्च, इदं पुनर्नात्युष्णं नानिर्गतं प्रकाशकञ्च ।
 इत्येवमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् । ‘मागान्’ ‘मागमन्’
 आगच्छतीत्यर्थः । “चित्र” चायनीयं पूजनीयं वा श्रेष्ठत्वादेव,
 ‘प्रकेतः’ “प्रकेतनं प्रज्ञानमम्” “अजनिष्ट” जातमित्यर्थः । जातं
 सदागच्छति सर्वासु दिशु । ‘विभ्या’ “विभूतमम्” इदमक्ति-
 महत्त्वाद् विभूततमं विस्तीर्णतमम्, इतराणि परिच्छिन्नतराणि
 ज्योतीषि अपेक्ष्य । किञ्च, “यथा प्रसूता” प्रकर्षेण सूता प्रसव-
 मनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । “रात्रिः” “सचिनुः”
 “आदित्यस्य” ‘सवाय’ “प्रसवाय” आदित्योत्सृष्टे देशे जायते ।
 “एवम्” ‘एव’ “रात्री” रात्रिः उपसो जन्मार्थं “योनि” “स्थानम्”
 अवकाशम् “उपसे” आत्मलाभाय ‘आरेक्’ “अरिचत्” आरेच-
 यति, इदानीत्यर्थः । यथोपा आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदनन्तर-
 जन्मत्वात्, एवं रात्रिरुपसो जन्मनो हेतुः, इत्येवमस्यामृचि रात्रे-
 रैव वापरः कालः उपसञ्ज्ञित इति गम्यते । स्थानं योनिशब्दे-
 नोच्यते । यद्धि यस्मिन् विधीयते, तत् तेन साकं युतं भवति
 मिथीभूतमित्यर्थः । इयमपीतरा—“र्षीयोनिः” एतस्मादेव ।
 किङ्कारणम् ? “अभियुतः” हि “गर्भः” “एनाम्” भवति, आमि-
 र्धीभूत इत्यर्थः । पूर्वत्र,—“अयमपीतरो योनिः, एतस्मादेव ।

(किम्?) परियुतो भवति" इति परियषनक्रियासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः, इह पुनः 'अभिपुत एनां गर्भः' इति मिथी-
भावसामान्येन उभयलिङ्गद्वयं व्यास्योपदर्शितम्,—इह स्त्रीलिङ्गम्,
तत्र पुल्लिङ्गम् इति । "तस्याः" उपसः "एषा" "अपरा" शृग्
"भवति"—(अस्यैवार्थस्य दृढतायै तत्रैरणः काल उपा उच्यत
इति) ॥ २ ॥

रुशदत्सा रुशती श्वं त्यागादारंगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
समानवन्धू अमृते अनूची धावा वर्णं चरत आमिनाने ॥
रुशदत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः
सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रिमहग्णाडा । रुशती श्वेत्या-
गात् । श्वेत्या श्वेततेररिचन् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्ण-
वर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णोऽर्थेन संस्तौति
समानवन्धू समानवन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची इती-
तरेतरमभिप्रैत्य धावा वर्णं चरतस्ने एव धावी द्योतनादपि
वा धावा चरतस्तया चरत इति स्यादामिनाने अन्योन्य-
स्याध्यात्मं कुर्वाणं अहर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादु-
पाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरी-
यायामृचि ॥ ३ ॥

स्नाहसेति । “स्नाहन्मा” रोचिष्णुयन्सा, सूर्यो हि रोचिष्णुः, तं “सूर्यम् भग्ना घन्ममाह” मन्त्रदृक् । “माह-चर्ष्यात्” । मानुसहचरो हि घट्टो भवति, अयमपि चानयोपमा सह चरतीत्येतस्मान् सामान्याद् घन्स उच्यते । “रसहृणाद्वा” । यथा हि मानुरूधमः धौराण्यस्य रसस्याहर्सा भवति घत्सः, एवमेवोऽप्यौपसिकानामवश्यायाख्यानां रमानामाहर्सा भवति रश्मिभिः,—इत्येतस्मान् सामान्याद् घन्सत्वम् । “श्वती” रोचनशोळा आन्मनापि । “श्वेत्या” “श्वेतनेः” धातोः (मू० आ०) । श्वेतो वर्ण एन्यस्याम्, श्वेतवर्णन्यर्थः । या चैवं-लक्षणा उपाः, सा “आगात्” आगच्छति । आगतायाश्च तस्याः “आरेक्” ‘अरिचत्’ आरेचयति । “कृष्णा” ‘कृष्णवर्णा रात्रिः’ । किमारेचयति ? “सदनानि” स्थानानि । “अस्याः” उपसः । येष्वियमुपा स्थानेषु आगता सर्वा आसीदति, तान्यारेचयति रात्रिः । एवं तावदयमर्द्धघों रात्र्युपसोर्विभक्तस्तुतिः, “अथ” अनेनोत्तरार्द्धेन “एने” रात्र्युपसी “संस्तौति” ।—“समान-चन्धू” एते रात्र्युपसी, “समानचन्धने” समानमनयोर्यन्धनम् । आदित्यस्यैयं ह्यस्तामयं प्रति रात्रिर्वद्धा संश्लिष्टा, उदयं प्रत्युपाः, एवं समानचन्धू । “अमृते, अमरणधर्माणौ” न हि रात्र्युपसी च्रियेते । “अनूर्धा इतीतरैतरमभिप्रेत्य” इतरैतरं संश्लिष्टे ह्येते । “द्यावा घर्णं चरतः” । “ते एव” रात्र्युपसी । “द्यावो द्योत-नात्” उपा हि स्वैन प्रकाशेन द्योतते, रात्रिरपि स्वैन तमोर्वीर्येण नक्षत्रगणेन वा स्वमधिकारं प्रति द्योतते । एवं हि द्यावेति

अहश्च कृष्णमहरजुनञ्च विवर्त्तते रजसी वेद्याभिः ।
 वैश्वानरो जायमानो न राजाधातिरज्ज्योतिषाम्निस्तमांसि ॥
 अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लञ्चाहरजुनं विवर्त्तते रजसी वेद्या-
 भिवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवाद्यन्ना-
 दित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निज्योतिषा तमांसि
 मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सत आ
 उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिरुपर
 उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति
 वा तेषामेषा भवति ॥ ४ ॥

अहःशब्दो हि रात्रिमहश्चोभयमभिधत्ते, अतः सन्देहपदम्,
 तस्यैव विभागोऽस्यामृचि उपपदविशेषात् प्रदर्श्यन्ते,—अहश्च
 कृष्णमिति । भरद्वाजस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् । षष्ठस्य षष्ठेऽह-
 न्याग्निमारुते शस्त्रे शस्यते । “अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहर-
 जुनम्” । अर्जुनशब्दो हि शुक्लपर्यायः । “विवर्त्तते” विपर्य-
 येण वर्त्तते । रात्रिरतीता, अह आयातम्, अहर्तीतं, रात्रिरा-
 ताता, इत्येवम् । “रजसी” रजके । ज्योतिषा हि भूतान्यहो
 जयति, तमसा रात्रिः । “वेद्याभिः” “वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः”
 हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, अहनि च रात्रौ च प्राणिनाम-
 ता वेदितव्या एव भवन्ति, बहुत्वात्, न हि विदितानामन्ताः

कदाचित् । किञ्च, “वैश्वानरः” अग्निः ‘अघातिरत्’ “अघाहन्”
अपहन्ति, स्येन “ज्योतिषा तमांसि” । कथम्पुनरपहन्ति ?
‘जायमानो न न राजा’ “जायमान इव”, “उद्यन्” “सर्वेषां”
सर्वभूतानां “राजा” “आदित्यः” । यथा ह्यवजादित्यस्तमांसि
अपहन्ति दिवा, एवम् “अग्निः” अपि रात्र्यापहन्तीत्यग्निरा-
दित्येन तम उपघातं प्रत्युपमीयते ॥

“मेघनामान्युत्तराणि त्रिशन्” । मेघानां नामानि तानि
उत्तराणि, प्रकृतैर्भ्योऽहर्नामभ्यः, मेघा ह्यहनि रात्रौ चाशेषेण
भवन्त्यतो रात्र्यहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि । कतमानि
पुनस्तानि ? “अद्रिः, प्राचा, गोत्रः”—इत्येषमादीनि । अद्रिः,
आद्रयित्तव्यो भवति ह्यसाद्युदकार्थमित्यद्रिः । प्राचा, गृणातेर्चा
गृडातेर्चा, गृणात्यर्सी शब्दं कर्णेति, गृहातञ्चोदकमनेनेति । गोत्रः,
गोर्वांगत्र । इत्येषमाद्यभ्युहितव्यम्, पर्यतनामत्वेऽपि यथा-
सम्भवं षोडशम् ॥

आह,—“मेघः कस्मात्” ? उच्यते,—“मेहर्ताति” सिञ्च-
त्यर्सी । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” अस्यैतदभिधानं भवति ।
तेषां मेघनाम्नाम् “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” प्राक् उपर उपल
इत्येताभ्यां यानि नामानि, तानि “साधारणानि पर्यतनामभिः”
सदेशं प्रकरणापपदाभ्यां विशेषोऽघघात्पर्यः । ‘आ उपर इत्ये-
तस्मात्’—इति वक्तव्ये “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” युक्तम्,
उभयपि ह्येतां समाननिर्वचनौ शब्दावेकस्मिन् निरुक्ते निरुक्ती
नविष्यत इति, रलोच्चाविशेषव्यापनार्थम् । “उपर उपलो मेघ

भवति" उपर इति च उपल इति च मेघ उक्तं भवति । उप-
शाब्दादारभ्य मेघनामादेव, पर्यन्तनामानि ॥

आह,—उपरः कर्मात् ? उच्यते,—“उप” गम्य “रमन्ते”
“अस्मिन् अघ्राणि” । अथ “वा” । “उप” गम्य “रतः”
“भापः” भवन्ति “इति” । उपलोऽप्येतस्मादेव रत्नोर्विशेषण ॥

आह,—कथं पुनर्गम्यते उपशाब्देन मेघ एवोच्यते, न
पर्यन्तः ? इति । उच्यते,—“तेषां” मेघानाम् उपशाब्दाच्चत्वे
विशेषलिङ्गवाचिका “एषा” ऋक् “भवति”—॥ ४ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तवादेपामुपरा
उदायन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा वृष्टुकं बहूतः
पुरीषम् ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका
देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवति विकर्त्तनेन
मेघानामुदकं जायते त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो
वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षरोपधीः पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति
लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणायमपीतरोऽनूप एतस्माद्देवानूप्यत
उदकेनापि वान्वाचिति स्याद्यथा प्रागिति । तस्यानूप इति
स्याद्यथा प्राचीनमिति । द्वा वृष्टुकं बहूतः पुरीषम् ।
वाय्वादित्या उदकं वृष्टुकमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्द-
कर्मणो अंशतेर्वा पुरीषं पृणातेः पूर्यतेर्वा ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ २, ६ ॥

देवानां मान इति । वसुकस्येन्द्रपुत्रस्यैवमार्षम् । त्रिष्टुप् ।
महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते । 'देवानां' दानादिगुणयुक्तानां
'माने' विमाने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना, तदैत
एव माध्यमिका देवगणाः 'प्रथमाः अतिष्ठन्' एतेऽपि हि दानादि-
योगाद् देवा उच्यन्ते । प्रथमाः प्रकृतमा मुख्या इत्यर्थः ।
मेघामावे हि सर्वमेवेदं जगद् वर्षाभावात् स्यात् । तस्मादेत
एव प्रकृतमाः अतिष्ठन् स्थितवन्तः । सृष्टी हि सर्वदेवानामेत
एवाग्रे सृष्टा इत्यभिप्रायः । किञ्च, 'रुन्तत्रान्' उत्रुन्तात्
श्लेशान् 'एषां' मेघानामिन्द्रेण 'उपराः' आपः 'उदायन्' आगत-
वत्यः, आगच्छन्ति च । किङ्कारणम् ? विकर्त्तनेनैव हि मेघाना-
मुदकं जायते । उपरशब्देनात्रोदकमुक्तम्, तात्स्थ्यात्तच्छब्दो
मञ्जाः क्लेशन्त इतिवत्, उपरंषु मेघेषु या आपः, ता उपचारादु-
परा इत्युच्यन्ते । किञ्च, यदा 'ताभिः' उपराभिरद्विरोधयः
मेहिता भवन्त्यस्य तदा 'त्रयः तपन्ति' त्रयः पर्जन्यादयः तपन्ति ।
'पृथिधीं' पृथ्वीलोकम् । 'अनूपः' ते ह्यनुवपन्ति लोकान् स्वेन
स्वेन कर्मणा यथाकालमनुगृह्णन्ति । एतदनुवपनं लोकानां वेदु-
र्गादिभिः पर्जन्यादयो यथार्थमोषधीः पाचयन्ति । किञ्च, 'द्वा
वृकं बहतः पुरीषम्' द्वौ घाव्वादित्यौ बहतः आक्षिपत इतः
पृथ्वीलोकान्, वृकमुदकम् । किङ्क्षणम् ? पुरीषम्, प्रीण-
यत् वा सतः ॥

"अयमपीतरोऽनूपः" नयनूपः समुद्रानूपो वा । "एतस्मा-
व" वपतेर्घातोः असाद्यपि हि "अनूप्यते" अनुप्रकीर्ष्यते नित्य-

ततो घाङ्नामानि भवन्ति । कियन्ति पुनस्तानि “सप्तपञ्चाशत्”
 सप्त व पञ्चाशच्च सप्तपञ्चाशत् (५७) । कतमानि पुनस्तानि ?
 “श्लोकः, घारा, इडा” — इत्येवमादीनि । ध्रुयते इति श्लोकः ।
 ध्रुयते तं तमर्थमवधारयितुमिति घारा । न तमर्थं प्रति ईदृ
 ष्यतीति इडा । इत्येवमाद्यभ्यूहितव्यम् ॥

आह,—“याक् कस्मात्” ? उच्यते,—‘घचेः’ धातोः
 अदा० प०) । उच्यतेऽनयेति याक् । “तत्र, सरस्वतीत्येतस्य”
 व तस्मिन्, सप्तपञ्चाशत्के घाङ्नामगणे सप्तवर्तीत्येतस्य नाम
 र्दीबद् देवतावच्च निगमा भवन्ति” नद्यर्थयुक्ताश्च देवतार्थयुक्ता-
 त्वर्थः । “तत्” तत्रैवं सति, “यत्” अभिधानं “देवतायत्”,
 यत्” अधिष्टव्य “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः” षोडशोऽध्याये
 षिका नः सरस्वती (अ० सं० १, १. ६. ३) — इत्येतस्मिन्
 वे । “अथ” पुनः यत् “यत्” “नदीयत्”, तद्
 ध्यायते—॥ १ ॥

इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुज्जमानु गिरिणान्निविषे-
 मिरुर्मिभिः । पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः मरुन्वतीमावि-
 षामे धीतिभिः ॥ इयं शुष्मैः शोषणैः शुष्ममिति बलनाम
 शोषयतीति सतो विसं विस्यतेभेदनकर्मणा वृद्धिकर्मणा वा
 तद् समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरुर्मिभिः
 पारावतमीं पारावारघातिनीं पारं परं भवत्यवारमवरम-

वनाय सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिवर्तयन्
 मोदकनामान्पुत्रराण्येकसप्तमुदकं कस्मादुनन्तीति सर्वे
 नदीनामान्पुत्राणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना भवन्ति
 शब्दवत्यो बहुलमासान्नघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन
 तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः मुदासः पञ्चजनस्य
 पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं मुदासः
 कल्याणदानः पञ्चजनः पिञ्चजनस्य पुत्रः पिञ्चजनः पुनः
 स्पर्द्धनीयजवो वा मिथीभावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा विना-
 द्द्युतुद्रयोः सम्भेदमाययावनुययुरितरे स विश्वामित्रो
 नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत् तद्यद् द्विव-
 दुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽर्थैतद् बहुवत् ॥ २ ॥

इयं शुष्मेभिरिति । भरद्वाजस्यार्पम्, जगती । 'इयं' र
 स्वती नदी 'शुष्मेभिः' घलैः । किङ्करोति ? "विसखा इवारुज
 यथा विसखानको विसमनादरेणैव मृदुत्वात् खनति, एयमिय
 नादरेणव यदपि 'सानु' भवति सनुच्छित्तं घञसङ्घातक
 'गिरीणां' 'सानु' शिखरं तदपि 'तविपेभिः' विसखानक इवाना
 रेणैव 'रुजति' भनक्तीत्यर्थः । येयमेवंगुणविशिष्टा तामेतां प
 'पारावतम्रो' पारावारघातिनीं, सा हि 'ऊर्मिभिः' पारं चावारं
 उभे अपि हन्ति । 'अयसे' अचनाय रक्षणाय । आत्मनः कथ

ग्राम रक्षेदसावस्मानित्येवमर्थं पुरस्कृत्य 'सुवृक्तिमिः' सुप्रवृ-
त्तामिः' स्तुतिमिः स्वरसौष्टवादियुक्तामिः । किम् ? 'सरस्वतीम्
आविधासेम धीतिमिः' सरस्वतीमाभिमुख्येनावस्थिताः परिचरेम,
'धीतिमिः' "कर्ममिः" स्तुतिमिश्चानेकप्रकारामिश्चेत्यर्थः । एष
समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“शुभमिति बलनाम” तद्धि “शोषय-
तीति सतः” सत इति कारकावधारणम् । विपर्ययेणापि
हमिधानानामर्थो भयत्येवं मन्थमानो भाष्यकारो बलनामसु
पठितमपि सदेतदभिधानमेवमाह शुभमिति बलनामेति । “विस,
विस्पतेर्भेदनकर्मणः तद्धि भियते “वृद्धिकर्मणो वा” । बद्धेने हि
तत् । “सानु” समस्तं हि तन् “उच्छिन्नं भवति, समुन्नुभमिति
वा” अथवा अद्धं नुधं प्रेरितं भवति । “पारं परं भवति” अवर-
स्मान् कृलात्, “आवारम् अवरम्” भवति परस्मात् कृलात् ॥

अस्यामृचि तविदेभिः, ऊर्मिभिः, पारावतघ्नीम्—इत्येतद्
विशेष्यलिङ्गं नदीसरवं पश्यता भाष्यकारेण “अथैतन्नदीवत्”—
इत्युक्ता इयमृगुपात्ता । सरस्वतीशब्दस्य नद्यभिधायकत्वे इयं
'पुनर्मन्त्रायणीयके “उत्स्यानः सरस्वती”—इत्यस्य पदार्थस्योत्तमा ।
एतच्च पुनः पदार्थानुक्रमेण न “सारस्वतीं धेनुष्ट्रीमालभेत यः क्षेत्रे
पशुषु वा विपदेत”—इत्येतस्य पशोः सम्पद्यते । सेयमनेन प्रकारेण
सारस्वतस्य पशुहविषो याज्या भवति । एवञ्च सति इयमपि देवता-
वद्भियेव समुपपद्यते, न त्वदेयता इत्यने । तदेवं कृत्वा भाष्य-
कारेण यदुक्तं “तद्यदेवतावदुपरिष्ठान् नदुव्याख्यास्यामोऽथैतन्न-

वनाय सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरं-
 मोदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकं कस्मादुनन्तीति सतो
 नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना भवन्ति
 शब्दवत्यो बहुलमासान्नघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन
 तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पञ्चवनस्य
 पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः
 कल्याणदानः पञ्चवनः पिञ्चवनस्य पुत्रः पिञ्चवनः पुनः
 स्पर्द्धनीयजवो वा मिथ्रीभावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा विपा-
 द्भुतुद्रयोः सम्भेदमायथावनुययरितरे स विश्वामित्रो
 नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत् तद्यद् द्विव-
 दुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतद् बहुवत् ॥ २ ॥

इयं शुष्मेभिरिति । भस्त्राजस्यार्थम्, जगती । 'इयं' सर-
 स्वती नदी 'शुष्मेभिः' बलैः । किङ्करोति ? "विसखा इवारुजत्"
 यथा विसखानको विसमनादरेणैव मृदुत्वात् खनति, एवमियम-
 नादरेणैव यदपि 'सानु' भवति समुच्छ्रितं घञसङ्घातकल्प
 'गिरीणां' 'सानु' शिखरं तदपि 'तविपेभिः' विसखानक इवानाद-
 रेणैव 'रुजति' भनक्तोत्यर्थः । येयमेवंगुणविशिष्टा तामेतां धर्यं
 'पारावत्तयो' पारावारधातिनीं, सा हि 'ऊर्मिभिः' पारं चापारं च
 उभे अपि हन्ति । 'अवसे' अवनाय रक्षणाय । आत्मनः कथ-

साम शरीरमात्मामान्निदेवमयं पुराण्यथ 'सुवृत्तिभिः' सुवृत्-
त्ताभिः' स्तुतिभिः स्वर्गाष्ट्यादियुक्ताभिः । किम् ? 'सर्व्वर्त्ताम्
भाविदारोम धीतिभिः' सर्व्वर्त्तामामिमुष्येनापन्विताः पन्चिरेम,
'धीतिभिः' "कर्मभिः" स्तुतिभिर्भानेकप्रकाराभिर्भोऽप्यर्थः । एष
समन्तार्थः ॥

अर्थेकपदनिर्गतम् ।—“शुभमिति षट्त्नाम्” तदि “शोभय-
तीति षत्तः” सत् इति कारकावधारणम् । विषयैरेतेनापि
तमिधानानामर्थो मयस्येयं मय्यमानो भाष्यकारो षट्त्नामसु
वृत्तिमपि तदेतद्भिधानमेवमाह शुभमिति षट्त्नामेति । “यिम्,
यिम्नेर्भेदकर्मणः तदि भिद्यते “वृत्तिकर्मणो षा” । घर्दने हि
तत् । “सानु” समन्तं हि तत् “उच्छ्रितं भवति, समुन्नुग्रमिति
षा” अथवा घर्दं नुर्ग्रं घंस्त्रिं भवति । “षां परं भवति” अवर-
स्मान् कृत्वात्, “आषात् भषात्” भवति परस्मान् कृत्वात् ॥

अस्यामृत्ति त्विरेभिः, ऊर्मिभिः, पारायतामो—इत्येतद्
चिदोप्यन्तिङ्गं मदीमस्यं पश्यता भाष्यकारेण “अथैतन्नदीयन्”—
इत्युक्ता इयमृगुपाला । सर्व्वर्त्ताशब्दस्य नवभिधायकत्वं इयं
पुनर्मन्त्रायर्णायके “उत्स्यान्तः सम्मर्त्ता” —इत्यस्य षड्चम्प्योत्तमा ।
एतच्च पुनः षट्चानुक्रमेण न “सारस्वतीं जेजुष्टीमालभेत यः क्षेत्रे
पशुषु वा विपदेत्”—इत्येतस्य पशोः सम्पद्यते । नैवमनेन प्रकारेण
सारस्वतस्य पशुद्विषो यास्या भवति । एवञ्च सति इयमपि देवता-
षट्तिपेव समुपपद्यते, न त्वदेवता इज्यते । तदेव कृत्वा भाष्य-
कारेण यदुक्तं “तद्यदेवतावदुपरिष्ठात् तदुप्याहयास्यामोऽथैतन्न-

दीयन्”—इति तद्विद्यते ? तत्राक्तः समाधिः,—विभवं
 पक्षीणशक्तयो मन्त्रशब्दाः । प्रदर्शनमात्रमेतन् कियते । म
 न्मन्त्रशब्दानां योऽर्थ उपपद्यते स योज्यो यथासम्भवा
 देवतापक्षे विनियोगानुविधानाभिप्रायेण मरस्वती माथ्य
 वाक्, सा गिरीणां मेघानां सानूनि भङ्गयत्यूर्मिभिः पा
 धावापृथिव्यां हन्तीति योज्यम् । तद्विषेभिरूर्मिभिः महद्भि
 यमादि च योज्यम् । “सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सत्सवतीं व
 परिचरैम” गतार्थम् ॥

“उदकनामान्युत्तराणि एकशतम्” । उदकस्य न
 ‘उदकनामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो षाङ्नामभ्यः । मेघ
 हि वाक्, मेघोत्थं चादकम्,—स्तनयित्नुशब्दपूर्वकञ्चेति व
 मभ्य उत्तराण्युदकनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘एक
 एकञ्च शतञ्च एकशतम् (१०१) । कतमानि पुनस्तानि ? “
 क्षोदः, क्षुद्रम्”—इत्येवमादीनि । अरणशीलमर्णः । ति
 नतीति क्षोदः । क्षीरिणमन्नं करोतीति क्षुद्रम् । इत्येव
 अलितव्याम् ॥

पुनस्तानि ? “अवनयः, यह्यः, खाः, सीराः”—इत्येवमादीनि ।
अवनतेन निम्नेन प्रदेशेन यान्तीत्यवनयः । ह्यन्त्यो यान्तीति
यह्यः । ख्यातव्या भवन्तीति खाः । सरन्तीति सीराः । एव-
मादि योज्यम् ॥

आह,—“नद्यः कस्मात्” ? उच्यते,—“नदनाः” ह्येताः
“भवन्ति” “शब्दवत्यः” शब्दसंयुक्ताः । किञ्च, “बहुलम्”
“आसां” नदीनाम्, अन्यदेवतेषु मन्त्रेषु “नैघण्टुकं वृत्तम्” अग्र-
घातम् । “आश्चर्यमिय प्राधान्येन” कचिदेव नदीदेवतो मन्त्रः
स्यात् । “तत्रेतिहासमाचक्षते” । यस्मिन् सूक्ते प्रधाना नद्य
एव, तत्रेमं निदानभूतमितिहासमाचक्षते इति आचार्याः ॥

“विश्वामित्रः” नाम “ऋषिः” । “सुदासः पौत्रवनस्य”
राज्ञः “पुरोहितो बभूव” । “विश्वामित्रः सर्वमित्रः” सर्वस्यैव
हि स मित्रं, सर्वमेव वा तस्य मित्रमिति विश्वामित्रः । “सर्वम्”
—इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—तदि “संसृतं” भवति,—
सङ्गतं भवत्येकस्मिन् । “सुदासः कल्याणदानः” तस्य हि नित्य-
मेव प्रशस्तं दानं भवति । ‘पौत्रवनः पौत्रवनस्य पुत्रः’ ।
“पौत्रवनः पुनः स्पर्द्धनीयजवः” तस्य हि स्पर्द्धार्हो जवो वेगः ।
अथ “वा” “अमिथ्रीभावगतिर्वा” न तस्य मिथ्रीभूतपूर्वा गतिर-
न्वैवेगवद्भिः, अतिशुभ्यात् । तस्य पौत्रवनस्य विश्वामित्रः पुरो-
हितो बभूव । “सः” पुरोहित्योपार्जितं “वित्तं” धनं “गृहीत्वा”
“विपाद्च्छुतुद्रयोः” नद्योः “सम्भेद्” सङ्गमम् “आययी” आगत-
वान्, यत्र विपाद्च्छुतुद्रयी इतरामिः सिन्ध्यादिभिर्नदीभिः सम्भिद्ये

एकीभूते इत्यर्थः । "अनुययुः" "इतरे" मन्नुयायिनन्तम्कता वा ।
 "स विश्वामित्रः" सास्त्रिर्नागुः "नदीः तुष्टाय"—"गाथाः"
 खल्योदकाः यूर्य "भवनेति" । एषमगं पुरम्न्य कयं पुन-
 स्तुष्टाय ? "अपि द्विचम्" द्विचनसंयुक्तेर्मन्त्रैः, "अपि यद्वचम्"
 यद्वचनसंयुक्तेर्मन्त्रैः । "तम्" तत्र, एषं सति "यद् द्विचम्"
 द्विचनयत्, "तम्" "उपरिष्टान्" अनुदंशाध्याये "प्रपर्वतानाम्"
 (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इत्येतस्यामृचि "व्याख्यास्यामः" ।
 "अथ" पुनः "एतद् यद्वचम्" व्याख्यायते—॥२॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं सुहृत्मेवैः ।
 प्रसिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्णे कुशिकस्य सुनुः ॥
 उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन ऋतावरीर्कृत-
 वत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति सुहृत्मेवैरयनैरवनेवां
 सुहृत्वां सुहृत्कर्तुर्कतुरत्तेर्गतिकर्मणो सुहृर्मूल्ह इह कालो
 यावदभीक्ष्णञ्चेत्यभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतेः
 प्रक्ष्णतः कालः कालः कालयतेर्गतिकर्मणः प्राभिह्वयामि
 सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया
 वावनाय कुशिकस्य सुनुः कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः
 स्यात् प्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रो-
 वा नद्यः प्रत्युचुः ॥ ३ ॥



“प्रत्याख्याय” एव तदृषिं तत्पूजस्य “अन्ततः” अन्ते अन्-
 यर्था “भाशुभुः” ता नद्यः श्रुतवत्य इत्यर्थः—॥ ४ ॥

आ ते कारो शृण्वामा वचांसि यथा दूरादनमा
 रथेन । नि ते नंसं पीप्यानेव योपा मय्याविव कन्या शश्वे
 ते ॥ आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च
 रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योपापुत्रं मय्याविव
 कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वाधनामान्युत्तराणि
 पड्विंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्रुतेऽ-
 ध्वानं महाशनो भवतीति वा तत्र दधिका इत्येतद् दधन्
 क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति
 वा तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद्देवतावदुप-
 रिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोऽर्थैतदश्ववत् ॥ ५ ॥

आ ते कारो इति । तदा श्रुतं भवति, यदा तद्वचः क्रियते,
 धूयमाणमपि हि तत्रैव श्रुतं भवति, यत्र क्रियते । ‘आ ते कारो
 शृण्वाम’ आभिमुख्येनावस्थिताः सत्यः शृण्वाम हे ‘कारो’
 स्तोमानां कर्त्तः ! किमाशृण्वाम ? ‘वचांसि’ । अतो ब्रूमः—
 त्वम् । ‘अनस्ता’ शकटेन सह ‘रथेन’ च ।
 ... । ब्रूमः याहीति ? इतः,—यस्मान्
 परिश्रान्तः, तस्मात्कारुण्यं नस्त्वयि । तेन

घषमेता 'नि ते नंसै' "निनमाम ते" । नीचैर्नमाम गाधीदका
 भवामेत्यर्थः । कथम्पुनर्निनमाम ? 'पीप्यानेव योपा' "पायय-
 मानेव योपा पुत्र" यथा निनमेदेवं धयं तव निनमाम । एवमुक्त्वा
 पुत्रोपमया कदाचिद्य क्रोधमियादिति मन्यानाः सत्यः पति-
 कन्यासम्बद्धामन्यामुपमासुपादिदे, — "मर्ष्यायेव कन्या शश्वचै
 ते" 'मर्ष्याय' मनुष्याय 'कन्या' नवोद्गा 'शश्वचै ते' "परिष्व-
 जताय" कथं नाम परिष्वजेत मामयमित्यभिप्रायेण यथा सा
 निनमेदेवं धयं तव निनमाम । "निनमा इति वा" "यदि वा"
 निनमा इत्येवं परिणामः निनसै इति एतस्य पदस्य अथ वा
 निनमै इति ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । अश्वस्य नामानि 'अश्व-
 नामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्यो नदीनामभ्यः, अञ्जा एव हाश्याः ।
 एवं ह्युक्तम्, — "अप्सु जाता अश्याः स्वादेयैतान् पीत्रेर्जनयन्ति"
 इति । तस्मान्नदीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि । कियन्ति पुन-
 स्तानि ? 'षड्विंशतिः' षडधिका विंशतिः (२६) । क्तमानि पुन-
 स्तानि ? "अत्यः, हयः, अर्षा" — इत्येवमादीनि । अतति गच्छ-
 तीत्यत्यः । हयति गच्छतीति, हगिति वाध्वानमिति हयः ।
 ईरणवानर्षा, गमनवानित्यर्थः । एवमादि ॥

"तेषाम्" अश्वनाम्नाम् "अर्षा" यानि "उत्तराणि" अथयय
 इत्येवमादीनि, तानि "यहुवत्" बहुवचनसंयुक्तानीत्यर्थः ॥

आह, — "अश्वः कस्मात्" ? उच्यते, — "अथ तेऽध्यासं"
 व्याप्नोतीत्यर्थः । "मदाशनो वा भवति इति" स हि बहु भुङ्क्ते ।

“नत्र” मन्मिन् पदविशोः मस्यामिधानगणे “दधिका” इ
 पदं सन्दिग्धम् । मत् पुनोत्तन्—“दधन् कामनीनि” प्र
 यमश्वारोहं कामनीनि दधिकाः ? अथ “पा” “दधन्” प्र
 यमश्वारोहं “मन्दनि” शब्दं करोति “इति” दधिकाः ? अथ
 “दधत्” धारयन् भयमश्वारोहम् “आकार्गी” आकारयान् “
 तीति” दधिकाः ?—स हि अधिकृष्टेऽश्वारोहे आकुञ्चितप्र
 विपुष्पितस्पर्शगात्र आकृतिमान् भवति ॥

“तम्य” दधिक्राशब्दस्य “अश्ववत्” अश्वसंयुक्ताः, “देव
 वत्” देवतासंयुक्ताः “ञ” “निगमा भवन्ति” । “तन्” ए
 दुच्यते,—“यद् देवतावत्” अस्य दधिक्राशब्दस्य, “तन्” “उ
 तिष्ठात्” पञ्चदशेऽध्याये “आ दधिकाः शवस्ता (ऋ० सं० १०, ६
 १६, १)”—इत्यस्यामृचि “व्याख्यास्यामः” । “अथ” पुनर्वर्त
 “अश्ववत्” अस्य, तत् “एतत्” व्याख्यायते—॥ ५ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि
 कक्ष आसनि । क्रतुं दधिका अनु सन्तवीत्वत् पथामङ्गा-
 स्यन्वापनीफणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमनु
 तूर्णमश्रु तेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा
 गृह्णातेर्वा कक्ष आसनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिकाः
 ॥ अनुसन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या
 ॥ पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा

पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्ङोऽश्नतेरापनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं
दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाप
ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश तावन्त्येवोत्तराणि
ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

उत्त स्य वाजीति । गौतमपुत्रस्य वामदेवस्येयमार्थम् ।
।गती । वाजपेये वाजियुक्तं रथमधिकृत्य यजमानोऽनुवाकं
एति, तत्रैषा । “उत्त स्यः” “अपि सः” इत्यर्थः । “वाजी
जनवान्” । ‘ओ विजी भयचलनयोः (६० प०)’ । भयवान्
रेभ्यो भयदाता, परेषां हि तं दृष्ट्वा भयमुत्पद्यते । चलनवान्
।, स हि नित्यं चलनशीलः । क्षिपणिं ‘क्षेपणम् अनु’ कशा-
त्तमनु ‘तूर्णमश्नुतेऽध्यानम्’ व्याप्नोतीत्यर्थः । अपि कशा-
हारमनु ‘नुरप्यति’ अप्यनाहत एवेत्यऽपिशब्दः । किञ्च “प्रीवा-
म्” उरसि वघ्रेण “वद्धः” । “अपि कक्षे” कक्ष्यया । अथ
नासनि” मुखे खर्त्सिनेन वद्धः । एवमनेकेषु स्थानेषु वद्धः । तथापि
एष्यत्येव । अन्यो हि एकस्मिन्नपि प्रदेशे वद्धः चलितुमपि न
होति, किमुत त्वरितुम् । किञ्च, “कतुम्” आत्मीयं गमनं “कर्म
‘प्रज्ञां वा’ अश्वारोहस्य सन्तनोति काममभिप्रेतार्थेन शीघ्रगामि-
णात् “दधिक्राः” अश्वः अनुसन्तनोतीत्यर्थः । किञ्च यान्यपि
कानिचित् “पथां” मार्गाणाम् “अङ्गोसि” अञ्चितानि कुटिलानि
न्ति, तान्यपि अनुलोमानीव कुर्यन् आशुगामित्वात् । आभिमुख्येन
।: पुनर्भृशं वा फणति गच्छतीत्यर्थः ॥ एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिगमम् ।—“प्राया, गिरतेर्था गिल्लतागम्य (तु० १०), तथा हि गिल्लत्यश्नम् । “गृणातेर्था” श्दार्गम्य (म्या० १०), तथा हि शश्चो गोर्गने । “गृदृणानेर्था” (म्या० ३०) तथा । दकादि गृणने, यः गृह्णन्तीक्रियते । “अनुसन्तवीत्चन्” इति, तनोतेः धातोः (स० प०) “पूर्वया प्ररुत्या निगमः । इविधो हि धातुः । “प्ररुत्यन्तः, मनन्तश्च, यङन्तो, यङ्नुगेव । ष्यन्तो, ष्यन्तसन्तश्च, पङ्विधो धातुश्च्यते ॥” आस्तां णां धातुप्ररुतीनां या पूर्वा प्ररुतिस्त्वयैव निगमः, न सन् प्ररुती-र्दीनामन्यतमया । “पन्याः, पतनेर्था पशनेर्था पन्यतेर्था” त्रयो- । एते गत्यर्थाः, एयामन्यतमम्य । “अङ्कः सञ्चनेः” गत्यर्थस्य । तनीफणदिति” “फणतेः” गत्यर्थस्य चर्करीतान्तत्वेन धृत्तम् ॥ “दश” यानि “उत्तराणि” नामानि, तान्यश्वनामसम्बन्धे- च्यन्ते तान्यपि ह्यश्वानामेवेति । तानि पुनः “आदिष्टोपयो- नि”—“इति” एवम् “आचक्षते” आचार्याः । इदमिन्द्रस्या- रं नाम, इदमग्नेः, इदमादित्यस्य,—इत्येवमादिष्टोपयोजनानि । तानि पुनस्तानि ? “हरी इन्द्रस्य”—इत्येवमादीनि । हरी वर्णा इन्द्रस्याश्वो । “रोहितोऽग्नेः” रोहितवर्णा । मादि ॥

ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातय एकादश” । य एव ह्यश्ववन्तो । त एव ज्वलन्तीव तेजसा, ततोऽश्वनामभ्य उत्तरे ज्वल- धातयः । कतमे पनस्ते ? इति । “उत्तरे पनस्ते

“तापन्त्येवोत्तराणि” “जमत्, कल्मलीकिनम्, जङ्गणा भवन्”—इत्येयमादीनि “ज्वलतो नामधेयानि” । जमति गच्छ-
तीति “जमत्” । कमहं मलिनं शोधयामाति “कल्मलीकिनम्” ।
जनं भावयतीति “जङ्गणाभवन्” । इत्येयमादि ॥

अध्यायपरिसमाप्त्यर्थो द्विरध्यासः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

इति जम्बुमार्गनिवासिनः आचार्य्यभागवद्बुद्धुर्गस्थ

वृत्तौ ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः

(द्वितीयोऽध्यायः) समाप्तः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५
(अथनिर्वचनमोघोराज्ञोविद्याहवा अथातोऽनुक्रमिष्या-

६ ७ ८ ९ १० ११
मोघश्वेवृक्षेतावांवास्तूनिषड्चकारार्गसशिक्षिक्तं हिरण्यनामान्या-

१२ १३ १४ १५ १६

ष्टिपेणोपद्देवापिःसाधारणानिस्वरादित्यो रश्मिनामान्यतिष्ठ-

१७ १८ १९ २० २१ २२

न्तीनांदासपत्नीरात्रिनामानीदंशेष्ठरुशद्रत्साहश्चकृष्णदेवानां-

२३ २४ २५ २६ २७ २८

मानेवाङ्नामानीयंशुष्मेभीरमध्वंम इन्द्रो अस्मानातेकारो
उत्तस्योऽष्टाविंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वपट्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ३म् । कर्मनामान्युत्तराणि पङ्क्तिशतिः कर्मकस्मान्
क्रियत इति सतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदशापत्यं कस्मा-
दपततं भवति नानेन पततीति वा तद्यथा जनयितुः प्रजैव-
मर्थयि ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि पङ्क्तिशतिः” । कर्मजो नामानि
‘कर्मनामानि’ ‘उत्तराणि’—इति प्रकृतेभ्यः । ज्वलत्येषासी
कर्माणि क्रियन्त इति ज्वलश्रामभ्यः उत्तराणि कर्मनामानि ।
क्रियन्ति पुनस्तानि ? ‘पङ्क्तिशतिः’ पङ्क्तिशतिः (२१) ।
कर्मनामानि पुनस्तानि ? “अपः, अमः, इंसः”—इत्येषमादीनि ।
भाष्येने पुरुषेणैतन्, आप्नोति वा पुरुषमेतदिति “अपः” । “अमः”
—इत्येतदप्याप्नोनेनेष । एषमादि योज्यम् ॥

आह,—“कर्म कस्मान्” ? उच्यते—“क्रियत इति सतः” ।
सत इति कारकावधारणार्थमिति ॥

कर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव प्रधानमृणापाकरणद्वारेणेति कर्म-
नामस्य उत्तराणि अपत्यनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ।
पञ्चदश' । कथमानि पुनस्तानि “तुक्, तोकम्, तनयम्”—
त्येवमादीनि । “तुक्” तक्तोर्धातोस्तुज्यतेर्वा । “तोकं”
नुद्यतेः । “तनयं” तनोतेरिति वक्ष्यति ॥

आह,—“अपत्यं कस्मान्” ? उच्यते—“अपततं भवति”
पितुः सकाशादेत्य पृथगिव ततं भवति । अथ “वा” “अनेन”
जातेन सता पितरो नरके “न पतन्तीति”—इत्यपत्यम् ॥

अत्र पुनर्विबदन्ते,—द्वयोः सशिवाने किं क्षेत्रिणोऽपत्यमुत्-
पीजिनः ? इति । “तत्” एतदुच्यते,—“यथा जनयितुः” एव
“प्रजा” भवति, “एवमर्षीषे ऋचाबुदाहरिष्याम.”—॥ १ ॥

परिपद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः
स्यामः । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो
वि दुक्षः ॥ परिहर्त्तव्यं हि नोपसर्त्तव्यमरणस्य रेक्णोऽ-
रणोऽवाणो भवति रेक्ण इति धननाम विच्यते प्रयतो
नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्वेव धनस्य न शेषो
अग्ने अन्यजातमस्मि । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽ-
चेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदुषु इति
तस्योचरा भूयसे निर्बचनाय ॥ २ ॥

“परिपद्यं हि” “न प्रमाय” — इति च (२, ३१०) । एते त्रिभूमी । वसिष्ठाग्निगवादे वसिष्ठेन हतपुत्रेण अग्निरभ्यर्चिनः — पुत्रं मे देहोति । तेन किल्यासी प्रत्युक्तः, — क्रीतकः त्रिमदत्त-कारिणां पुत्राणामन्यतमं कुलस्य पुत्रमिति । स एवमुक्तः, एताभ्यामृभ्यामन्यजान् पुत्रान् निन्दर्भारमं पुत्रं यथावे । “परिपद्यं ०—०वि दुस्तः” । (अ० सं० ५, २, ६, २) “परिपद्य” “परिहर्त्तव्य” परिहर्त्तव्यं परित्याज्यमित्यर्थः । किमुनस्तन् ? “अरणस्य रेक्णः” ‘अरणस्य’ अपगनार्णस्य अपगनोदकसम्बन्धस्य परकुलजातस्य ‘रेक्णः’ यदपन्याह्यं धनं, तन् परिहर्त्तव्यम्, न पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्यमित्यर्थः, न हि तन् पुत्रत्वेन कल्प्यमानमपि पुत्रकार्येऽव्यतिष्ठति, परकीयत्वान् । यत् एवमतो ब्रूमः, — “नित्यस्य रायः पतयः स्वाम” “पिश्यस्यैव धनस्य” । यथा हि यदेव पिश्यं धनं पुत्रत्वे भवति, तस्यैव ह्यपरि अर्गोपं स्वामित्वं भवति । एवं यदेव स्वयञ्जातमपत्यं भवति, तदेव मुख्यं भवति, नेतरत्—क्षेत्रज्ञं वा क्रीतकं वा । यत् एवमतो ब्रूमः, — यदेव नित्यमात्मीयमर्गोपं स्वयमुत्पादितं पुत्रार्थं राधनम्, तस्यैव वयं पतयः पालयितारः स्वाम, मा परकीयस्येत्यभिप्रायः । कस्मात् पुनरेवं ब्रूमहे ? इतः, — यस्मात् “न शेषो अग्ने अन्वजातमस्ति” । ‘न अस्ति शेषः’ नास्त्यपत्यमग्नेन जातं हे ‘अग्ने !’ य एव जनयति तस्यैव हि तद् भवति, नेतरस्येत्यभिप्रायः । ‘अचेतनस्य’ य एव हि अचेतयमानो भवति, अविद्वान्, प्रमादी, तस्यैव “अचेतयमानस्य” “प्रमत्तस्य” अधुतवतो धर्मात्

परिलोपमात्रं “भवति”—ममेदमपत्यमिति, न अपत्यकार्येऽप्यति-
 ष्ठने । यत् एषमतो प्रूमः,—‘मा पृथो विदुःशः’ माम्मानेतन्
 पितृपितामहप्रपितामहानुसन्तान् ‘पथः’ मागांन्, येन केनचिन्
 प्रत्याग्यानद्वारेण “विदुदुपः” । त्वं देहि नः पुत्रमौरसमित्यभि-
 प्रायः ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिष्ठम् । “अरणोऽपाणः” अरणोदकसम्बन्ध
 इत्यर्थः । “रेकृण इति धतनाम्” नदि “रिच्यते” अतिरिच्यते
 इतो लोकादमुं लोकं “प्रयत.” छियमाणस्येत्यर्थः । “शेष
 इत्यपत्यनाम्” नदि “शिष्यते” इदृच लोकेऽप्यतिष्ठते पितुरमुं
 लोकं ‘प्रयतः’ गच्छत इत्यर्थः ॥

एषमस्यामृचि ‘न शोरो भग्ते अन्यजातमस्ति’—इत्यनेन
 विशेषलिङ्गेन उपपन्नमेतद् भवति,—जनयितुरेष प्रजा भवति न
 शेषिणो नापि क्रैतुरन्यस्य वा कस्यचिदिति । एषञ्चैव शब्दार्थ
 उपपद्यते,—यस्माद्देवापेत्य तन्न भवति, तस्यैवापत्यमिति ॥

अनेनैव चापत्यशब्दनिर्घञनप्रसङ्गेनैव मन्त्रो व्याख्यातः,
 उत्तरञ्च मायशोमपत्यशब्दे प्रसक्तानुप्रसक्तमेवोच्यते,—“तस्य
 उत्तरा भूयसे निर्घञनाय”—॥ २ ॥

न हि ग्रभाधारणः सुशेवीऽन्यादयो मनसा मन्त्वा
 उ । अथा चिदोकः पुनरित्म एत्या नो वाज्यभीपालेतु
 नव्यः ॥ न हि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुरतमोऽप्यन्यादयो
 मनसापि न मन्तव्यो ममायमित्यथ स ओकः पुनरेव

तदेति यत् आगतो भवत्योक इति निवासनामोच्यत । ऐतु
 नो वाजी वैजनवानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स
 पुत्र इत्यर्थतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदाय
 इत्येके ॥ ३ ॥

न हि ग्रभायेति । “न हि ग्रहीतव्यः” नाङ्गीकर्त्तव्यः, (
 त्मायमित्यनेनाभिप्रायेण । कः पुनरसौ नात्मीयीकर्त्तव्य
 अरणः” अपाणः, अपगतोदकसम्यन्धः, अन्यकुलजः । यद्
 सुखोचः” एष स्यात् “सुखतमः” परिवरितो हितैषी, त
 अपि” “अन्धोदर्यः” अन्येनोदीरिताद्रेतसो जातः, अन्यजा
 सम्भूतो वा, यो हि स्वस्यां ज्ञायायां सम्भवति, स स्व पयो
 भूतो भवति । “अर्हो ह वा एष आत्मनो यज्ञायेति वि
 ।” । तस्माद् योऽन्यजायोदरसम्भूतः, सः “मनसापि
 तथो ममायमिति” किम्पुनः पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य इति
 दूरणं मनसापि न मन्तव्य इति । “अथा चिदोक्तः पुनरिति
 ।” । अधःशब्दोऽधशब्दस्यार्थं वर्त्तते, स च हेत्वर्थः । यस्मा
 कः” स्यं निघामस्थानं स्यं यंशं यदुनापि कालेन स एति-
 श्य एष भवति, तस्मादपुत्र एषासौ । यत् एषमनो प्रवीमि
 ता नो घ्राज्यर्भापालेत्तु नद्यः’ । “ऐतु” भागच्छतु, “न
 । वैजनवान्” परेभ्यो भवद्वाता ‘भर्मीपाद्’ “भभिषहमाणः”
 भवन् “भपज्ञान्” ‘नद्यः’ “नपज्ञातः” शिशुरित्यर्थः । “स
 थः” भागच्छतु, न परकीयैः पुत्रैः सद्भ्यनैरित्यभिप्रायः ॥

“अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति” । इदमुक्तम्,—अपेत्य यस्मात् पितुः सकाशात् ततं भवति, तस्मादपत्यमिति तदिदमुभयोरपत्यं प्राप्नोति दुहितुः पुत्रस्य च, दुहितापि ह्यपेत्येव तता भवति पितुः सकाशात् । तत्रैवं सति उभयोर्दुहितृपुत्रयोरपत्यकार्याणि दायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुवन्ति, तदिदं विचार्यते । तदधिकारार्थोऽयमथशब्दः । एतामृचं शास्त्रद्वि- रित्यादि या वक्ष्यमाणा (४ ख०) ताम्, दुहितृदायाद्ये अर्थे उदा- हरन्ति धर्मविदः । अस्वामृचि वक्ष्यमाणायां (४ख०) दुहितुरपि दायाद्यत्त्वमस्तीति दृश्यते ॥

“पुत्रदायाद्य इत्येके” एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत् पैतृकं वित्तं तत् पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति ॥

यथा दुहितापि दायाद्यमर्हति, तथेयमृग् निहच्यते,—॥३॥

शास्त्रद्विदुर्दुहितुर्नपत्यङ्गाद्विद्वां ऋतस्य दीधिति सप-
र्यन् । पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन् संशम्भ्यं न मनसा
दधन्वे ॥ प्रशास्ति बोलहा मन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं
) दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेर्वा नसारमुषागमद् दौहित्रं
पौत्रमिति विद्वान् प्रजननयज्ञस्य रेतमो वा अङ्गादङ्गान्
सम्भूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्पृतस्य विधानं
पूजयन्नविशेषेण मिथुनाः पुत्रादायादा इति तदेतदक-श्लोका-
भ्यामभ्युक्तम् । अङ्गादङ्गान् सम्भवति हृदयादधिजायसे ।

आन्मा च पुत्रनामाणि मर्जाव शरदः शतमित्यविशेषे
 पुत्राणांदायो भवन्ति धर्मतः । मिथूनानां विसर्गादी मनु
 स्वायम्भुवोऽमर्षान् ॥ न दुहितर इत्येके तस्मात् पुमान्
 दायादोऽदायादा ग्रीति विद्यायने तस्मात् स्त्रियं
 जातां परास्यन्ति न पुमांममिति च स्त्रीणां दान-
 विक्रयातिमगां विद्यन्ते न पुंसः पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे
 दर्शनान् । अत्रात्रमतीवाद इत्यपरम् । (अमूयां यन्ति
 जामयः सर्वा लोहितवाससः) अत्रात्र इव योपास्तिष्ठन्ति
 हतवर्त्मनः । अत्रात्रका इव योपास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे
 पिण्डदानाय हतवर्त्मान इत्यत्रात्रकाया अनिर्वाह औपमि-
 कस्तस्योत्तरा भूयते निर्वचनाय ॥ ४ ॥

शासद्बहिरिति । एषा त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्ते विश्वामित्री ।
 माध्यन्दिने सवने उक्थपथ्याये अच्छाघाकस्य यच्छ्रममि-
 जिद्विश्यजिदादिष्वहीनकेष्वहःसु अहीनसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते ।
 “न जामये तान्य (५ ख०)” — इतीयमपि अन्यैव समानार्थविनि-
 योगदैवतच्छन्दस्का । ‘शासद्बहिरिति’ “प्रशास्ति” प्रख्यापयति
 प्रज्ञापयतीत्यर्थः । कः पुनरसौ प्रशास्ति ? किं वा प्रशास्ति ?
 इति । “बोढा” य उद्बोढा खिया भवति सः, तस्यां वा जायते
 दुहिता, तस्याः पुत्रभार्यं प्रशास्ति,—“सन्तानकर्मणे” अर्थाय ।

“दुहिता, दुहिता” सा हि त्रैय दीयते, तत्रैय दुहिता भवति,
 “दूरे” सती सा पितुः “हिता” पथ्या भवतीति दुहितेत्युच्यते ।
 “दोष्वेर्वा” सा हि नित्यमेव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि
 प्रापंतापरत्त्वान् । आह,—कथं पुनर्गम्यते प्रशास्ति घोडा
 सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभायम् ? इति । उच्यते,—इतः ।
 यस्मात् ‘नस्यङ्गान्’ “नतारमुपागमन्” उपागच्छति चेतसा ।
 “दीहियम्” दुहितुपुत्रम् । “पौत्रमिति” पुत्रो ममायमिति एव-
 मुपागच्छति ? न चापुत्रस्य पौत्रः स्यात्, उपागच्छति च
 दुहितुः पिता ममायमिति दीहियम् । तस्माद् दुहितापि पुत्र एव,
 यस्याः पुत्रः पौत्रो ममायमित्येवं चेतसा उपगम्यते । ‘विद्वां
 ऋतस्य दीधिति सपर्य्यन्’ । ‘विद्वान्’ कस्य ? ‘ऋतस्य “प्रज-
 ननयज्ञस्य” । ऋत इत्येदपठितं यज्ञनाम । ‘दीधिति’ विधान-
 मित्यर्थः । प्रजननयज्ञविधानमभिधेयेण ‘सपर्य्यन्’ पूजयमित्यर्थः ।
 यथैव हि पुत्रजनने प्रजननयज्ञस्तन्यते तथैव हि दुहितृजननेऽपि,
 —यैरेव मन्त्रैर्येनैव च विधानेन पुत्रगर्भं आधीयते, तैरेव मन्त्रैस्ते-
 नैव च विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । अथ “या” ऋतशब्देन रेत
 उच्यते । तन् “अङ्गादङ्गाद्” यत् सम्भूतं तत् सर्वगात्रेभ्यः
 हृदयानुस्मरणनिमित्तेन गर्भजनने “मातरि” प्रत्यृतं प्रवृत्तं भवति
 रेतः, तस्य “रेतसः” “विधानं न विशेषेण पूजयन्” स घोडा
 दीहित्रं पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति चेतसा । येनैव हि
 विधानेन पुत्रजनने रेत उत्सृज्यते, तेनैव हि दुहितृजननेऽपि,
 तत्रैवं सति रेत उत्सर्गविध्यविशेषात् प्रजननयज्ञावशेषाद्वा अवि-

शेषेण मिथुनाः पुण्याः स्त्रियश्च उभयेऽपि दायादा इत्येवमेके धर्मविदो मन्यन्ते । तदेतत् "ऋक्श्लोकाभ्याम्" "अभि" आभि- मुख्येन "उक्तम्"—"मिथुनाः पुत्रा दायादा इति" "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि (गो० गृ० सू० २, ८, २१)" "अविशेषेण पुत्राणाम्"—इत्येताभ्याम् ॥

'शासद्बहिः'—इत्येतस्या ऋचः प्रथमोऽर्द्धर्षो व्याख्यातः, 'पिता यत्र दुहितुः'—इत्ययं द्वितीय उपरिष्ठादस्य पादस्य व्याख्यास्यते । अनयोरर्द्धर्षयोरन्तरा तदेतद्वक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तमित्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं दायाद्यधर्माश्रितमेव पूर्वोत्तरपक्षसम्बन्धादाचारगतं बहु व्याख्यायते मन्त्रविषयख्यापनाय, ईदृशोऽपि मन्त्राणां विषयो भवतीति धर्मसंविज्ञानाय च । सर्व एवायमेवंप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्यभाषित्येतदेतन्व्यापितं भवति ॥

"अङ्गादङ्गात् सम्भवसि"—इत्येतामृचं प्रवासादेत्य पुत्रस्य र्द्धेनि जपन् जिघ्रति । अनुष्ठयेया । स पुत्र उच्यते,— हे पुत्र ! 'अङ्गान् अङ्गात् सम्भवसि' एवं 'हृदयात्' च 'अधियायसे' यत्तदुक्तम्—'अङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृदयादधिजातस्य' इति । तदनेनापि स्पष्टार्थतरेण मन्त्रेणोच्यत इति पूर्वस्याः स्पष्टार्थतायां स्पष्टार्थोक्तिरुक्तार्थं मन्त्रः । तत्र हि 'अतम्य धिति सपर्यन्'—इत्यत्र 'अतम्य' प्रजननयज्ञस्य रेतसो वा "पधानं" "अविशेषेणपूजयन्"—इत्युक्तम्, तन् पुनरेतदुक्तम्, इह पुनरङ्गादङ्गान् सम्भवसि हृदयादधिजायसे

इत्येवमुच्यते । तत्रैवं सति यथैव पुमान् अद्वादद्वात् सम्म-
 पति हृदयाद्याधिजायते, तथैव दुहितार्पित्यविशेष उपपद्यते ।
 तस्मान् साधूक्तम्—“अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दद्यादा इति” ।
 ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ यस्मादद्वादद्वात् सम्भूतस्त्वं हृदयाद्-
 धिजातस्तस्मादात्मैव त्वं ममैवावयवभूत इत्यभिप्रायः । केवलं
 तु पुत्रनामा त्वम्, अहं पितृनामा, एतावानावयोर्विशेषो नाम-
 मात्रं भिन्नमित्यभिप्रायः । ‘सः’ त्वं ‘जाव शब्दः शतम्’—
 इत्यार्थः । सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शब्दे बहुर्जावाः प्रचुर्योगा
 भवन्ति, तस्माच्छब्दः, तस्माच्छब्देषोपलक्ष्य संवत्सरात्मैत-
 दायुराशास्यते ॥

‘अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानाम्’ । क
 एवमाह ? ‘मनुः’ ‘स्वायम्भुवः’ स्वयम्भुवोऽपत्यं स्वायम्भुवः ।
 कस्मिन् काले स एवमाह ? ‘विमर्गादी’ सृष्ट्यादावित्यर्थः ।
 पूर्वमहं श्लोकस्य ऋज्वेव । एवमेताभ्यामृक्श्लोकाभ्यामुक्तम-
 विशेषेण पुत्रस्य दुहितुश्च दद्यादन्वयम् ॥

“न दुहितर इत्येके” न दुहितरो दायायमर्हन्तीत्येवमेके धर्म-
 विदो मन्यन्ते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,—“तस्मात्
 पुमान् दद्यादः, स्त्री अदायादा,—इति” “विजायते” एतस्मिन्
 ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते, न दुहितरो दायायमर्हन्ति, पुमाने-
 वाहन्तीति । “तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति, न पुमांसमिति
 च” । एतदपरं दर्शनं दुहितुरदायादत्वं लिङ्गतो दर्शयति,—
 “अथ यत् स्त्रीणां परास्यन्ति ह्यनकर्मणो न तथा बुद्धिः, न

मधुच्छन्द आर्दानाम् । तस्माद्नैकान्तिकत्वादेवैषां हेतूनामुभयो-
रपि दायाद्यत्थमित्येके मन्यन्ते ॥

“अभ्रातृमतीवाद् इत्यपरम्” आचार्य्यमतमिति धाव्यशेषः ।
यैवाभ्रातृका भवति कन्या, सैव पित्र्यं धनमर्हति, नेतरा सभ्रातृका
पुरुषेषु हि पितुः पिण्डदातृषु तिष्ठत्सु न स्त्री धनमर्हति; सा हि
परकीयं वंशं यद्द्वयति, न स्वम्, तस्मात्सौ नार्थभागिनी । अभ्रा-
तृकायां पुनरयं विशेषः,—अभ्रातृकायाः पितुरन्यः पुत्रो नास्तीति
दोहितः पिण्डदानादिषु कार्येष्ववतिष्ठते इति भवत्यर्थभागिनी
अभ्रातृका दुहिता । तदुक्तम्,—‘पितोत्सृजेत् पुत्रिकामनपत्योऽ-
ग्निं प्रजापतिं नेष्ट्वाऽस्मादर्थमपत्यमिति संवाद्याभिसन्धानमात्र
पुत्रिका’ इत्येकेषामिति ॥

निगममप्येतस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति,—“अभ्रातर इव योपास्ति-
ष्ठन्ति हतवर्त्मनः”—इति । निगमस्य समासतोऽर्थमाह,—
“अभ्रातृका इव योपास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतव-
र्त्मान इति” । अस्यामृचि “अभ्रातृकायाः” कन्यायाः “अनिर्वाहः”
अनिर्वाहणं विधाहनिषेध इत्यर्थः । “औपमिकः” उपमया दर्शितः
अभ्रातर इवेति । “अमूर््या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः
अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः (अ० सं० १, १७, १) ॥”
इयमर्थवर्णनां प्रसवमार्गबहनरोगिणी या स्त्री भवति, तस्या तत्प्रति-
कारकर्मणि विनियुज्यते । ‘अमूर््या’ ‘यन्ति’ स्वयन्ति नाड्यो रक्त-
मज्जन्मविरताः स्त्रिय श्वातिलोहितवस्त्राः ‘सर्वाः’ एताः तिष्ठन्-
उपरमन्तु हतलोहितवहनमार्गाः, अस्य मन्त्रस्य वीर्य्येण । कथम्पु-

नस्तिष्टन्तु ? 'अन्नान्तर इय योपाः' यथा काश्चिदन्नानृका योपा
हन्मनृषंशमागांमिष्टन्ति सन्तानकर्मणि पिण्डदानाय, एवमेता
नाड्यः निष्ठन्ति । एवमन्यामृचि अन्नानृकाया अनिर्वाह
उपमया लिङ्गतो दर्शितः ॥

“तस्य” अनिर्वाहस्य “उत्तम” श्लरुः “मृयमे” यदुत्तमस्य
“निः” निर्विचिन्त्य “वचनाय” ॥ ४ ॥

अ॒ध्राने॒व पुं॑म ए॒ति प्र॒ती॒र्चा ग॒त्तारो॑गि॒व मन॑ये धना॒
नाम् । ज्ञा॒ये॒व पुं॑न्य उ॒शती॑ मु॒वासा॑ उ॒पा ह॒स्रं॒ च नि॒रि॒णी॒ते
अ॒प्सः ॥ अ॒ध्रात्के॒व पुं॑मः पि॒नृने॒त्यभि॑मुखी सन्तानकर्मणे
पिण्डदानाय नयति गत्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी
गर्त्तः सभास्थाणुगृणातेः सत्यसङ्गरो भवति तं तत्र यापुत्रा
यापतिका सारोहति तां तत्रार्धराप्नन्ति सा रिक्थं लभते
श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त्त उच्यते गुरतेरपगूणो भवति श्म-
शानं श्मशयनं श्मशानेरं शरीरं शृणातेः शस्त्रातेर्वा श्मश्रु
लोम श्मनि श्रितं भवति लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा नोपर-
स्याविष्कुर्याद् यदुपरस्याविष्कुर्याद्द्रोणाः स्यात् प्रमायुको
यजमान इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि गर्त्त उच्यते
गृणातेः स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । आरोहयो वरुण

‘मित्रं गर्त्तमित्पपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामय-
माना सुधासा ऋतुकालेषुषा हसनेव दन्तान् विवृणुते रूपा-
णीति चतस्र उपमा नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोंकं हस्य तद्भव-
तीत्यभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितृश्च पुत्रभावः
पिता यत्र दुहितुरप्रताया रेतःसेकं प्रार्जयति सन्दधात्यात्मानं
सङ्गमेन मनसेत्यथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति
ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

अभ्रातेव पुंस इति । दीर्घतमपुत्रस्य कर्शयित् आर्यम्
त्रिष्टुप् । औपसी । प्रातरनुषाकाश्विनयोः शस्यने । ‘अभ्रातेव
पुंसः’ यथा अभ्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा, स्वीरुतापि
भर्त्रा, पुनः ‘प्रतीची’ “पितृन्” एष पितृवंशमेव “अभिमुक्तो एति”
“सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पति” पतिवंशमित्यर्थः । सा हि
पितृवंशं पुत्रैः पीत्रैश्च वर्द्धयति, न मन्वंशमिति, तस्मादभ्रातृक
पैतृकं दायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते । “गर्त्तारोहिण्य सनये धनानाम्”
“गर्त्तारोहिणी इव” काञ्चिन् “दाक्षिणात्या स्त्री” सा यथा “गर्त्त
समाख्याणुः” समारोहति ‘सनये’ लघ्वये ‘धनानाम्’ । एवम्
‘उपाः’ अवरकाले राश्या नम आरोहति । किञ्च ‘जायेव पत्ये
उशती सुधासाः’ । यथा जाया पत्ये भवे सुधासा भूत्या ऋतु
काले आत्मानं दर्शयति एषमुपा आत्मानं दर्शयति जनानाम्
किञ्च ‘उपा हस्येवनिर्णिता अस्तः’ । यथा हसना हसतस्वभावा

दन्तान् आत्मनो दर्शयति, एवमुपा अपि आत्मनोऽन्नमूर्तानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विशृणुते, शार्धरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि प्रकाशोदयेन धीतार्ताय करोति ॥

“चतस्रः” एताः “उपमाः” अस्यामृचि ।—अत्रानेव पुंस इत्येका । गर्तारोहिर्नाथेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । हस्त्रेयेति चतुर्थी । अत्र प्रथमोपया अत्रानेव पुंस इत्यनया अम्रातृकाया अनिर्वाहो लिङ्ग्यने, यथा अम्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पतिम्, एवमुपा आदित्यमेव प्रत्येति । एवमम्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वंशे उत्पन्ना भवति, तमेव प्रकाशयति वर्द्धयति, न भर्तृवंशम् । इत्येवमुपमया नासां वोढृष्यैतदुपदर्शितं भवति, पुत्रार्थत्वाद् विवादस्य । तस्माद्वर्द्धयितृत्वाद् भर्तृवंशस्य, वर्द्धयितृत्वाच्च पितृवंशस्य, अम्रातृता पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे,—“गर्तः सभास्थानुः” इति, अक्षनिर्वपणपीठमित्यर्थः । “गृणातेः (क्त्या० व०)” स हि “सत्यसङ्गरो भवति” सङ्गीर्ष्यते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमित्येवं प्रायेण कितवास्तत्रानृतं ब्रुषते । “तम्” एवंलक्षणं गर्तमारोहति या स्त्री, सा गर्तारुगित्युच्यते । तदेतद्गर्तस्य सभास्थानोरारोहणं रिक्थलामहेतुदाक्षिणात्येषु अपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम् । तथैव प्रसिद्ध्या निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि क्वचिन्मन्त्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । “तत्र या अपुत्रा. अपतिका सा आरुहति”-तं सभास्थानुम्; तत्र कितवमध्ये अचस्थितं या

अपुत्रा स्त्री, या अपतिका, सा आरोहति तस्मिन्पुत्रविशतोत्यर्थः । ततः “सा” भर्तृबन्धुभ्यः सकारात् “रिक्त्यं लभते” यस्तस्या भर्तृसक्तो धनांशस्तम् । एवमसौ सनये लब्धये धनानां गर्तमारोहति ।

गर्तप्रसक्तमुच्यते,—“श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते” । “गुरतेः (तु० आ०)” उद्यमनार्थस्य । स हि लोकविनाशायाम्युच्यत इव भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्याश्रितानि भवन्ति । तानि जनमरणमाशासते; त्रियमाणेषु जनेषु तानि प्रमुदितानि भवन्ति । “श्मशानं, श्मशयनम्” इत्याख्यातप्रसक्तमुच्यते । तत्र हि श्म शैतेऽत्रेति श्मशयनं सत् तत् श्मशानमित्युच्यते । श्मशब्दार्थमाह,—“श्म शरीरम्” इति । तद्धि तत्र शैते, तत्र हि तद्विशिष्यते मृतस्य सतः । “शस्त्रातेर्वा” कृतव्याख्यानमपि पुनराह मुख्यत्वादस्य । तत्र औपमिकं वृत्रसम्बन्धात्, न हि वृत्रस्य मुख्यं शरीरम् । श्मशब्दप्रसक्तं निराह,—“श्मश्चु लोम” इति, तद्धि “श्मनि” शरीरे “धितं भवति” । पर्यायप्रसक्तं निराह,—“लोम लुनातेः (क्व्या० ३०)” तद्धि लूपते ।—“लीयतेर्वा (दि० आ०)” तद्धि शरीरे लीयते ॥

तत्र निगममपि चोदाहरन्ति,—श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त इति “नोपरस्वाविष्कुर्याद् यदुपरस्वाविष्कुर्याद् गर्तेष्ठाः स्यात् प्रमायुको यजमानः” इति । उपर इति यूपस्यातष्टप्रदेश उच्यते, “पञ्चमभागोऽपरा यूपाः”—इति ह्युक्तम् । तदतष्टं यूपस्य नाविष्कुर्यादित्यर्थः । पांशुमित्तदेवच्छादनीयं वर्हिषा च । यदि

पुनरुपरस्य कञ्चिदप्यवयवमाविष्कुर्यात् 'गर्तेष्टाः, गर्तेप्रतिष्ठः
श्मशानप्रतिष्ठः, 'प्रमायुकः' प्रमरणधर्मापुरेव यथाविहितादायुषो
यज्ञमानः स्यात् । "इत्यपि निगमो भवति" अप्ययमप्यन्ये बहव
इत्यपिशब्दः ॥

"रथोऽपि गर्तं उच्यते" । "गृणातेः" स्तुत्यर्थस्य । तदि

"ऋतुतमं यानम्" अश्वादिभ्यो यानेभ्यः सुखतरं हि तेन गम्यते ।

रथोऽपि गर्तं इत्यस्मिन्नर्थे "आरोहथो घरुण मित्रं गर्तमित्यपि

निगमो भवति" । "हिरण्यरूपमुपसो व्युष्टाययःस्थूणमुदिता

सूर्यस्य । आ रोहथो घरुण मित्रं गर्तं मतधक्षाये भदिति दिति

च ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, ३१, ३) । श्रुतविदाश्रेय एतया

त्रिष्टुभा मित्रायरुणावस्तौत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम

वतुः, स तत्र यज्ञमानस्य रथमारुक्षतः शूर्हतेपुधनुष्कौ षाह

अनया अभिमन्थेते । त्रायेयात्र मित्रवरुणायधिदेवतामिप्रायेण ।

एवं हाह,—मित्रोऽसीतीयमभिमन्त्रयति मित्रस्य होतृरूपम्,

घरुणोऽसीतीमं घरुणस्यै तद्रूपमिति, तावुच्येते । हे 'मित्र!

घरुण !' 'हिरण्यपर्णम्' 'उपसो व्युष्टौ' उपसो व्युच्छेदगणाले

'उदिता' च उदयकाले 'सूर्यस्य' यो युषामेतस्मिन् काले

एयंरूपम् 'अयःस्थूणम्, अयोमयं गर्तं स्थूणं स्यं 'गर्तं' रथम्

'आरोहथः' तौ युषां प्रवीमि ममाप्येयं रथं गर्तमेतस्मिन् विधा-

घरुणमूतं तत्स्वरूपमेव साध्यतमारोहतम्, 'अतः' एतमारुण

'घरुणायै' कुर्यामित्यर्थः । 'भदिति दितिश्च' भदीनमनुपक्षीण-

मात्मनश्च ईजिञ्चोपक्षीणममित्ररत्नमित्यर्थः ॥

“गर्तः समास्याणुः”—इत्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् ॥

“जायेष पत्य उशती सुवासा उपा हस्त्रेव निरिर्णति अप्स.”

—इति । अयमप्यर्द्धर्चः पूर्वमेव व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्या-
नुक्रमं भित्त्वा अस्माभिः, तथाहृग्वान्यस्याप्यैकवाक्यता न
विच्छिन्ना भवेदिति ॥

“चतस्र उपमाः”—इति षट्कं भाष्यकारेण, तदपि परि-
संख्याय ताः उपपादिताः अस्माभिः । एवम् “अघ्रातेव पुंस
एति प्रतीर्का”—इत्यनेन पादेनास्यासृचि अनिर्वाहो दर्शितः ॥

अन्यत्रापि चोक्तम्,—“नाघ्रातृकामुपयच्छेत लोकं हास्य तद्
भवति—इति” । अयमस्मिन् वाक्ये ‘नाघ्रातृकामुपयच्छेत’—
इति प्रत्यक्ष एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थे पाणिग्रहणप्रतिषेध
इत्यर्थः । पूर्वयोर्हि मन्त्रयोरुपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो
दर्शितः, एतस्मिंस्तु वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेधः आहत्य विधाने-
नैव नाघ्रातृकामुपयच्छेनेति । अत इदमुक्तम्,—“उपयमनप्रति-
षेधः प्रत्यक्षः”—इति ॥

आह,—किमुपयमनप्रतिषेध एव ? नेत्युच्यते,—“पितुश्च
पुत्रभाव” प्रत्यक्षः धूयते । कथम् ? “लोकं हास्य तद् भवति”
—इति । लोकमित्यपत्यनाम । यदपत्यमघ्रातृकायाः पितु
र्भवति, नेतरस्य षोडुः, इत्येषमितरस्य विवाहप्रतिषेध एव
नेत्युच्यते पुत्रभावादितरस्य च पुत्रिकापितुरपत्यप्राप्तिरिति ।
तस्मादुपपन्नं भवति,—यैवाघ्रातृमती, सैव नैतृकं धनमर्हति
नेतरेति ॥

अपुना योऽसी शासतद्विग्न्याम्या अयः उत्तरोऽर्धं
 उन्मुष्टः, स एयाभ्रानृकापादपशेणैय निरुच्यते । पूर्वोऽपि स
 शासतद्विग्न्याम्यामभ्रानृमर्तायादपशेणैय योऽर्धवितयः । एव एव
 हि स्थितः पशः । तस्या एव एतन्नानृमरथा यः पुत्रो भवति,
 तमेव पुत्रिकाविधानेन कृताभिसन्धिभ्यान् पौत्रो ममायमिति
 अपुत्रः सन् मातामह उपगच्छति, नैतन्न भ्रानृमर्तापुत्रान्, अन्यथा
 सर्व एव हि योद्धारो अपुत्राः स्युः, ततो चियाहपग्निर्मां ध्यय एव
 स्यान् । अथवा सर्व एव लोको दुष्यामृष्यायज एव स्यात् ।
 किञ्च पुत्रिकापितुरपि या माप्या मान्यस्य दुहितेति तस्यामपि
 या जायते सा मातामहस्यैव, नैतन्नस्य पुत्रिकापितुः स्यात् ।
 अनिष्टं चैतन् सर्वम् । तस्माद् यैवामिसन्धिपूर्वकं धर्मं
 पुत्रिका क्रियते, तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति, न सर्वस्य
 इति, सैव च दायाद्यार्हा, भ्रातृमती । अत इदमुच्यते,—“पित
 यत्र दुहितुः” इति । ‘पिता’ ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘दुहितुः’
 “अप्रदत्तायाः” प्राक् प्रदानादित्यर्थः । “रेतःसेकं” रेतसः सेकारं
 यो दुहितरि रेतः सिञ्चति तं जामातरं “शार्जयति” प्रसाधयति,
 प्रकल्पयति, उपवर्त्तयतीत्यर्थः । तदा तस्मै तां दुहितरं दद्व
 किं करोति ? “संशग्म्येन मनसा दधन्वे” “सन्दधाति” अमि-
 सन्दधाति “आत्मानम्” यदप्रापत्यमुत्पत्स्यते । तन्मेति ।
 कथं पुनरभिसन्धाद्यात्मानमिति ‘संशग्म्येन’ “मनसा सङ्ग-
 मेन” मनसा विगतापुत्रत्वसन्तापेन चेतसा,—नाहमपुत्रः, इयमेव
 पुत्रिका मम पुत्रः, यो ह्यस्यामुत्पद्यते, स पौत्रो मम भविष्यति ।

इत्येवं सुखेन मनसा सन्दधात्यात्मानं तस्यां पुत्रिकायाम् ।
 तत्रैवं सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्यामुत्पद्यते दीहित्रः,
 तमेव नना ममायमित्येवमुपगच्छति मातामहः, न सर्वानेव
 दीहित्रान्, भ्रातृमत्या अपि स तस्या एव पुत्री मातामहस्य
 भवति, न सर्वस्याः, इति सैव च दायाद्यार्हा, नेतरा । स एव च
 मुख्यया वृत्त्या मातामहस्येव पौत्रो भवति, नेतरं भ्रातृमतीपुत्राः ।
 ते हि गौण्या वृत्त्या जनयितुः पितुः पुत्राः सन्तो मातामहस्य
 पौत्रा इत्युच्यन्ते कदाचिद्भोके शास्त्रे वा ॥

तत्रैवं सति “अद्गादद्गात् सम्भवति” “आत्मा च पुत्र-
 नामासि” इत्येवमादिषु गौणं दुहितुः पुत्रत्वमुच्यते । किञ्च,
 यदि दुहिता पुत्रेण भविशिष्टा एव स्यात्, ततो दुहितेति विशेष-
 समाख्या नैव स्यात्, अस्ति चेयम् । यस्माद् विशिष्टतरः पुत्रो
 दुहितुः सकाशादित्युपपद्यते ॥

यदपि चोक्तम्,—“अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति”—इति,
 तदप्यभ्रातृमतीपक्षे द्रष्टव्यम् । अथवा वेदस्मृत्योर्विरोधे वेददृष्ट
 एव धर्मो ज्यायान्, न स्मृतिदृष्टः ।

तस्मिन्च वेदे “अथैतां जाम्या रिकथप्रतिषेध उदाहरन्ति”
 धर्मविद्ः,—येयमृग्ं चक्ष्यमाणा (६ ख०) “न जामये तान्वः”
 —इति । अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । “ज्येष्ठं पुत्रिकाया
 इत्येके”—इति । यदा उत्सृष्टायां पुत्रिकापितुरग्न्ये पुत्रा जायेरन्,
 तदा विभागकाले ज्येष्ठं भागं पुत्रिकायै च दद्यात्, यथाभाग-
 मितरान् पुत्रान् विभजेत्, अभागा एव त्वितरा दुहितर

इति । सदेतदनयनां निगण्यते यथा दुहितृणां मांसां
गार्ताति—॥ ५ ॥

न जामये तान्वां रिक्थमार्गक चकार गर्भं सनितुर्नि-
धानम् । यदी मातरो जनयन्त वद्धिमन्यः कक्षां सुकृतोरन्य
श्रन्थन् ॥ न जामये भगिन्यं जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति
जामपत्यं जमनेयां स्याद्भक्तिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति ।
तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचन् प्रादाच्चकारैर्ना
गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तप्राहस्य । यदी मातरोऽजनयन्त
वद्धिम् । पुत्रमवद्धि च स्त्रियमन्यतरः सन्तानकर्त्ता भवति
पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्द्धयित्वा जामिः प्रदीयतं
परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३, १ ॥

न जामये इति । “न ‘जामये’ भगिन्यै” “तान्वः आत्मजः”
आत्मनो धियो जातः । स आत्मजः किं करोति? इति,
‘रिक्थम् आरैक्’ । ‘रिक्थं’ पैतृकं धनं ‘न’ “प्रादात्” न प्रदी ।
किन्तर्हि तस्याः करोति? इति । उच्यते,—‘चकार गर्भं
सनितुर्निधानम् । “सनितुः हस्तप्राहस्य” भगिनीभर्तुः प्रसव-
समर्थां करोति, पुष्पातीत्यर्थः । किञ्च, ‘यदी मातरः’ यद्
अद्वयं मातरो जनयन्ति “इति” न लोकात् “प्रादात्” “अवद्धिं च”

प्रयोद्धीं स्त्रियम्, द्वयोर्दयोरपि षोड् षोड्योः पुत्रयोः “अन्यतरः”
 रतरः ‘कर्त्ता’ “सन्तानकर्त्ता भवति” । कतमः ? यः “पुमान्”
 एव “दायाद्” दायाद्यार्हः, नेतरः कन्याण्यः । किञ्च, तयोर्द-
 योरपि ‘सुहृतोः’ सुहृतयः’ सुतरामेकेनापि प्रयत्नेन हृतयोर्द-
 दितयोः ‘अन्य अन्धन्, “अन्यतरोऽर्द्धयित्वा” सुहृतोऽपि
 १ “जामिः” जाम्याण्यो भगिन्याण्यः “प्रदीयते परस्मै” न
 त्याञ्चिदप्यवस्थायामसायात्मीयो भवतीत्यभिप्रायः ॥ एवम-
 ष्मिन्चि ‘न जामये तान्यो रिक्थमारैक्’ इति न दुहितरो रिक्थ-
 गिन्यो भवन्ति, नैताः सन्तानकर्मणि पितुरुत्पद्यन्ते, घर्द्धयित्वा
 ताः परस्मै दीयन्ते, तस्माद्भागा एता इति ॥

यत् पुनरुक्तं पुंसोऽपि दानातिसर्गविक्रया विद्यन्त इति, तत्
 ष्मिन्चिन् केनचिन्निमित्तेन भवति, स्त्री तु निसर्गणैव दीयते
 तियते चिसृज्यते वा, सा हि परार्थमेवोत्पद्यते, तस्माद्भागा
 ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ३, १ ॥

द्वितीयः पादः ।

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्मनुष्याः कस्मात्त्वा-
कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मन-
स्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा । तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति ॥ १ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, तद्यथा—‘जनयितुः प्रजाः’ इत्येषमादि,
प्रहृत्नामिदानीमुच्यते,—

“मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । मनुष्याणां नामानि
मनुष्यनामानि ‘उत्तराणि’ प्रहृत्तेभ्योऽपत्यनामभ्यः, अपत्यान्येष
हे विशृद्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ?
‘पञ्चविंशतिः’ पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः (२५) । कतमानि
नस्तानि ? “मनुष्याः, नराः”—इत्येषमादीनि ॥

आह,—“मनुष्याः कस्मान्” ? उच्यते,—“मत्या” शात्या,
एते “कर्माणि” “सीव्यन्ति” तक्षन्तीत्यर्थः । अथवा “मनस्य-
मानेन” प्रजापतिना “सृष्टाः” । “मनस्यतिः पुनः” अयं धातुः
“मनस्वीभावे” । मनस्वीभावो नाम प्रहृष्टेन प्रहृष्यता प्रजापति-
सृष्टाः । अथवा “मनोरपत्यं” मनुष्याः “मनुषो वा” ॥

“तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति” सन्दिग्धाः,
सृष्टुदाहरणम् । तद्यथा,—॥ १ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरा अभिदेवा
 असाम । ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं
 जुषध्वम् ॥ तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम
 देवा असुरा असुरता स्थानेष्वन्ता स्थानेभ्य इति वापि
 सागुरिति प्राणनामान्तः शरीरे भवति तेन तदन्तः सोदंवा-
 नसृजत तद् सुराणां सुरन्वममोरसुरानसृजत तदसुराणा-
 नसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्ना-
 दाथ यज्ञियाश्वोर्गित्यन्नानामोर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृ-
 ष्णमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वं गन्धर्वाः पितरो
 वा असुरा रक्षामीत्येके । चत्वारो वर्णा निपादः पञ्चम
 त्पीपमन्यवो निपादः कस्मान्निपणमस्मिन् पापकमिति
 रिक्ताः यन् पाञ्चजन्यया विशा । पाञ्चजनीनया विशा
 च्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुत्रपुंसकेष्वविशिष्टा बाहुनामान्यु-
 राणि द्वादश बाहु कस्मान् प्रवाधत आभ्यां कर्माण्यङ्गु-
 लनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिरङ्गुलयः कस्माद्ग्रगामिन्यो
 वन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति
 ।ङ्गना भवन्तीति वाञ्चना भवन्तीति वापिवाभ्यञ्चाना देव
 सुतासामेया भवति ॥ २ ॥

“तद्य वाचः०—०नुपध्वम्” (ऋ० सं० ८, १, २३, ४) ।
 सौचीकस्याग्नेरार्षम् । तस्य विश्वेदेवैः सह संवादः । तत्रेयं
 होतृजपे विनियुक्ता । “तन्” धीर्ष्यं “वाचः” “परमम्” उत्-
 ष्टम् अहम् “अद्य” “मंसीय” मन्ये जाने इत्यर्थः । तेन धीर्ष्येण
 केम् ? इति । “येन असुरान् अमिभयेम” धयम् । ‘ऊर्जादः’
 यज्ञभक्षयितारः । अपिच हे ‘यज्ञियासः’ यज्ञसम्पादिनः ‘देवाः’
 धयम् । अपिच हे ‘पञ्चजनाः’ मनुष्याः ! निपादपञ्चमा वर्णाः !
 धयम् इदं ‘होत्रं’ ‘नुपध्वम्’ अनुष्टुही (ह्री) ध्वम् ॥ इति समस्तार्थः ॥
 अथैकपदनिरुक्तम् ।—“असुराः असुरता स्थानेषु” ते हि न
 पुरताः स्थानेषु, चपला इत्यर्थः । अथ “वा” “अस्ताः
 स्थानेभ्यः इति” प्रच्याविता देवैरित्यर्थः । “अपि वा असुरिति
 प्रशस्तेनाम” । स हि “अस्ताः” क्षिप्र इव “शरीरे भवति” तस्य हि
 नित्यमवस्थानमित्यभिप्रायः । “तेन” हि “तदन्तः” भवन्ति ।
 तत्पर्ये ! अथवा इदमन्यद्ब्राह्मणोक्तं निर्वचनं स्यात् “सोर्दे-
 वसृजत” सुरिति प्रशस्तेनाम । प्रशस्तादात्मनः प्रदेशान् प्रजा-
 नः सुरानसृजत्, ऊर्ध्वेभ्यः प्राणेभ्यः । तदुक्तम्,—‘ऊर्ध्व-
 णन् पूर्यपक्षः पञ्चदशः, ते न “सोर्देवानसृजत तन् सुराणां
 धयम्”—इति विज्ञायते । एषमेव प्रातिलोभ्येन “असोरसुरा-
 न” । असुरिति प्रशस्तेनाम । अप्रशस्तादात्मनः
 णन् प्रजापतिरसुरानसृजत । तदुक्तम्,—‘अर्थाद् वा तिरद-
 नः, तेन असुरानसृजत’—इति । “ऊर्जाद् उत यज्ञियासः,
 यथा यज्ञियाध” । “ऊर्गित्यप्रनाम” तद्धि “ऊर्जयति”

यलिष्टं करोतीत्यर्थः । अथ “वा” “एकम्” एतत् “सुप्रवृक्णम्” भवति “इति” ककाररेकसामान्यात् पचेर्ब्रह्मतेर्वा स्यात् । द्वयोरपि वा तद्धि पक् सन्सृदुत्वात् सुच्छेद्यं भवति ॥

“पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्” । एतदत्र सन्देहपदमेकमु-
दुधृत्य प्रदर्शितम् । “गन्धर्वाः पितरा देवा असुरा रक्षांसीत्येके”
मन्यन्ते । “वत्वारो वर्णाः, निषादः पञ्चमः,—इत्योपमन्यवः” ।
निषय हन्तीति निषादः प्राणिवधजीविनः । अथवा “निषण्णमस्मिन्
पापकमिति” निषादः सौधन्वना इत्येके मन्यन्ते । स च रथ-
कारः । “रथं ये चक्रुः सुवृतं सुचेतसोऽविह्वरन्तं मतसस्परि-
ध्यवा । तर्हि ऊज्वर स्य संवनस्य पीतय आ षो धाजा ऋभवो
वेदयामसि ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ७, ७, ३) । तस्य मित्र-
कालमाधानं ध्रूयते,—“वर्षासु रथकारः” । “ऋभूणां त्वा इति
रथकारस्य” इति च मन्त्रभेदः,—“सौधन्वना ऋमवः (ऋ० सं०
१, ७, ३०, ४)”—इति च मन्त्रलिङ्गात् ॥

यथा तु पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निषादपञ्चमा वर्णा
उच्यन्ते, तथैव निराह,—“यत्पाञ्चजन्यथा विशेद्रे घोषा अस्-
क्षत । अस्तृणाद् वर्हणा विपोऽर्यो मानस्य स क्षयः ॥”—इति
(ऋ० सं० ६, ४, ४३, १) । प्रगाथेन दृष्टा । इयमनुष्टुप् ।
ऐन्द्री । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदेया ।
‘यत्’ यदा “पञ्चजनीजया विशा” पञ्चजनसमुदायलक्षणया
सहितैः स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः अवर्षति ‘इन्द्रे’ वर्षार्थिभिः ‘घोषाः’
स्तुतीः ‘अस्क्षत’ अस्त्यन्त । निषादपञ्चमा वर्णा आर्त्ताः

सन्तो पर्षामाद्ये अस्तुपतीष इन्द्रम्—‘घर्षं मगयन् !’—इत्येवमर्ष-
यन्तः । अत इदमुक्तम्,—यदा पाञ्चजन्यया विशा सह घोषा
श्रुत्वितिमिः धमृज्यन्तेति । तदा किम् ? इति । तदा उपश्रुत्य
स इन्द्रः तामिः प्रहादितचेताः ‘अस्तृणान्’ अहन् घर्षार्थं मेघान् ।
‘घर्षणा’ परिवृद्धेन घघ्रेण, परिवृद्धानि वा मेघजालानि ‘विपः’
विपाद्, पिता मेघानां मेघार्था वा ‘अर्ष्यः’ ईश्वरः वृद्धस्य जगतः ।
कस्मान् पुनरस्तृणात् ? यस्मान् ‘मानस्य स क्षयः’ मानस्य दर्पस्य
यलस्य पीर्यस्य स क्षयः निवासः, तस्मान् अस्तृणान् । अर्षार्यो
हि स्तूयमानः किं कुर्व्यान् परितुष्टोऽपि ? अथवा मानस्य सत्का-
रस्य पूजायाः स इन्द्रः क्षयो निवासो भाजनमिति मन्वानैः
स्तोतृभिः घर्षार्थिभिः सत्कृतः, तान् घर्षप्रदानेन प्रतिमत्कारयिष्यन्
अस्तृणात् मेघान् । अपि वा अस्य जगन्निर्माणस्य देवादेः स्वाव-
ान्तस्य स इन्द्रः क्षयो निवास आश्रयो यस्मात् ततो मेघानस्त-
णात् । अनावृष्टिद्वारेणास्य जगतः विनाशो मा भूत् कथञ्चामेत्य-
प्रार्थः ॥

“पञ्च पृक्ता सङ्ख्या” । सा हि “स्त्रीपुत्रपुंसकेष्वविशिष्टा”
भवति । तद्यथा—पञ्च स्त्रियः, पञ्च पुरुषाः, पञ्च कुलानि
इति । एवं पञ्चशब्दे स्त्रीपुत्रपुंसकेषु विशेषो नास्ति ॥

“बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश” । बाह्वोर्नामानि ‘बाहुनामानि’
‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणामेव हि भव-
ति मनुष्यनामभ्य उत्तराणि ‘बाहुनामानि’ । कियन्ति पुन-
रिति ? ‘द्वादश’ द्वे च दश च द्वादश । कतमानि पुनस्तानि ?

“आयती, च्यवाना' अर्भाशू”—इत्येवमादीनि । आमिर्भाभवतः कर्मभिरेताविति थायती । च्यावयितारौ कर्मणां च्यवाना । अर्भाशू अभ्यश्नुवाते कर्माणि । इत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—“याह कस्मात्” ? उच्यते,—“प्रवाधत आभ्यां कर्माणि” प्रकरणेण याधते प्रक्षिपयत्याभ्यां कर्माणि ॥

“अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः” । अङ्गुलीनां नामानि ‘अङ्गुलिनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रहतेभ्यो बाहुनामभ्यः, बाहोरेव अङ्गुल्यो भवन्तीति बाहुनामभ्य उत्तराणि अङ्गुलिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘द्वाविंशतिः’ द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि ? ‘अग्र युषः, अण्यः क्षिपः’— इत्येवमादीनि । याहमे अवस्थिता अवन्त्येताः कर्माणांति अग्र युषः । अण्यः परिमाणात् एताः । क्षिप्यते आभिः क्षेतव्यं द्रव्यमिति क्षिप । इत्येवमादि ।

आह,—“अङ्गुलयः कस्मात्” ? उच्यते,—“अप्रगामिन्यो भवन्ति” अग्रे एताः कर्मसु गच्छन्ति । अथ“या” “अप्रगामिन्यो भवन्ति” अग्रे होता गच्छन्ति उदकानि । “अप्रकारिण्यो वा भवन्ति” अग्रे एताः कर्माणि कुर्यन्ति । “अङ्गुना भवन्ति वा” तथाहि,—यो होताभिरमिहन्त्यन्तेऽसावङ्गु इव भवति । ‘भवि वा अभ्यञ्चनादिव स्युः’ एता हि तं तमर्थमाभिमुख्ये- ताञ्चन्ति गच्छन्ति । ये तु “अभ्यञ्चनाः”—इत्यभिर्थायन्ते, इयामभ्यञ्चत आभिरिति ॥

“तासाम्” अङ्गुलीनाम् “एया” निराधिकं श्लक् “भवति”

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रंभ्यो दशयो-
 जनेभ्यः । दशमीशुभ्यो अचताजरेभ्यो दश घुरो दश
 युक्ता बहद्भ्यः ॥ अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि
 कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति
 च्वाख्यातममीशवांऽभ्यन्नुवते कर्माणि । दश घुरो दश
 युक्ता बहद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्बधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव
 विहन्ति बहं धारयतेर्वा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टा-
 दशात्रनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्नं कस्मादानतम्भूतेभ्यं
 त्तेर्वात्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । बलनामान्युत्तराण्य
 विंशतिर्बलं कस्माद्बलं भरं भवति विभर्तेर्धननामान्युत्त
 ण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्माद्धिनोतीति सतो गोनामान्
 त्तराणि नव क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनाम
 न्युत्तराण्येकादश गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशश्च
 क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात् सङ्क्षिप्तं
 विकर्षोऽन्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादान्तो
 भवति सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्राम
 कस्मात् सङ्गमनाद्वा संगतौ ग्रामाविति वा तत्र खल
 इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ३ ॥

दशावनिभ्य इति । अवनय इत्येचदादीनि नद्यादिनामभिः सन्दिह्यते, तदर्धमिदमुदाहिषते । त्रिप्ठुत्रेषा । अर्धुदस्य काद्रवेयस्य सर्पस्यार्यम् । प्रावस्तुती विनियुक्ता । दशभिरवनिभिः ये उपचर्यन्ते प्रावाणः, सोमामिषवकर्मणि प्रवृत्ते, ते दश अवनयः, तेभ्यः 'दशावनिभ्यः' हे ऋत्विजः ! यूयमपि 'अर्चय' स्तुतीः प्रोच्चारयतेत्यर्थः । एवमेव दशभिः कक्ष्याभिर्ये उपचर्यन्ते, ते दशकक्ष्याः, तेभ्यः 'दशकक्ष्येभ्यः' अर्चत । दशभिर्योक्त्रैः ये उपचर्यन्ते, ते दशयोक्त्राः, तेभ्यः 'दशयोक्त्रेभ्यः' अर्चत । दशभिर्योजनैः ये 'उपचर्यन्ते, ते दशयोजनाः, तेभ्यः 'दशयोजनेभ्यः' अर्चत । दशभिरभीशुभिर्ये उपचर्यन्ते, ते दशभीशवः, तेभ्यः 'दशाभीशुभ्यः' अर्चत । 'अजरेभ्यः' अजरणधर्मभ्यः 'दश धुरः' य एते प्रावाणः तेभ्यः अर्चत । दशभिर्दशभिरङ्गुलीभिर्ये एते युक्ता षड्दन्ति प्रावाणः, तेभ्य एभ्यः 'दश युक्ता षड्दन्त्यः' अर्चत ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति” ता हि “अवन्ति कर्माणि” रक्षन्ति भक्षयन्ति वा क्षिपयन्तीत्यर्थः । “कक्ष्याः” अङ्गुलय एव, ता हि “प्रकाशयन्ति कर्माणि” प्रकटीकुर्यन्तीत्यर्थः । “योक्त्राणि”—इत्येतत् पदं “योजनानि इति” अनेन पदेन व्याख्यातम् । योजनानां त्वेतन् निगदसिद्धमेव । “अभीशवः” अपि अङ्गुलय एव, ता हि “अभ्यश्नुवते कर्माणि” ध्याप्नुयन्तीत्यर्थः । अनेकैर्नामभिरङ्गुलय एयोक्ता, अनेकक्रियायोगिनीभिरङ्गुलीभिर्गृहीतास्तदर्धमर्चनेति । “धूः धूर्यतेः एव-

कर्मणः" ध्वरति धूर्वतीति घघकर्मसु पठितम् । "श्यमपीतरा धृः" अनडुहादिसम्बन्धिनी । "एतस्मादेव" धातोः घघकर्मणः । सापि "चिहन्ति घहम्" अनडुहोऽश्चस्य वा । "धारयतेर्वा" सा हि धारयत्यश्वमनडुपाहञ्च ॥

"कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश" । खल्वयं पुराणो व्याख्यातः सबाहुः साङ्गुलः, तं खलु काम एव प्रथममाचिवेशेति उत्तरे कान्त्यर्था इत्यर्थः । यद्यपि एकान्तं भवति, तदप्यङ्गुली-भिरेव कान्तं कियत इत्यतोऽङ्गुलिनामभ्यः 'उत्तरे कान्ति-कर्माणः' समाह्वताः । कियन्तः पुनस्ते ? इति । 'अष्टादश' अष्टौ च दश च अष्टादश (१८) । कतमे पुनस्ते ? इति । "पश्मि, उश्मस्ति, अवधेति"—इत्येषमादयः ॥

"अघ्ननामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः" । अघ्नस्य नामानि अघ्ननामानि 'उत्तराणि' प्रकृत्येभ्यः कान्तिकर्मभ्यः, अघ्नस्य हि कान्तं सर्वभायेभ्यो भवतीति कान्तिकर्मभ्यः उत्तराणि अघ्नना-मानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'अष्टाविंशतिः' अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः (१८) । कतमानि पुनस्तानि ? "अन्ध, पात्रः, पात्रः, प्रयः, पृशः"—इत्येषमादीनि । अन्ध इत्यर्थं निर्वक्ष्यति । पात्रयित्थं पूत्रयित्थम् एतदु मोघनायोपस्थितं भवति पात्रः । अन्ध इति पात्रः । प्रयः पानादेश ॥

धाद,—"अत्र" कस्मान् ? उच्यते,—"आ" भातिमुन्धेन तन् "न्" प्रहीभूत् भवति मोघनाय भूतानाम् । "अस्तेर्वा" अने भति च भूतानि, तस्माद्द्वं तदुच्यते इत्युक्तम् ॥

“अत्तिकर्माण उत्तरै धातपो दश” । अत्रमेव ह्यद्यत इत्यधनामभ्यः ‘उत्तरैऽत्तिकर्माणः’ समाप्ताः । कियन्तस्ते इति ? ‘दश’ (१०) । कतमे पुनस्ते ? “आवयति, भर्षति, वमस्ति”— इत्येवमादयः ॥

“घलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः” । घलस्य नामानि ‘घल-नामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतैभ्योऽत्तिकर्मभ्यः, य एव ह्यदन्ति त एव घलयन्तो भवन्तीत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि घलनामानि समाप्ता-तानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिः’ अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः (२८) । कतमानि पुनस्तानि ? “धीजः, पाजः, शवः”—इत्येवमादीनि । धोजः भोजतैर्वोऽजनेर्वा । इत्येवमादि ।

आह,—“घलं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि “भरं भवति” ध्रियते (भू० उ०) हि सः, योऽघलितो भवति । “विमर्त्तः” वा (जु० उ०) स एति ॥

“घननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव” । य एव घलयन्तो भवन्ति त एव घनं प्राप्नुवन्ति इति घलनामभ्यः ‘उत्तराणि घननामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिरेव’ (२८) । घलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः इमान्यष्टाविंशतिरेवेत्येवशब्दः । कतमानि पुनस्तानि ? “मघम्, रेक्णः, रिक्थम्, घेदः”— इत्येवमभृतीनि । रिच्यत इति रेक्णः । भतिरिच्यमानमेतद्दि-त्य तिष्ठति ध्रियमाणस्येति रिक्थम् । विद्यते लभ्यते एव इति दिः । इत्येवमादीनि ॥

भाट्ट.—“धनं कस्मात्” ? उच्यते,—“धिनीतीति सक्तः”
सक्त इति कारकावधारणम्, धिनीतिस्पर्शणार्थः ॥

“गोनामान्युत्तराणि नव” । गवां नामानि ‘गोनामानि’
प्ररुणेभ्यो धननामभ्यः, गाव एव हि प्ररुष्ट धनमिति धननामभ्यः
‘उत्तराणि, गोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘नव’ (६) ।
कतमानि पुनस्तानि ? “अह्न्या, उग्या, उम्रिया”—इत्येवमादीनि ।
अह्न्या अहन्त्या भवति । इत्येवमादि निर्वचनम् । उक्तनिर्व-
चने हि गोशब्दः, अतो गौः कस्मात् इति न प्रयोति ॥

“क्रुध्यतिकर्माणः उत्तरे धातवो दश” । धनार्थमेव हि गवार्थं
च क्रोधो भवतीति गोनामभ्यः ‘उत्तरे’ क्रुध्यर्थाः समाम्नाताः ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “रेलते, हेलते”—इत्येवमादयः ॥

क्रुध्यर्थसम्बन्धेनैव “क्रोधनामान्युत्तराणि” । कियन्ति
पुनस्तानि ? “एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “हेडः,
हरः, हणिः, त्यजः” इत्येवमादीनि । हे अरे इत्यनेनाविष्टो
भवतीति हेडः । नीचैरनेन नरकं प्रति हियते इति हरः ।
नीचैरनेन हियते नरकं प्रतीति हणिः । त्यजत्यनेनाविष्टो धर्मं
जहातीति त्यजः । इत्येवमादि ॥

“गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशतम्” (१२२) । क्रुद्धा
एव सन्तः सुतरां गच्छन्तीति क्रोधनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘गतिकर्माणः’
समाम्नाताः ॥

“क्षिप्रनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । गतिसम्बन्धादेव
‘क्षिप्रनामानि उत्तराणि’ समाम्नातानि । कियन्ति पुनस्तानि ?

'पड्विंशतिः' पट् च विंशतिश्च पड्विंशतिः (२६) । कतमानि पुनस्तानि ? "नु, मधु, द्रवत्"—इत्येयमादीनि । नुञ् इव क्षिप्रं गच्छतीति नु । मां क्षिणीति मां क्षिणोतीति सर्व एव हि क्षिप्रगामिनं मन्यन्ते इति मधु । द्रवत् द्रवते । इत्येवमादि ॥

आह,—“क्षिप्रं कस्मात्” ! उच्यते,—“विकर्षः” विकृष्टो विशितोऽर्थः “संक्षिप्तः” क्षिप्रमुच्यते ॥

“अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश” । य एव हि क्षिप्रं गच्छति, स एवामिप्रेतार्थस्य अन्तिके समीपे भवन्तीति क्षिप्रनामभ्यः 'उत्तराणि' 'अन्तिकनामानि' । कियन्ति ? 'एकादश' (११) । कतमानि पुनस्तानि ? "तडित्, आसात्"—इत्येयमादीनि । ताड्यतेऽस्मिन् प्रदेशेऽवस्थित इति तडित् इत्युच्यते । अन्तिक-प्रदेशोपासन्नः स आसात् । इत्येवमादि योऽयम् ।

आह,—“अन्तिकं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि “आनीतं भवति” सन्निकृष्टत्वात् ॥

“संग्रामनामान्युत्तराणि पट्चत्वारिंशत्” । संग्रामस्य नामानि 'संग्रामनामानि' 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्योऽन्तिकनामभ्यः, अन्तिकीभूतानामेव हि संग्रामो भवतीत्यन्तिकनामभ्य उत्तराणि संग्रामनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'पट्चत्वारिंशत्' (४६) । कतमानि पुनस्तानि ? “रणः, विवाक्, नदनुः”—इत्येयमादीनि । णन्त्यस्मिन् शूरा इति रणः । विविधा शूराणामत्र घातुं स्वतीति विवाक् । नदन्त्यस्मिन् शूरा इति नदनुः । इत्येवमादि योऽयम् ॥

भा. -- "संप्रामः कम्मान्" ? उच्यते, -- "सङ्गमतांशु" सङ्गच्छन्ति हि परस्परं सप्र योधाः । "सङ्गणनाद् वा संगृणन्ति मंशप्रायन्ते श्रम यत्र परस्परं । "सङ्गतां प्रामाचिनि वा" । प्राम इति सङ्गान इत्युच्यते । परस्परं विजिगीष्या समागतौ सप्र भयतः ॥

"सप्र" यच्चन्याशिशब्दे मंप्रामनामगणे "गले" -- "इत्ये-
सप्र" नाम्नः "निगमाः" स्वनिश्चयाः "भवन्ति" इतरोऽपि घान्य-
पल इत्युच्यते मंप्रामोऽपि । तत्रैवं सति धम्मामृनि वक्ष्यमा-
णायां 'गले न पपान्' -- इति व्यपदेशाद् विभागो लक्ष्यते
शस्यवलसंप्रामपलयोः -- ॥ ३ ॥

अभी३ दमेकमेको अस्मि निष्पाडभी द्वा किमु त्रयः
करन्ति । खले न पपान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्द-
न्तिशत्रवोऽनिन्द्राः ॥ अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मि निष्पह-
माणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा त्रयः कुर्वन्त्येक इता
सङ्ख्या द्वौ द्रुत्तरा सङ्ख्या त्रयस्तीर्णतमा सङ्ख्या चत्वार-
श्चलिततमा सङ्ख्याष्टावश्रोतेर्नव न वननीया नावासा वा
दश दस्ता दृष्टार्था वा विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः
स्रद्युतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमर्बुदो मेघो
३ तदोऽम्बुदोऽम्बुमद्भ्रातीति वाम्बुमद्भवतीति

चा स यथा महान् बहुर्भवति वर्षस्तद्विषावृद्धम् । खले न
 पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि
 खल इति संग्रामनाम खलतेर्वा खलतेर्वायमपीतरः खल
 एतस्मादेव समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति शत्र
 वोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर
 इति वा । व्याप्तिकर्माण उत्तरं धातवो दश तत्र द्वे नामनी
 आक्षान् आक्षुवान् आपान् आप्नुवानो वधकर्माण उत्तरं
 धातवश्चर्षश्चिश्चश्चत् तत्र विषात् इत्येतद् विषात्पत् इति
 वा विषात्पत्वेति वा । आखण्डल प्रहृयसे । आखण्डयितः ।
 तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति सतः ॥४॥

“अभ्याङ् इमेक०—०ऽनिन्द्राः” । (ऋ० सं० ८, १, ६, २) ।

षैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्गम् । जगती । दशरात्रस्य त्वमेऽहनि
 निष्केचत्ये शस्यते । आध्यात्मिको मन्त्रः । “इदं” तावन् जगन्
 ‘एकः’ एष बहम् ‘अभि अस्मि’ “अभिभवामि”, अभिभूय च
 भवामि । अस्य सर्वस्याहमेकोऽधिपतिरित्यभिवायः । कथं
 पुनरभिभवाम्यहमेतत् ? “एकम् एकः” नित्याद् “नित्यहमाणः”
 “सपत्नान्” शत्रून् निधयेनाधिकं चाभिभवाम्यात्वर्थः । महतिरभि-
 भवार्थश्छन्दति । कथं पुनरभिभवन् सपत्नानहमस्य जगत
 आधिपत्ये वर्ते ? यावदेकं साधदागं सन्नमेक एवामिभवामि

सपत्नम्, 'अभी द्वा' "द्वौ" अप्यागतौ एक एव "अभिभवामि" ।
 "किम्" 'उ' "त्रयः" 'करन्ति' त्रयोऽपि युगपदागताः सन्तः
 एकाकिनोऽपि मम किं "कुर्वन्ति" ? न किञ्चिदपीत्यभिप्रायः ।
 किञ्च 'खले न पर्यान्' गाह्यमाने हन्यमाने गम्यमानेऽप्ये । एकः खल-
 शब्दः उपमानम्, उपमासम्यन्धात्, यथा 'खले' खलस्थाने कर्षकेण
 'पर्यान्' वहनपि सञ्चितान् अप्रतिबन्धेन क्षुधेरन् (क्षन्दीरन्), एवम-
 हमपि भूरीनपि शत्रूनागतान् क्षणादेव तैरप्रतिबध्यमानः 'हन्मि' ।
 तमेवमप्रभावं सन्तं मां "किं निन्दन्ति शत्रवः ?" नाहं निन्दार्हः,
 स्तथ्योऽहमित्यभिप्रायः । अपि च "अनिन्द्राः", 'ये' माम् "इन्द्रं
 न विदुः" याथार्थ्यतः, ते कथमविशयैव मां निन्दन्ति ? नैत-
 न्याद्यमित्यभिप्रायः । "अनिन्द्रा इतर इति घा" अथवा अनिन्द्राः
 सन्तः आत्मना कथमिन्द्रं सन्तं मां निन्दन्ति ? न तु नामेन्द्रत्ये-
 नैवाहमतिरिक्तस्तेभ्यः, अथ कथमितरे अनिन्द्राः सन्तो न लज्ज-
 न्तीत्यभिप्रायः ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“एक इता संख्या” गता संख्या, भलं
 प्राप्तेत्यर्थः । द्रव्यादिकं घापीयं गन्ता । “द्वौ द्रुततरा संख्या”
 एकस्याः सकाशात् । “त्रयस्तीर्णतमा संख्या” द्वयोः सकाशात् ।
 प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते,—“चत्वारध्वजिततमा संख्या” त्रिभ्यः
 सकाशात् । “अष्टायज्ञोनेः” ते हि सप्त संख्या ध्याप्य वसन्ते ।
 “नव” इति या संख्या, सा “न घननीया” न राममजनीया भवति,
 नवसंख्यायुक्तायां हि तिर्था न कश्चिदप्यारम्भाः क्रियते ॥ “दश”
 इति या संख्या, सा “दस्ता” दसान्नेव हि संख्या भवति ।

“दृष्टार्था वा” दृष्टार्थैव हि दशानामुपरि पुनः पुनः दृश्यते संख्या । तद्यथा,—एकादशेत्येवमादि । तस्माद् दृष्टार्थदर्शनाद् दशेत्युच्यते । “विंशतिर्द्विदशतः” द्विः दश विंशतिरित्युच्यते । “शतं दशदशतः” दशहत्त्वोऽभ्यस्ता या दश, ताः समुदिताः शतमित्युच्यते । “सहस्रं सहस्रत्” । सह इति बलनाम, तेन तद्वत् दुर्बलानामपि सहस्रं समुदितं बलवदेव भवति सङ्घातबलीयस्त्वात् । “अयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तम्” सहस्रं दशहत्त्वोऽभ्यस्तमयुतमामित्रीभूतमयुतमित्युच्यते, अयुतमपि दशहत्त्वोऽभ्यस्तं नियुतमित्युच्यते, नियुतमपि दशहत्त्वोऽभ्यस्तं प्रयुतमित्युच्यते । अथा-र्बुदशब्दविवक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति,—अरणशीलम् “अम्बु” तस्य दाता मेघः, सः “अम्बुदः” तस्य, “स यथा” उदकभावा-मापद्यमानः “महान् बहुर्मवति वर्षेन् तदिवार्बुदम्” तदिव वर्षेन् यद् बहु द्रव्यजातं भवति, तद्वर्बुदमित्युच्यते । “खल इति संग्रामनाम” । खल्लोर्वा भ्रंश्यत्यर्थस्य, भ्रश्यन्ति हि योधाः । “खल्लोर्वा” हिंसार्थस्य, हिंस्यन्ते हि तत्र परस्परेण । “अयम-पीतरः” “खलः” धान्यखलः “पतसादेव” तत्रापि हि भ्रश्यन्ति चूर्ण्यमानानि धान्यानि हिंस्यन्ते वा, चूर्ण्यन्त इत्यर्थः । अथवा “समास्कन्नः” अस्ती “भवति” विप्रकीर्णः धान्यैः ॥

“व्याप्तिकर्माण उत्तरे घातयो दश” (१०) । संग्रामे हीतरैतरं व्याप्नुयन्ति योधा इति संग्रामनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘व्याप्तिकर्माणः’ । कतमे पुनस्ते ? इति । “इत्यति, ननक्षे” इति । “तत्र” दशके

‘आक्षाणः (३)’ इति, ‘आपानः (६)’ इति च । तत्र, “आक्षाण आशुवानः” यो हि अश्नोति व्याप्नोति स आक्षाण इत्युच्यते, तथा च य आप्नोति सः “आप्नुवानः” सन् “आपानः” इत्युच्यते ॥

“वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशन्” । संप्रामे हीतरे-
तरं व्याप्य ततो प्रन्तीति ध्यात्तिकर्मभ्यः ‘उत्तरे’ ‘वधकर्माणः’
समाज्ञाताः । कियन्तः ? ‘त्रयस्त्रिंशन्’ (३३) । क्तमे पुनस्ते !
इति । “दम्नोति, अथति, ध्वरति, धूर्वति”—इत्येषमादयः
“तत्र” वधकर्मधातुमध्ये “वियात इत्येतन्” नाम । तत्पुनरेयं
निर्वक्तव्यम्,—“वियातयते” नानाप्रकारं यातयते यः शप्नुन्, स
वियातः । अथ “घा” एवमन्यथा स्यात्—“वियातयः” एव-
मुच्यते यः स्तोतृभिः, स वियातः । ‘आखण्डलः’—इत्येतदपि
नामैव । निगममपि चात्र दर्शयति,—“आखण्डलं प्रहृषसे” ।
आभिमुख्येनायत्नितो यः खण्डयति मेघान्, स आखण्डयिता,
तस्य सम्योधनम् । हे “आखण्डयितः” ॥

इरिम्बिष्टिर्नाम कण्यो मन्त्रद्रष्टुः । तस्येयमार्यम् । गायः
पेन्त्री । शत्रिष्व्यायेषु मध्यमरात्रिष्व्याये होतुरियं शस्-
पिनियुक्ता । “शान्तिगो शान्तिपूजनायं ण्णाय ते गुतः
आखण्डलं प्रहृषसे ॥” (प्र० सं० ६, १, २४, २) । शान्तिगो
इति शब्दं पदम् । शचीति कर्मनाम । तस्य शक्याख्यस्य
कर्मणो देवमिष्टिगुणोमादियक्षणा मन्त्रिः, सा शक्तिः ।
अथवा ध्यात्तिक एव तद्धितः स्यात् । शक्येव शक्तिः । तं
यो गच्छति, स शान्तिगुम्भिः, तस्य सम्योधनं

हे 'शाचिगो!' इति । तथैव शाच्यां य आगतः सन् पूज्यते स
शाचिपूजनः, तस्य सम्बोधनं हे 'शाचिपूजन!' । हे 'आखण्डल'
आखण्डयितः! शत्रूणां मेघानां वा । इयमस्माभिः प्रस्तुता
शची यां प्रति ते नित्यमिष्टमागतं यथा च पूज्यसे त्वमागतः
सन्, किञ्च एतस्याञ्च शन्यामस्मिन् कर्मणि 'अयं' 'रणाय'
रमणाय 'ति' तव 'सुतः' अभिपुतः सोमो यतोऽस्माभिः त्वं
'प्रहृयसे' प्रकर्षणादरघद्विर्हृयसे आहृयसे । स एवमेतज् ज्ञात्वा
अस्मदनुग्रहाय अनर्तानकालमागन्तुमर्हसोत्यभिप्रायः ॥

आखण्डलशब्दोत्पत्तरं वक्तव्यं बहुतरं तडिच्छन्दे इति
भेदनो निरुच्यते,—“तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म” ।
तडिदित्येतच्छब्दरूपमन्तिकामिधायि वधामिधायि च इत्येकमेव
ह्येतदुभयामर्थाभ्यां सम्प्रयुज्यते । चिद्युदपि च तडिदित्यु-
च्यते । सा पुनः कर्त्तरि कारके “ताडयतीति सतः” ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुशुधा ब्रह्मणस्पते स्पर्हा वमु मनुष्याददी-
महि । या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभि सन्ति
जम्भया ता अनमसः । त्वया वयं सुवर्द्धयित्रा ब्रह्मणस्पते
स्पृहणीयानि वयनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे
तडितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा
जम्भय ता अनममोऽम इति रूपनामान्नीतीति सतो
त्रियुत्तडिच्छन्दतीति शाकपृणिः मा ह्यताडयति दूराच्च

दृश्यतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् । “दूरे चिद्
सन्तडिदिवातिरोचसे ।” दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यतं
इति । वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश वज्रः कस्माद् वर्जयतीति
सतस्तत्र कुत्स इत्येतत् कृन्ततेऋषिः कुत्सो भवति कर्चा
स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख
इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यर्थश्चर्य्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वार
ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रेन इत्येतत् सनित
ऐश्वर्य्येणेति वा सनितमनेनैश्वर्य्यमिति वा ॥ ५ ॥

यथा त्वन्तिकनामेदं तथेयमृगुदाहरणम्,—“त्वया घयं०—०
अनप्रसः”—इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४) । गृत्समदस्वार्थम् ।
जगती । प्रवर्ग्ये विनियुक्ता । हे ब्रह्मणस्पते ! “त्वया
“घयं” ‘सुवृधाः’ “सुवर्द्धयित्रा” सुष्टु वर्द्धिताः अनुगृहीताः
सन्तः ‘वसु’ “वसूनि” यानि यानि ‘स्पर्धा’ स्पर्धाणि ‘सृहणी-
गानि’ तानि तानि ‘मनुष्या’ “मनुष्येभ्यः” तानभिभूय “आवर्दी-
गहि” । किञ्च, “याश्च नो दूरे तडितः” ‘या नो दूरे’ अध्वन्यव-
स्येताः “अरातयः” “याश्चान्तिके” । तडिच्छब्दस्यान्तिकाभि-
प्रायित्त्वम् । दूरे च अन्तिके च या अरातयः । अरातिः सेना ।
अदानकर्माणः” । रातिर्दानार्थः । अस्माकमभिमतानर्थान्
दतो ये नियात्यन्ति ते । ‘अरातयः’ “अदानप्रशाः” न दात-
मस्माभिरेभ्य इत्येवं येषां प्रशा ते अदानप्रशाः । द्विषिधा

हि शत्रवः,—दुःखसन्नाश्याः, सुखसन्नाश्याश्च, तत्र ये दुःख-
सन्नाश्याः ते अदानप्रज्ञाः, ये अदानकर्माणः ते सुखसन्नाश्याः । ते
चोभयेऽपि दूरे वान्तिके चावस्थिता भवन्ति । “ताः” दूरान्ति-
कावस्थितानुभयानपि “जम्भय” निश्चेष्टान् कुरु त्वं ग्रहणस्पते ।
किञ्च, “अनप्रसः” अरूपाश्चैतान् कुरु । “अप्र इति रूपनाम” ।
तदि “आप्नोति” आश्रयम् ॥

“विद्युत्” । “सा ह्यवताडयति” अशनिरूपेण । “दूरात्”
एव “च” “दृश्यते” । तस्मान्न तस्या अन्तिकनामाभिसम्यन्धो-
ऽस्ति । “अपि त्विदम्” अपरेणोदाहरणेन “अन्तिकनामैवा-
भिप्रेतं स्यात्”—“दूरे चित् सन्तडिदिवातिरोचसे” । “दूरे-
ऽपिसन्नन्तिक इव” अवस्थितः “दृश्यसे इति” अत्र दूरेऽपि
सन्नन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकामिधानत्वम्, न तथा पूर्वस्मिन्
मन्त्रे—‘या नो दूरे तडितः’ इति ॥

पथमन्तिकनामत्वेन वा विद्युन्नामत्वेन वा पथनामत्वेन वा
प्रकरणोपपदे अवेक्ष्य यथासम्भवं निर्बन्धव्यम् ॥

“यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित् सन् तडि-
दिवातिरोचसे । रात्र्याधिदन्धो अति देव पश्यस्वग्ने सुख्ये
मा रिषामा ध्रुवं तव ॥” (ऋ० सं० १, ६, ३१, २) । एषा
जगती । आग्नेयी । कुत्सेन दृष्टा । महाव्रते आग्निमारुते
शस्त्रे अभिप्लवस्य च पष्ठेऽदति आग्निमारुते एव च शस्यते ।
‘यः’ त्वं हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘सुप्रतीकः’ सुदर्शनः
शोभनदर्शनः, अपिच ‘सदृङ्’ यतो यतो दृश्यसे ततस्ततः

समानदर्शनः तुल्य एव लक्ष्यम् । अपिच "दू" अपि "मन्" अनिवाजिष्णुष्यात् 'तद्दिदिय' अन्तिरु इय अयस्विनः 'अनि-रोरमे' अनिरोनिष्णुर्दृश्यम् । अपिच यदेतन् 'गय्याभिन्' राय्या अपि मन् तम् 'अन्धः' अध्यानलक्षणं तमः, यन् न ध्यानुमपि शक्नते किमुन दृष्टुम् । एतदपि 'अनि' अतीत्य हे 'देव' सयम्भुनदीपयितः ! 'पश्यसि' एव न्यम्, न तेऽम्माक-मिय तेनान्धेनापि तमसा प्रतियज्यते दर्शनम् । तस्य तयैव-द्वगुणयुक्तस्य हे 'अग्ने !' 'ययं' 'सख्ये' सगिमायै परिवरप-कर्मणि आ उत्तमादुच्छामात्तृताध्यवसायाः मन्तः 'मा' केनचिद् विधिना शशुणा वा 'रिषाम' माम्मान् किञ्चिद्दिर्मान् त्वदु-ध्यानादेवेत्यभिप्रायः ॥

“वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश” । यो हि हन्यते स वज्रे-णेवेति घघकर्मभ्यः 'उत्तराणि' 'वज्रनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि ? अष्टादश, अर्था च दश च । फतमानि पुन-स्तानि ? “दियुत्, नेमिः, हेतिः”—इत्येवमादीनि, वियुत् घतेर्वा द्योततेर्वा, पुनः पुनरनिशयेन वा घति अवखण्डयति, द्योतते क्षीप्यते वा सा दियुत् । अघनामयति खण्डयति प्रहारे-णेति नेमिः । हेतिर्हन्तेः । इत्येवमादि ॥

आह,—“वज्रः कम्मान्” ? उच्यते,—“वज्रयति” वियो-जयति प्राणैः प्राणिनः । “तत्र, कुत्स इत्येतन्” सन्देहपदम् । अपिरपि कुत्स इत्युच्यते । तन् पुनरेतन् यदा वज्रनाम, तदा “वृन्ततेः” वृत्त्यतेऽनेनेति “कुत्सः” । यदा पुनरेतद्वृष्यभिधानं,

तदा “कर्त्ता स्तोमानाम् इति” “भीषमन्यवः” आचार्यो मन्यते ।
 “अत्राप्यस्य वधकर्मैव” अभिप्रेतं स्यात् । अत्रापि एतदृषी
 वर्त्तमानमभिधानमस्य ऋषेर्वधकर्मैव वधार्थसंयुक्तमैव स्यात् ।
 किङ्कारणम् ? “तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघान इति” । तेन स्तूयमानो
 विवृद्धबलः शुष्णं शोषयितारं रसानामसुं मेधं वा जघान । मेधो
 हि शुष्णः, तद्दुदये हि धान्यानि उदकग्राहनिमिसेन शुष्यन्ति ॥

“ऐश्वर्य्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः” । प्रतामेव हि
 वज्रेणायुधेनैवैश्वर्य्यं भवतीति वज्रनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘ऐश्वर्य्य-
 कर्माणः’ । कतमे पुनस्ते ? “इरज्यति, पत्यते, क्षियति,
 राजति !” — इति ॥

“ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि” । ऐश्वर्य्यसम्बन्धेनैवो-
 च्यते । कतमानि पुनस्तानि ? “राप्ती, अर्य्यः, नियुत्वान्,
 इनः” । “नत्र इन इत्येतत्” अभिधानमेवं व्युत्पाद्यम्,—
 “सनिनः” सम्भक्तः “ऐश्वर्य्येणेति वा”, अथ “वा” “सनिनं”
 सम्भक्तम् “अनेनैश्वर्य्यमिति” ॥ ५ ॥

यत्र सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरन्ति । इना
 विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्राविवेश ॥
 यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भागमुदक-
 स्थानिमिपन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति
 वैश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स मा धीरः

पाकमत्राविवेदेति धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति
 विषयप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्गर्भा भवतीत्यपिर्द्वयनमशा-
 घ्यान्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाग्नमृतस्य भागं व्रान-
 स्यानिमिपन्तो यंदनेनाभिस्वरन्तीति याभिप्रयन्तीति वैश्वरः
 सर्वंपामिन्द्रियाणां गोपायितान्मा म मा धीरः पाकमत्रा-
 विवेदेति धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति विषयप्रज्ञ
 आन्मेत्यान्मगतिमाचष्टे ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

अधुना मन्त्रमपि व्याचष्टे यस्मिन्नंतर्दीश्वरनामेन इति,—
 “यत्रा सुपर्णां०”—इति (ऋ० सं० २, ३, १८, १) । त्रिष्टुभेषा ।
 वैश्वदेवीये सूक्ते दीर्घतमसा दृष्टा । महाव्रते तृतीयसवने वैश्वदेवे
 शस्त्रे शस्यते । वैश्वदेवेषु हि सूक्तेष्वेकदेवता बहुदेवताश्च मन्त्रा
 भवन्ति, तदप्युपेक्षितव्यम् । “यत्र” यस्मिन् मण्डलेऽवस्थिताः
 “सुपर्णाः सुपतनाः आदित्यरश्मयः” ते हि शोभनमर्धमुद्दिश्य
 तमोचिघातलक्षणं पतन्ति । अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः ।
 ते किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—“अमृतस्य भागम्” “उदकस्य”
 अमरणधर्मणः ‘भागं’ भजनीयमंशमादाय पृथिवीलोकात् तैना-
 न्विताः सन्तः सर्वभूतानि “अभिस्वरन्ति” । ‘सृष्ट्वा शस्त्रोपतापयोः
 (भू० प०)’ अभितपन्तीत्यर्थः । अथवा अभिस्वरन्त्यादित्यम-
 आभिमुख्येन रसान् गृहीत्वा प्रयान्ति । “अनिमिपन्तः”

अनिमित्तमाणा इव धादरन्त इत्यर्थः । 'विद्या' "वेदनेन" स्वकर्माधिकारयुक्तेनान्विताः सन्तः इदमेवास्माभिः कर्तव्यमादानादिलक्षणं कर्मेति अभिस्वरन्ति । यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरश्मयः, तत्र किम् ? इति उच्यते,— "इतो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः" । 'इतः' "ईश्वरः" इतो हासावादित्यः, ऐश्वर्येण भवति विश्वस्य 'भुवनस्य' भूतस्य "सर्वेषां भूतानां" 'गोपाः' "गोपायिता" भवति "आदित्यः" मण्डलान्तरपुरुषो यः तत्र मण्डलेऽस्थितः । "स मा धीरः" "धीमान्" प्रति विशिष्टया बुद्ध्या न्वेतः, बुद्धिरेव हि तस्य शरीरम् । "पाकः पक्त्व्यः" पक्त्व्यप्रज्ञः 'विपक्वप्रज्ञः' सम्यादर्शनोऽनुप्राह्यतया "आविवेश" आविशतु ॥

"इति" शब्दः प्रकरणप्रदर्शनार्थः,— एवमयम् "उपनिषद्गर्णो ऽवतीति" । यद्वा, ज्ञानमुपगतस्य सतो गर्मजन्मजरामृत्यवो रश्मयेन सोदन्ति, सा रहस्य विद्या उपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्वेन घर्ष्यत इति उपनिषद्गर्णः । "अधिदैवतम्" उक्तम् ॥

"अधाध्यात्मम्" उच्यते,— अधिदैवतमध्यात्ममित्येती शब्दो ाख्यातौ । "यत्र" यस्मिन् शरीरे "सुपतनानि इन्द्रियाणि" यस्थितानि स्वेषु स्वेषु आयतनेषु कृष्णसारादिषु किं कुर्वन्ति ? इत्येते,— "अमृतस्य" अमरणधर्मणः "ज्ञानस्य" "भागम्" जनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणं । रसमादाय । 'विद्या' 'वेदनेन' विज्ञानेन युक्तम् "अभिस्वरन्ति" । न हि इन्द्रियाणां तन्यमस्तीति तानि ह्यचेतनानि, चेतनस्य पुरुषस्य कर्तुर्विज्ञानस्य करणानि, तदधिष्ठानास्तु देवताश्चेतनाः । तदभिप्रायेणो-

च्यते,—‘विद्यया’ “वेदनेन” विज्ञानेनेति । किं कुर्वन्ति
 “भगिन्तरन्ति” “भगिप्रयन्ति” विषयज्ञानेन गुरुरग्न्यापि मो
 ह्युःसं कुर्वन्ति । अथवा ‘भगिन्तरन्ति’ गुडिमाभिमुपयेन वि
 विज्ञानमादाय यागप्रत्ययाधानार्थं तरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः ।
 किम् ? इत्युच्यते,—नत्र योऽयस्मिन्नः “इत्याः” इतः, “सर्वे
 मिन्द्रियाणां गोपायिता” यः “आत्मा” “स मा चीरः” “धीमा
 “पाकः पक्तव्यः” पक्तव्यप्रतः “विपकप्रतः” माभ्यगृह्णाः सर्वत्र
 सः “अत्र” एष हि देहेऽयस्मिन्नः बुद्ध्यधिदेवतभावेन तैत्रसा
 माम् “आविवेश” त्यनुप्राणतया स मामप्रेयावस्थितोऽगृह्णाति
 त्यर्थः, तदनुप्रहाद्यस्य सप्रदर्शनं प्रकाशने तदाशास्यत इति
 “आत्मगतिमाचष्टे” एवमपाम्य विज्ञानमाचष्टे मन्त्रेः ।

यदुक्तं “पुष्पफले देयताध्यात्मे वा” इति, तदेवमुपपाद्यम्,—
 तत्र एक एव ह्यसावादित्यमण्डले चाधिदेवते चाध्यात्मे च
 बुद्ध्यधिदेवताभूतः स एव तत्र तत्रोपैक्षितव्यः । तस्मादमुष्प
 दादित्यमण्डलाद् ये रश्मयः प्रसर्यन्ति ते विश्वेदेवा इति
 “रश्मयो वै विश्वेदेवाः” इति हा उक्तम् । अध्यात्मेऽपि हृद्याकाशा
 यानीन्द्रियाणि प्रसर्यन्ति, त एव रश्मयः । अधिदेवते त एव
 विश्वेदेवा इत्युक्तम् । एवं तत्र तत्र योज्यम्, प्रकारमात्रमेवेदं
 मुपदर्शितं, भाष्यकारेणेति ॥ ६ ॥

रुक्त्वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

तृतीयः पादः ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु कस्मात् प्रभवतीति
 सतो ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश ह्रस्यो हसतेर्महन्नामान्यु-
 त्तराणि पञ्चविंशतिर्महान् कस्मान् मानेनान्याञ्जहातीति
 शाकपूणिर्महनीयो भवतीति वा तत्र ववक्षिथ विवक्षस
 इत्येते वक्तेर्वा वहतेर्वा साम्यासाद् गृहनामान्युत्तराणि
 द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद् गृह्णन्तीति सतां परिचरण कर्माण
 उत्तरे धातवो दश सुखनामान्युत्तराणि विंशतिःसुखं कस्मान्
 ऽहितं खेम्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश
 ऽपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञानामान्युत्तरा-
 येकादश सत्यनामान्युत्तराणि षट् सत्यं कस्मात् सत्सु
 ऽप्यते सत्प्रभवं भवन्तीति वा अष्टा उत्तराणि पैदानि
 ऽप्यतिकर्माण उत्तरं धातवश्चाप्यतिप्रभृतीनि च नामान्या-
 मेश्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाज्ञानायाश्चात् उपमा
 पदतत्त्वत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्म ज्यायसा वा गुणेन-
 प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीतेऽथापि
 कनीयसा ज्यात्यांसम् ॥ १ ॥

“बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । ईश्वराणामेव बहुत्वं भवतीत्यतः ईश्वरनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘बहुनामानि’ । कियन्त ? द्वे च दश च ‘द्वादश’ (१२) । कतमानि पुनस्तानि ? “उरु, तुचि, पुरु” —इत्येवमादीनि । उरु विस्तारं, यदि बहु भवति, तद् विस्तारं भवति । तुचि वृद्धौ, यदि बहु भवति, तद् वृद्धं भवतीति । पुरितमिव हि बहुना सर्वं भवतीति पुरु । इत्येवमादि युक्त योज्यम् ॥ आह,—“बहु कस्मात्” ? उच्यते—“प्रभवति” हि एतन् बहुभ्यो दीयमानम् ॥

बहुनामसम्बन्धेनैव “ह्रस्वनामानि उत्तराणि” । कियन्ति ? “एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “कुचित्, रिहम्, ह्रस्वः” —इत्येवमादीनि । कुत्सितमिव हि तद् विज्ञापते अल्पत्वादिति कुचित् । लीडमेव हि तदल्पत्वाद् भवतीति रिहम् । “ह्रस्वः” कस्मात् ? उच्यते,—“हसतेः” हसितो हि भवति सः महतः सकाशात् ॥

ह्रस्वसम्बन्धेनैव “महश्रामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । ह्रस्वापेक्षमेव हि महत्त्वं भवति । कियन्ति पुनस्तानि ? “पञ्चविंशतिः” (२५) । कतमानि पुनस्तानि ? “महत्, मघ्नः, म्रघ्यः” —इत्येवमादीनि । आह,—“महान् कस्मात्” ? उच्यते,—“मानेन” “अन्यान्” ह्रस्वान् “जहाति” “इति” “शाकपूजिः” आचार्यो मन्यते । अथ “घा” “महनीयः” पूजनीयो “भवतीति” महान् । घृहणान् घृहणत्याहा वज्रः शृष्यः रैरणवान् । इत्यादि योज्यम् ॥ “तत्र” तस्मिन् महश्रामके गणे “व्यक्षिण (१४),

वियक्षसे (१५)”—इत्येते आख्याते । ते पुनरुभे षक्तेर्वा धातोः
“साम्प्रासात्” ॥

य एव महान्तस्त एव गृहिणो भवन्तीति महन्नामभ्यः “उत्तराणि गृहनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि? “द्वाविंशतिः” (२२) । कतमानि पुनस्तानि ? “गयः, वृदरः, हर्म्यम्”—इत्येवमादीनि । गम्यत इति गयः । वृत्तदरः वृदरः । हर्म्यं हरणम् । इत्येवमादीनि ॥ आह,—“गृहाः कस्मात्” ? उच्यते,—ते हि यावदेव किञ्चिद्वा हियते, तत् सर्वमेव “गृहन्ति” दुःपूरत्वात् ॥

गृहेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरतैवेति गृहनामभ्यः “उत्तरे परिचरणकर्माणः धातवः” समाह्वताः । कियन्तः पुनस्ते ? “दश” (१०) । कतमे पुनस्ते ? “इरज्यति, विधेम, सपर्यति”—इत्येवमादयः ॥

परिचर्यमाणानामेव हि सुखं भवतीति परिचरणकर्मभ्यः “उत्तराणि सुखनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि ? “विंशतिः” (२०) । कतमानि पुनस्तानि ? “शिम्वता, शतरा, शातपन्ता”—इत्येवमादीनि । शिम्वता, सुषानुसम्बन्धाद्धि हृदयानामिष शरीरे शीर्ताभवति । शतरा, शीतलतरमिष हि जलादपि सुखम् । शातपन्ता, शान्ततापमेव हि सुखम् । एवमादि । आह,—“सुखं कस्मात्” ? उच्यते,—“सुहितम्” सुष्टु हितमेतत् “खेम्यः” इन्द्रियेभ्यः । “खं पुनः” इन्द्रियम्, “खननेः” धातोः । अयदीर्णमेव हि तस्य कर्णायतनं भवति ॥

“रुपनामान्युत्तराणि षोडश” । य एव हि सुखिनस्त एव हि

यो रूपयन्तां भवन्तीति शुभनामभ्यः 'उत्तराणि' 'रूपनामानि' ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? 'दश' (११) कलमानि पुनस्तानि ?
 'निर्जिक, वरिः'—इत्येवमादीनि । निर्जिकमिव हि तद् भवति
 तद्व्याप्तम् । विवृणोत्याभ्यमिति वरिः । इत्येवमादि । "रू'
 यनेः" शीष्यमानमिव हि तन् प्रकृतं भवति ॥

"प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश" । य एव हि रूपयन्तम्
 प्रशस्य भवन्तीति रूपनामभ्यः 'उत्तराणि' 'प्रशस्यनामानि' ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? 'दश' (१०) । कलमानि पुनस्तानि ?
 'अग्नेमाः, अनेघः, अनिघः'—इत्येवमादीनि । अग्नेमाः, 'श्रिवु'
 तशोषणयोः (दि० प०)', न श्रियन्ति गच्छत्यर्कीर्त्तमित्य-
 ताः, अपाप इत्यर्थः, क्षमारहितो वा । अनेघः, अनिन्द्राहं ।
 इत्येवमादि योऽयम् ॥

"प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश" । य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव
 प्रशस्य भवन्ति, य एव हि प्रशस्यस्त एव हि प्रज्ञावन्तो
 न्तीति प्रशस्यनामभ्यः 'उत्तराणि' 'प्रज्ञानामानि' । कियन्ति
 त्तानि ? 'एकादश' । 'एकञ्च दश च एकादश (११) ।
 मानि पुनस्तानि ? 'केतः, केतुः, चेतः'—इत्येवमादीनि ।
 त ज्ञाने (भू० प०)', तस्य केतः । केतुरपि तस्यैव ॥

"सत्यनामान्युत्तराणि षट्" । य एव हि प्रज्ञावन्तः,
 एव हि सत्यवादिनो भवन्तीति प्रज्ञानामभ्यः 'उत्तराणि'
 यनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि ? 'षट्' (६) । कत
 ने पुनस्तानि ? "वट्, अत्, सत्रा"—इत्येवमादीनि ।

यद्दमिष सम्यद्भं भूतेनार्थेन भवतीति धट् । अथणार्हमेतद्भवतीति धत् । एवमादि । आह,—“सत्यं कस्मात्” ? उच्यते,—“सत्सु तायते” सत्स्वेव हि तत्तायते विस्तीर्यन्ते, न हि सतां समीपे शक्यमनृतं वक्तुम् । अथ “वा” “सत्प्रभवं भवति” य एव हि सन्तस्त एव हि सत्यं वदन्ति ॥

“अष्टौ” यानि “उत्तराणि पदानि” चिक्यदित्येवमादीनि, ते “पश्यतिकर्माणः” पश्यत्यर्थाः “घातवः” । “वायति-प्रभृतीनि च” तान्येव “नामानि” भवन्ति । तानि पुनरेतानि “आमिथाणि” संखुष्टानीत्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदान्यां विशेषावधारणं भवति । तत्र,—किञ्चिन्नाम, किञ्चिदाख्यातम्,—इत्येके मन्यन्ते । अन्ये पुनः किम् ? “चिक्यन् (१)”, “चिचर्यणिः (६)”, “विश्वचर्यणिः (७)”—इत्येतानि नामानि, यान्यन्धानि परिशिष्टानि ते घातवः, तानि पुनरेतानि पूर्वाचार्य-प्रामाण्यात् आमिथाणि पश्यन्ते इत्येवं मन्यन्ते ॥

“नव” यानि “उत्तराणि पदानि” “हिकं, सुकं, नुकम्”—इत्येवमादीनि, आकृतमित्येवमन्तानि, “सर्वपदसमाह्वानाय” । कथं नाम सर्वे चतुर्विधं पदप्रकारमेतस्मिन् समाम्नाये समाम्नातं स्यादित्येवमर्थमेध्यैव हि नवसु समाम्नातेषु उभये निपातोप-सर्गाः, दर्शिता भवन्ति ॥

“अथात उपमाः” । ‘अथ’ इदानीम्, ‘अतः’ अनन्तरम्, ‘उपमाः’ भवन्ति । तद्यथा,—“इदमिष, इदं यथा, अग्निर्नये, चतुरध्विद् इदमानात्, ग्राहणा यतचारिणः, वृक्षस्य तु ते पुरह-

गाः, जार आ भगम्, मेवो भूतोऽभि यन्नयः, तद्रूपः, तद्वर्णः,
तथा"—एताः उपमाः ॥

सामान्यलक्षणमासां ब्रवीति, — “यदतत्तत्सदृशमिति
” । ‘यत्’ किञ्चिन् अर्थजातम् ‘अतत्’ भवति,
सरूपञ्च, यथा—अग्निः खद्योतः, अग्निसरूपश्च सोऽग्नितो-
ते—अग्निरिव खद्योत इति, एवं अतत्सरूपेण गुणेनः ॥
सामान्यात् उपमीयते,—इत्येवं ‘गार्ग्यः, आचार्यो
” । “तदासां कर्म” स आसामुपमात्वानामर्थः, यदप्रसिद्ध-
स्य कस्यचित् प्रसिद्धतरगुणेनान्येन गुणप्रकाशनम् ।
पुनरात्मनाप्युपमानं भवत्येव ।—“वायुरात्मोपमे गतिः”,
करोति सैन्यानि यथा कुर्याद् धनञ्जयः” इति ।
सा वा गुणेन, प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं
मीते” । ‘ज्यायसा’ उत्कृष्टेन ‘गुणेन’ यो यस्मिन् द्रव्ये
गुणः तेन, ‘कनीयांसम्’ अनुत्कृष्टं गुणम् ‘उपमीयते’ ।
—सिद्धो माणवकः । सिद्धे शौर्यमुत्कृष्टम्, माणवकमे-
पमीते, सिद्ध इव माणवको विक्रान्त इति । ‘प्रख्यात-
सा’ ‘अप्रख्यातम्’ ‘उपमीयते’ । प्रख्यातश्चन्द्रमा, अप्र-
माणवकः, तं तेनोपमिमीते,—चन्द्र इव कान्तो
इति । “अथापि” क्वचित् “कनीयसा” गुणेन
सम्” अपि सन्तम् उपमिमीते । तदेतच्छब्दस्येय

तनूत्यजेव तस्करा वनगं रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।
 तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनगं वनगामिनावग्निमन्थनीं वाह
 तस्कराभ्यामुपमिमीते तस्करस्तत्करोति यन् पापकमिति
 नरुक्तास्तनोतेवा स्यात् मन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा
 वा रशनाभिर्दशभिरभ्यधीतामभ्यधातां ज्यायांस्तत्र गुणोऽ-
 मिप्रेतः ॥ २ ॥

आह,—किमुदाहरणम् ? उच्यते,—“तनू त्यजेव-धीताम् ।
 इयं अग्ने नव्यसी मनीषा युश्या र्यं न शुचयद्विरङ्गः ॥
 (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६) । त्रितम्येवमार्थम् । त्रिष्टुप् । प्रात-
 रनुयाकाश्विनयोः शम्यते । ‘तनूत्यक्ता’ “तनूत्यक्ता” सौर्व्या-
 मिप्रायेण हत्तप्यं वा ससंज्यं वेति कृताध्यवसार्थो तस्करो
 “वनगं वनगामिनी” मार्गमोपकां प्रसृती, ताभ्यामुपमीयते ।
 तौ यथा उपमार्थत्वेन सुपुष्टौ भवतः, न तथा प्रातस्तस्करौ ।
 तौ यथा कश्चिदध्यगं क्रीयातां रज्ज्वा । एवम् एतौ अस्म-
 द्वाह ‘रानामिः’ अङ्गुलीमिः ‘दशभिः’ दशसंख्यायोगिनीभिः
 ‘अभ्यधीतां’ प्रतिनिवर्त्नीताम् । अभिनियथ्य च अग्निमन्थनयोक्त्रेण
 अधरारण्युत्तरारणीभूतं त्यां तस्कराविद्य कश्चिदध्यगं गाढं यथा
 सुभृशमाकर्षतः । किमर्थं पुनरेवमर्ष्यतेऽस्मानिः ? हे ‘अग्ने !’
 ‘इयं’ यस्मात् ‘नव्यसी’ नवतरा, अन्वैः स्तोत्रुभिः अदृष्टपूर्वा, युष्म-
 द्गुणैः संसृज्य विचक्षिता, ‘ते’ तव ‘मनीषा’ स्तुतिः प्रधान-

संयुक्ता । स स्वमेवज्ञात्या एवमर्च्यमानोऽस्माभिः 'युष्ट्वं
 योजय भाटमानमर्णी प्रति । अर्णिस्यां 'शुचयद्विः' दीप्यमानैः
 स्यैः 'अङ्गैः' उपालाभ्यैः । कथमपुनर्योजय ? 'रथं न' यथा कश्चिन्
 पुनश्चिन् आजिगमिषुः शीघ्रं रथं योजयेत्, एवमेवायतरणाय
 स्वमाभ्यामर्णीभ्यां योजयमानो यत्र यिप्रं मा कार्पोरित्यभि-
 प्रायः । "तनूत्यक् तनूत्यक्ती" इत्यर्थः । "वनगुं वनगामिनीं"
 तत्र हि तयोर्धोष्यं सिध्यति । एवमस्यामृचि "अग्निमन्यनीं"
 "वाह" प्रशस्तौ "तम्कराभ्याम्" अप्रशस्ताभ्याम् "उपमिमीने"
 मन्त्रदृक् ॥

"तम्करः" "तन्" एव "करोति" "यत्" एव "पापकम्"
 भवति "इति नैरुक्ता मन्यन्ते" । वैयाकरणानां पुनरन्यथापि
 स्यात् । स हि "सन्ततकर्मा भवति" गर्त्रौ प्राप्ते मुष्णानि
 दिवा अरण्ये, एवम् "अहोरात्रकर्मा वा" एतदेतत्सन्तत-
 कर्मत्वम् । "राशनाभिर्दशमिरम्यधीताम्" इत्येव "तत्र"
 वाहोः "ज्यायान्" "गुणोऽभिप्रेतः" तयोः प्रशस्तत्वात्, अप्रशस्त-
 त्वाच्च तस्करयोः कनीयान् ॥ २ ॥

कुहं स्विहोपा कुह वस्तोरश्विना कुहामिपित्वं करतः
 कुहोपतुः । को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्त्यं न योषा
 सधस्थ आ । क्व स्विद्रातौ भवथः क्व दिवा क्वामि-
 क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरं

(देवरः कस्माद् द्वितीये वर उच्यते) विधवा विधातृका
 भवति विधवनाद्वा विधावनाद्देति चर्मशिरा अपि वा धव
 इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा देवरो दीव्यतिकर्मा
 मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा योषा यौतेराकुरुते सहस्थानेऽथ
 निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याता यथेति कर्मोपमा । यथा
 वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । भ्राजन्तो अग्नयो
 यथा । आत्मा यश्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ।
 आत्मानतेर्वाप्तेर्वापि वाप्त इव स्याद् यावद्व्याप्तिभूत इति ।
 अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः । अग्निरिव ये (मरुतो
 भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का) भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥३॥

द्वितीयमुदाहरणमेतस्मिन्नेवार्थे “अद्यापि कनीयस्ता ज्यावां-
 सम्” इति,—“कुहसित्दोषा” (ऋ० स० ७, ८, १८, २) इति ।
 कक्षीचतो दुहिता घोषा नाम, तस्या इयमार्षम् । आश्विनी ।
 जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे अश्विनी ! ‘कुह
 सित् दोषा’ “क” नु युवां “रात्रौ” “भवथः ? ‘कुह वस्तोः’
 “क” वा “दिवा” भवथः” युवाम् ? येन नापि रात्रौ अस्माकं
 दर्शनमुपगच्छथः, नापि दिवा । चिद्विति पस्विदेवनायाम्,
 र्प्यांषां वा । ‘कुह’ “क” च ‘अमिपित्यम्’ “अमिप्राप्ति”
 स्नानमोजनाद्यर्थं “कुरुयः” ? ‘कुह’ “क” वा ‘उपतुः’ “वसथः” ?
 सर्वथा न विज्ञायते घामागमनप्रवृत्तिः । किञ्च, ‘को षां

शयुशा' कनमो गुप्ता यजमानः शयुशा "शयने" ? किं 'विधया इय देवरम्' यथा विधवा मृतमर्तुका कान्चिद् स्त्री शयने रटस्यतिनरा यदावगी देवमुपचरति, स हि परकीयत्वात् नार्थ्या दुरागाध्यतरो भवति, यद्वेनोपचर्यन्ते, न तथा निजो मर्ता । तस्मात् सेनोपमिर्माने अद्विना । तथा 'मर्त्य' मनुष्यं देवरम् । सैष मृतमर्तुका 'योषा' 'आ' 'कुरुते' आमिमुख्येन कुरुते । को धाम् एवम् आमिमुख्येन 'सधस्ये' "सहस्याने" समाने सह-योगिता चात्मना कृत्या परिचरन्तार ? येनेह नोपगतवन्तौ श्योऽस्-दर्शनमिति । एवमस्यामृचि देवरेण कर्त्तव्यसा ज्यायांसावद्वि-नावुपमीयेते, विधवया च यजमानः ॥

अथेकपदनिरुक्तम् ।—“विधवा विधातुका भवति” । घात स तस्या विगत इति । “विधवनाद्वा” सा हि मर्तुमरणे विधूता कम्पितेष भवति । “विधावनाद्वा” सा हि मर्तुर भावादनुरुध्यमाता तत्र तत्र विधावत्येव । “इति चर्मशिरा आचार्य्यो मन्वते । “अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियो गाद् विधवा । “देवरः”—इत्येष शब्दो “दीव्यतिकर्मा” दीव्य त्थर्यः, स हि मर्तुभ्रंता, नित्यमेव तथा भ्रातृभार्य्या देवनात् त्रियत इति देवर इत्युच्यते । “मर्त्यः मनुष्यः” स हि “मरण-धर्मा” । “योषा र्थातेः” मिथ्यणार्थस्य, सा हि मिथ्यत्वा-त्मानं पुरुषेण साकम् । “आ कुरुते सहस्याने” आमिमुख्येन आत्मना कुरुते परिचरणाय ॥

मादयः, ते चत्वारोऽवसरप्राप्ताः । ते च पुनः “पुरस्तादेव व्याख्याताः” सामान्यतः, विशेषत इदानीमुदाहरणतो व्याख्यायन्ते । तत्र “यथा इति” एवा “कर्मोपमा” । किमुदाहरणम् ? “यथा धातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥” इति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४) । सत्यधिरात्रेयोऽपश्यत् । एवा अनुष्टुप् । गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता । यथा धातवनसमुद्राः एजन्ते कम्पन्ते, एवं ‘श्वं’ हे ‘दशमास्य’ दशमाससम्भूत ! गर्भ ! एतस्मात् मातुरुदरात् अदुःखयन् एनाम् एजन् चलन् ‘अवेहि’ अर्वाह एहि, ‘सह’ ‘जरायुणा’ उल्लेखेण प्रजायस्व, मा स्थाः त्वमेतस्मिन्नुदरे इत्यभिप्रायः ॥

अपरमुदाहरणम्, —“अदृश्रमस्य केतवोः” विरश्मयो जनां अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥” इति (ऋ० सं० १, ४, ७, ३) । प्रस्कण्वस्वार्यम् । गायत्री । सौरी सा । अनयाति-प्राप्तो गृह्यते पृष्ठस्य पृष्ठेऽहनि । ‘अदृश्रम्’, ‘अस्य’ केतवः’ रश्मयः ‘वि’ विविधाः दृश्यन्तेऽस्य भगवतः सूर्यस्य प्रज्ञान-सतत्त्वाः, ते हि तमोऽपहत्य सर्वप्राणिनां प्रज्ञानमभिव्यञ्जयन्तीति त एव केतव इत्युच्यन्ते लक्षणया । अथवा प्रकाशसतत्त्वास्त इति साक्षादेव केतुशब्दस्तेषु स्यात् । केतुरिति विज्ञानमुच्यते, विज्ञानञ्च पुनः प्रकाशसतत्त्वाश्चेत इति केतव इत्युच्यन्ते । अथवा केतव इव सर्वतो दिशमुच्छिता आदित्यमण्डले, ध्वजो हि केतुरुच्यते । के पुनस्ते ? इति, ‘रश्मयः’ । किं कुर्वन्ति य एवमुच्छिताः ? इति, उच्यते, —‘जनान् अनु’ तिष्ठन्ति गच्छन्ति

तमांस्यपहन्तुमन्यांश्चोपकारान् कर्तुंमोपधिपाकादोन् । कथं
पुनरनुतिष्ठन्ति ? 'भ्राजन्तः दीप्यमानाः । कथम् ? 'अग्नयो
यथा' येन प्रकारेण अग्नयो भ्राजन्ते, तथा भ्राजन्तोऽनुतिष्ठन्ति ॥

अपरमुदाहरणम्,—“यदिमा वाजयन्महमोपधीर्हस्तं आर्धे ।
आत्मा०—” इति (ऋ० सं० ८, ५, १०, १) । आर्ध्वणो
भिवक्, तेनेयमोपधिसूक्ते दृष्टा । अनुष्टुप् । एतेन पुनरुपततो
दीक्षितो एकविंशतिभिर्दर्मपिञ्जलीमिश्राभिरद्विरभिविच्यते । उप-
तापशान्त्यर्थमनेनैव सूक्तेनाश्विचयतार्यं क्षेत्रं प्राग्यारण्याभिरोपधि-
भिरुप्यते । 'यत्' 'यदा' अहम् 'इमाः' 'ओपधीः' 'हस्ते' 'आर्धे'
आधाय च सन्निकर्षेऽपि तिष्ठामि रोगिणः एताः ओपधीः 'वाज-
यन्' पूजयन् स्तुवन्नित्यर्थः । अथ तदेव तदनन्तरमेव 'पुरा' ए-
तासामोपधीनां प्रयोगात् अस्मात् सुनीतम् ओपधिर्वाप्यम् ।
असह्यं मन्यानः 'आत्मा' 'यश्मस्य' यश्मणः 'नश्यति' रोगस्या-
पुनरागमनाय । कथं पुनर्नश्यति ? 'जीवगृभः यथा' यथा
जीवप्राहम्य, पुरैव हननात्, अहतस्यैव जीवो नश्येत् विपदो देवान्,
एवमात्मा रोगस्यापि पुरैर्वापधिप्रयोगात् नश्यतीत्यभिप्रायः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“आत्मा अततेर्वा” सर्वमेव हि तेना-
तिर्न भवति सर्वगतत्वात् । “आप्तेर्वा” सर्वमेव हि तेन व्याप्तं
भवति सर्वगतत्वादेव । “अपि घाम इव” सहजाने, हासो कार्य-
कारणस्यः “यायद् व्याप्तिभूत इति” अपि चैवमग्नया
“स्यात्” आतो व्याप्त इव स्यात् । किञ्च सर्वगतस्येऽपि गति
वायवमात्रमेव तस्य कार्यकारणसहजानेन व्याप्यते, तावमात्रभूत

एषासो लक्ष्यते, सायमात्रे हि प्रदेशे तस्य घेतन्यशक्तिरभिव्यज्यते, तमायसि दर्भमुष्टिप्रशेषान् अन्यभिव्यक्तियदिति । सूक्ष्मेण हि स्पृष्टं ध्याप्यते, न स्पृष्टेन सूक्ष्मम्, स्पृष्टञ्च कार्यकारणम् सूक्ष्म आत्मा, तस्मादिष्यशब्दः ॥

“इं यथा (२)”, “अग्निर्नये (३)”, “चतुरधिदु इदमानात् (४)”—इत्येषः समाध्यायानुक्रमः । अग्निर्नये इत्यस्य निघण्टु-
 तन्त्रस्य “दुर्मंदासो न सुरायाम्”—इत्यनेनैव गतार्थतेति मन्य-
 मानाः केचिदत्र निगमं नाधोयन्ते, अपरे पुनः समाध्यायानुक्रमोऽ-
 यमिति मन्यमाना एषमेवं निगममधीयन्ते । “अग्निर्नये भ्राजसा
 स्वमवशसो घातासो न स्वयुजः सद्य उतयः । प्रजातारो न
 ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमो ऋतं यते ॥” (ऋ० सं०
 ८, ३, १२, २) भार्गवस्य ब्रह्मस्योरियमार्षम् । मरुती ।
 जगती । अग्निरिय ये भ्राजिष्णुतया रोचनाः, यथा केनचित्
 प्रकरणेन ‘स्वमवशसः’ रोचिष्णुरस्काः, मरुतः । किञ्च, ‘घातासो’
 न स्वयुजः सद्य उतयः’ घाता इव स्वयुजः स्वेन स्वेनानुग्रहेणा-
 नुग्राहणार्थं स्तोतृणां योजयितारो ये ते ‘स्वयुजः’ । किं तेषाम् ?
 ‘सद्य उतयः’ शीघ्रगतय इत्यर्थः । किञ्च, ‘प्रजातारो न ज्येष्ठाः
 सुनीतयः’ यथा केचिन् प्रकरणेन ज्ञातारः ‘सुनीतयः’ स्युः, प्रशस्त्या
 नीत्यान्विताः, एषमेतेऽपि मरुतः । बह्वप्रधाना हि ते इत्यतः
 प्रशयद्विरर्पणीयन्ते । सुशर्माणो न सोमो ऋतं यते । सुखाः
 कन्धय इव सन्तु ‘सोमाः’ सोम्याः ‘ऋतं यते’ ऋतं यज्ञं कर्तु-
 मिच्छन्ते यजमानाय । ये एषङ्गुणयुक्ता मरुतो भवन्त्विति,

तान् घयम् अभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम इति षाक्यशेषः ॥ ३ ॥

चतुरश्चिद्दमानाद्बिभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय
 स्पृहयेत् । चतुरोऽक्षान् धारयत इति तद्यथा कितवाद्
 बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद् बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्
 कदाचिदा इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथा-
 ए्युपमार्थे दृश्यते । जार आ भगम् । जार इव भगमा-
 दित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता स एव भासां तथापि
 निगमो भवति । स्वसुजारः शृणोतु न इत्युपसमस्य
 स्वसारमाह साहचर्याद्रिसहरणाद्वापि त्वयं मनुष्यजार
 एवाभिप्रेतः स्यात् स्त्रीभगस्तथा स्याद् भजतेमेप इति
 भूतोपमा । मेपो भूतो ३ भियन्नयः । मेपो मियतेस्तथा
 पशुः पश्यतेरग्निरिति रूपोपमा । हिरण्यरूपः स हिरण्य-
 सन्दगपान्नपात्सेद् हिरण्यवर्णः । हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं
 धा इति च । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वयेमथा । प्रत्न इव पूर्व इव
 विश्व इवेम इवेत्ययमेततरोऽगुप्मादसावस्ततरोऽस्मादमुथा
 यथासाविति व्याख्यातं वदिति सिद्धोपमा । ब्राह्मणवद्
 शृपलवन् । ब्राह्मणा इव शृपला इवेति (शृपलो शृपशीलो
 भवति शृपशीलो वा ॥ ४ ॥ (१६)

चिदित्ययमपरो निपात उपमार्थीयो भवति, पुरस्तादप्यय-
 मुक्तः “कदाचिदित्युपमार्थे” इदानीं समाप्त्याविशेष व्याख्याना-
 वसण्यास्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्शयते । कतमत् पुनस्तत् ?
 इति, उच्यते,—“चतुर स्पृहयेत्” । (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) ।
 मित्राचरुणार्य्यमृणत्वे घोरपुत्र एतां गायत्रीमपश्यत् । चतुरोऽ-
 क्षान् धारयमाणात् “कित्वात्” योऽन्यः कितवो “विभीयात्”
 किमपि यतिष्यन्ते तदन्यद्वा किञ्चिद् वेत्त मामयं जेष्यतीति ।
 निहितेषु न तथा भयं भवति यथा कितवस्य प्राङ् निधानात् ।
 “एवं” सर्वदा “एव” “दुरुक्तात्” “विभीयात्” उद्विजेदित्यर्थः ।
 तथा तथा वर्त्तत यथा यथा दुरुक्तं न शृणुयात्, न श्रूयते ।
 दुरुक्ते हि चरुणो देवता, तस्मात् “न दुरुक्ताय स्पृहयेत्”
 “कदाचित्” अपि किन्तु सूक्तमेव हि शृणुयात्, तत्र हि मित्रो
 देवता अर्घ्यमा च ॥

“प्राङ्गणा व्रतचारिणः”—इत्येतदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते—
 “संवत्सरं शरायाना (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)”—इत्येतस्मिन्
 मन्त्रे, चतुर्दशोऽध्याये ॥

“वृक्षस्य नु ते पुरुहूतयथाः”—इत्येतत् पुरस्ताद् व्याख्यातम् ॥

“आ इत्याकार उपसर्गः” स पुनरेव “पुरस्तादेव व्याख्यातः”
 —“आ इत्यर्वागर्थे” इति, “अथापि” अयमाकारः कदाचित्
 “उपमार्थे” अपि “दृश्यते” । तद्यथा,—“जार आ भगम्” इति ।
 किमुक्तं भवति ? जार इव भगम्—इति । आह,—कोऽयमत्र
 जार उच्यते ? “आदित्योऽत्र” “जारः” इति “उच्यते” अस्मिन्

मन्त्रे । न हि "रात्रेर्जंशिता" तदुदये हि रात्रिर्ज्ञोष्यते
विपश्नमर्णात्पर्यः । "रा न्य भासाम्" चन्द्रार्दीनां या भासः
ता अपि स न्य उपन् जरयति ॥

"उदीरय पितरं जार आ भगमिण्यति ह्यर्प्यतो हृत्त इष्यति ।
चिपन्ति षड्भिः स्वपस्यते मुगस्ताविष्यते भसुगो वैपने मृती ॥"
(ऋ० सं० ७, ६, १०, १) । अङ्गिरःपुरो हविर्धाने षतया
जगत्या अग्निमस्ताम् । पितृमेवे विनियुक्ता । हे भगवश्चने !
सर्षगनं सन्तमदोगन्धमात्मानं विशेषात्मलाभाय 'उदीरय'
उद्गमयेव । अरणी पितरौ प्रति, अथवा चावापृथिव्यौ पितरौ
स्याताम्, "धर्मो पिता माता पृथिवी ॥" (ऋ० सं० २, ३, २०,
३) । अहोरात्रे वा, ते प्रति विशेषात्मलाभायोऽङ्गवलय त्वमा-
त्मानम् । कथञ्च पुनरुदीरय । 'जार आ भगम्' जार इव
भगम् । जार आदित्यो यथा भगं भजनीयं भौममान्तरिक्षञ्च
रसं स्वं वा ज्योतिरुद्धर्ध्वमीरयति, एवं त्वमात्मानं पितरौ 'प्रप्यु-
दीरय । कस्मात् पुनरेवमादरधान् ब्रवीमि । यस्मादेव यजमानः
'इष्यति' यष्टुमिच्छति देवान्, 'ह्यर्प्यतः' हवींषि प्रेष्यतः, न च
त्वदृते शक्येज्येयम्, त्वमेव 'हि प्रतिचिशिष्ट' यज्ञसाधनं सर्व-
मन्यत्र चैवङ्गुणभूतम् । किञ्च, अयं यजमानः 'हृत्तः' हृदयेन
'इष्यति' इच्छत्यात्मनोऽभिलषितान् कामान्, न च देवाननिष्ट्वा
शक्यास्ते प्राप्नुमिति अतो ब्रवीमि,—देवयागाय यजमानकाम-
प्राप्तये च उदीरय त्वमात्मानमिति । किञ्च, अयमपि 'षड्भिः'
यज्ञबोढा होता 'स्वपस्यते' यजमानाय अभीष्टकामोपपिपादपिषया

देवतितर्पयिषया च तृप्तये जगदनुग्रहाय च ऋत्विग्भिः कर्म
 क्रियमाणमिच्छति 'विपत्ति' च अतो ब्रवीमि,—आत्मानमभ्यु-
 दीर्य पितरौ प्रति विशेषात्मलाभाय । 'किञ्च' 'मत्तः' 'त्वि-
 ष्यते' परिसमार्ति वास्यति उपक्रमादारभ्यापवर्गात्, अतो
 ब्रवीमि,—उदीर्य त्वमात्मानमिति । किञ्च, अयमप्यध्यव्युः
 'असुरः' असुमान् प्रज्ञवान् अतिकुशलः अस्मिन् यज्ञकर्मणि
 'वेपतेमती' मत्या वेपते प्रोत्कम्पमानहृदय आस्ते सादरः प्रह्नी-
 भूतः, अपि नामायमुदीरयेदात्मानं ततोऽहमेनयशकर्म तनुयामिति;
 अतो ब्रवीमि,—उदीर्य त्वमात्मानमिति । अपि वा असुरो
 प्रज्ञा, स हि त्रयीविद्योपजनितप्रज्ञानः । अपि सोद्गताता असुरः,
 स हि प्राप्तेनासुना तद्वान्, उद्गतात्त्वस्य प्राणवृत्तप्रधीनत्वाद्
 विशेषणम् । अपि वा यज्ञाधिदैवतैवान्वादिश्यतेऽसुर इत्यनेन तस्या
 मानन्तर्प्यात् । अपि वा सर्वं पश्येते यजमानादयोऽन्वादिश्येरन्,
 सर्वेषां प्रकृतत्वात् । 'असुरः' असुराः 'वेपते' वेपन्त इति, सर्वं पते
 यजमानादयोऽसमन्तः मतिमिर्वेपन्तो प्रोत्कम्प मानहृदया आसते,
 पुष्पदात्मोदीरणप्रतीक्षाः । अपि नाम अयमग्निरुदीरयेदात्मानं
 ततो नोऽभिप्रेतार्थसाफल्यं स्यादिति, अतो ब्रवीमि,—उदीर्यत्व-
 मात्मानमरण्यादीनां पितृणामन्यतमौ पितरौ प्रति । अपि चैतावेव
 पितरौ दम्पती पत्नी यजमानो अग्न्यावेपेत तच्चजननसम्बन्धेन
 पितरः । हे भगवन् ! अग्ने ! तावेतौ यज्ञविपरिणामकाले
 एतस्मिन् प्रत्युपस्थिते देवयानेन वा पितृयानेन वा मार्गेण उदीर्य
 उद्गमय यथाप्रार्थितफलप्राप्तये । समानमन्यहृक्छे(शे)पं पूर्वंपार्थेन ॥

यथा भादित्यो जाशश्रेनोच्यते "तथा अपि" अर्थ "त्रिगमो भयनि" (भयान्येऽपि शब्दः इत्यगिशाब्दः),— "मातुर्दिधिपुमग्र्यं स्वसुजांरः शृणोतु मः । आनेन्द्रस्य राग्या मम ॥" (ऋ० मं० ४, ८, २१, ५) । एषा गायत्री । भरुाजस्यार्थम् । "एदि षां पिमुशो नशादानुषेः (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)"—इत्येतस्मिन् षांषे मूक्ते । 'मातुः दिधिपुम्' माता गत्रिरादित्यस्य, स हि भगवान् राश्या जपने प्रातएदेनि शुमार इव खिवाः प्रसवकाले तेन शायते गत्रेरेवासां जायत इति, अतो राशिर्माता, तस्याः स अर्थं धारयिता बोद्धा, तम् 'मातुर्दिधिपु' धारयितारमहम् 'अग्रम्' उक्तषानस्मि यन्नेऽभिप्रेतम् । स एव चादित्यः 'मम' 'स्वसा' समानव्यानः । यथैवाहमेतस्मिन् यज्ञे जगद्गुग्राहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः, एवमसावपि प्रकारापाकरसादानवर्षादिलक्षणे कर्मणि जगद्गुग्राहके अभिप्रवृत्तः, इत्येतस्मादाचयोऽसमानव्यानत्वम् । यत एव मम समानव्यानः, अतो मध्यमस्य च 'इन्द्रस्य' 'आता' उदकभागहर्ता अथ वा मध्यमस्यैवोदकेन भर्त्तव्यः, तेन ह्यसौ दीप्यते । स पुनः किं करोतु ? यत्त्वं पूर्वमहमग्र्यं तच्च साधयतु, साम्प्रतञ्च यद्गु ग्रूमः, तच्च शृणोतु ध्रुत्वा च तदपि साधयत्वित्यभिप्रायः । 'स्वसुजांरः' इति । अस्मिन् मन्त्रे स्वसुशब्देन मन्त्रहृक् "उपसम्" "आह" । केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते,— "साहचर्यात् रसहरणाद्वा" । आता स्वसा साकं घाल्ये नित्यमेव चरति, यथा चोपसा साकं मादित्य इत्येतत् सामान्यम् । भादित्यो हि । एषा, "अथ

मेषोपं-पुष्यति, तत् पूषा भवति"—इति हि घश्यति ।
 तत् पूष्यः एतस्मिन् मन्त्रे जारत्वमेतत् धादित्यस्य दर्शि-
 रसहरणाद्वा उपाः स्वसादित्यस्य । भ्रातृस्वध्नोः सम्भो-
 भेप्रायसामान्यम् । "अपि त्वयं मनुष्यजार एवामि-
 स्यात्" अथादित्योऽपि मनुष्यजारः । अयमेवास्मिन्
 "उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०,
 इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृशः, नैरुक्तानां वा स्यात् । "तथा"
 ति "स्त्रीभगः" एव "स्यात्" । भगः "भजतेः" सेवना-
 स हि सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः, स
 तीयां स्त्रियं भोगेन सार्वार्ङ्गिकेण निर्दयो भूत्वा जरयति
 कामयति, म्लानरूपां करोति, न तथा निजो भर्ता । तं
 तदर्शनेनैवोदीरय,—तथैव स्त्रियाः भग उपस्थः, पुरुषशि-
 आर्द्रो भवति, एवमरणियोकत्रादिहस्तानम्भान् युष्मन्मि-
 दृष्योदरीय त्वामात्मानं हे भगवन्नग्ने ! इत्येवं योऽयं
 मनुष्यविषये सति ॥
 इति भूतोपमा" मेष इत्येषा भूतशब्देनोपमा । "मेषो
 यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)"—इत्येष निगमः ।
 क उच्यते,—“मिपो मिपतेः” दर्शनार्थस्य । पृथ्याय-
 रते,—“तथा पशुः पश्यतेः” इति, पश्यति हास्यी ।
 तीपन्तमद्रियः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेषो भूतोऽ मि
 (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५) । काण्वस्यैव मेध्याति-
 त् । ऐन्द्री । गायत्री । हे 'अद्रियः' अद्रियन् ! पश्विन् !

‘इत्या’ अमुना प्रकारेण ‘मैपो भूतः’ । इत्थमनेन शब्देन अमुनेत्ये-
 तच्छब्दपर्यायवाचिना अभिगमनप्रकारमेतस्मादेव मन्त्रद्रव्यदर्श-
 नाद् चिज्ञाय अभिनयेन मन्त्रद्रव्यवर्तमानः काण्वो मेधातिथिर्दर्श-
 यति,—हे अद्रिवन् ! एवमन्यकल्पान्तरीणमेव ‘मेध्यातिथि’
 धीवन्त’ कर्मवन्त’ वा ‘अभियन्’ आहूतो याज्ञे कर्मणि आभिमुख्ये
 नाभ्युद्यतेर्महद्भिर्दायैः ‘यन्’ गच्छन्, आह्वानसमनन्तरमेव अपि-
 लम्बमानः ‘मैपो भूतः’ मेध इव किञ्चिदप्युत्तरमब्रुवन् तं गौरवा-
 धगतमित्या अनेन प्रकारेण अयस्त्वम् आसवानसि । न च
 तदस्माकमप्रत्यक्षम् । एतस्मादेव मन्त्रदर्शनादपिलं तद् विज्ञा-
 नीमो ययं यतोऽतो ब्रूमः । अपवृत्ते तस्मिन् काण्वे मेध्यातिथी
 सहान्यमन्वन्तरीणैरधिकारिभिरिदानीमस्य मनोरन्तरे मेधातिथि-
 प्रापकेण कर्मणा मेधातिथिपदम्, तदहं प्राप्तवान् । सोऽहं
 प्रथे,—याः ताः काण्वमेधातिथिद्वारेण स्तुतयः नित्याः प्रादुर्भ-
 वन्ति । एतासां प्रज्ञात्यमपि वर्तते । स त्वमेताः शुभ्रु-
 हर्षीपि यास्मत्प्रदत्तानि प्रतिजिघृक्षुः, पूर्यकाण्वमेधातिथिवद्स्मा-
 नप्यभ्येहि, किमर्थं वा नाम्येशीत्यभिप्रायः ॥

“अग्निरिति” एषा “रूपोपमा” । “हिरण्यरूपो हिरण्यवर्णः
 हिरण्यात् परि योनेर्निषया हिरण्यदा द्दस्वन्नमस्मै ॥” (सू० रा०
 २, ७, २३, ५) । गृहसमदस्येवमार्यम् । त्रिष्टुप् । अपात्रपात् देयता ।
 पुष्पेष्टकोपावनेऽग्निधयने विनियुक्ता । ‘हिरण्यरूपः’ हिरण्यसमा
 अपि च, ‘सः’ ‘अपात्रपात्’ मध्यम्यान्तो यैद्युतोऽग्निरा-
 १।पात्रपात्, प्राष्टकाले धर्मात्तानां प्रज्ञानामभार्थि-

मीनां, खः 'हिरण्यसन्दृक्' 'हिरण्यमिष सन्दृश्यमानः मनःप्रीति-
जनकः । ३ अपि ख; स एव 'हिरण्यवर्णः, हिरण्यमिष घरणीयः
प्रार्थनीयोः भूतानाम् । य एव इत्युणयुक्तोऽपान्नपात्, स किं
करोतु ? इति,—'हिरण्यपात्, तेजोमयात् 'योनेः' आदित्यात्
विनिर्गत्य 'परिनिषद्य' सर्वतो निषद्य मध्यस्थाने अभ्रजालेतान्तरि-
क्षलोकं ध्याप्य ('हिरण्यदाः'—इत्येकं पदम् विसर्जनीयान्तम्)
'हिरण्यदाः' हिरण्यदाता । सोऽपान्नपात् परिषद्य 'ददति' ददतु
'अन्नम्' अन्नहेतूदकम् 'अस्मी' यजमानाय इति । "समुद्राद्मि-
र्मधुमां उदारत्" (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)—इत्यादित्यमुक्तं
मन्यन्ते, इत्येतस्माद् दर्शनादपां पुत्र आदित्यः । "आदृतो
अग्निममरद् विचस्वतः" (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)—इत्यतश्चा-
दित्यस्यापि घैद्युतोऽग्निः पुत्रः, इत्येवमसावपान्नपात् अपां नत्ता ॥
'अथा'—इत्ययं चोपमाशब्दः । आह,—किमुदाहरणम् ?
उच्यते,—"तं प्रजया पूर्वया विश्वधेमथा ज्येष्ठतार्ति षर्हिषदं
सर्विदम् ॥ प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशु' जयन्तप्रनु यासु
षर्दसे ॥" इति (ऋ० सं० ४, २, २३, १) । अथत्सारः
पञ्चदशत्वं सूक्तमपश्यद् वैश्वदेवम्, तस्मिन् वैश्वदेवे सूक्ते प्रथमा-
मेवैवो जगतीमपश्यत् । वैश्वदेवेषु च सूक्तेषु एकदेवता अपि
मन्त्रा मयन्त्येव । आहृष्ये धाजपेये सप्तदशे शस्त्रे विनियुक्तोऽ-
यम् । स चोकाध्वर्ष्यवः पुनरनया मन्थिनं गृह्णन्ति । तेषां पुनः
धृतिः,—"प्रजापतेर्वा एते चक्षुषो यच्छुक्रामन्थिनौ; असाधादित्यः
शुकः चन्द्रमा मन्थीत्येवं चन्द्रदैवतोऽयं मन्त्रः ।" अपि या

कथं कृत्वा ? उच्यते,—“ब्राह्मणवत्, घृण्यत्वत्” । ब्राह्मण-
वदधीते, घृण्यत्वत्क्रोशतीति ॥ ४ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्म-
हिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् । प्रियमेधः प्रिया अस्य
मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानं प्रस्कण्वः
कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रमर्चिषि भृगुः सम्बभूव
भृगुभृज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा अङ्गारा अङ्गेना
(अञ्चना) अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्यचुस्तस्मादत्रिनं त्रयं
इति विखननाद्द्वैखानसो भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो
महिव्रतो महाव्रत इति ॥ ५ ॥ (१७)

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३, ३ ॥

छान्दसमुदाहरणं ब्रवीति,—“प्रियमेधवत्”—इति । एषा
प्रस्कण्वस्यार्षम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी प्रातरनुधाकोश्चिनयोः
शस्यते । हे ‘जातवेदः !’ ‘महिव्रत’ महाव्रत ! महाकर्मन् !
महद्भ्यस्य भगवतो जातवेदसः कर्म, हविर्यहणा(ना)दिलक्षणम्,
तेनैषामग्न्यते महिव्रत ! इति । यथैतेषामृषीणां प्रियमेधादीनां
श्रुतयानसि पूर्वमाह्वानम्, शृणोषि वा, एवं ममापि ‘प्रस्कण्वस्य’
शृणु आह्वानम् । इत्यार्षीः ॥ एष समस्तार्थः ॥

अर्थकपदनिरुक्तम् ।—“प्रियमेधः, प्रिया अस्य मेधाः” यथा
इत्यर्थः । यष्टुमिति पाक्यंशेयः । “प्रस्कण्वः, कण्वस्य पुत्रः” प्रपदस्य

दितार्थत्वं निराह, कण्यस्यापत्यमित्यर्थः । “यथा” प्रगतमत्र
 रामम्” इत्युच्यते, गतराश्रुद्विषं कृत्वा, एवमिहापि “कण्य-
 मयः” इति एकव्यये मयशब्दलोपं कृत्वा व्यत्ययेन च प्रस्कण्य
 युक्तम् । “भृगुः, भृश्यामानो न देहे” प्रजापतिना किल शुक-
 त्सीयमादाय भर्त्री हुतम्, ततः “भर्चिपि” ज्वालायां “भृगुः”
 म_मर्चिः “सम्प्रभूष” व्यपगतेऽर्चिपि योऽङ्गारेषु सम्प्रभूष
 तेऽङ्गिरा नाम अभवत् । विग्रहप्रसक्तमुच्यते,—“अङ्गारा
 ङ्गिराः” ते हि यत्र निर्धीयन्ते तदङ्कितं भवति । तस्मिन्नुपपन्ने
 तृतीये “अत्रैव तृतीयमृच्छत”—“इत्युचुः” ये पूर्वोत्पन्नाः ते ।
 इस्मात्” अत्रैव तृतीय इत्येतस्मादनुव्याहारात् “अग्निः” अम-
 १ । अथषेधमन्यथा स्यात्,—अग्निः प्रतिषेधार्थोऽकारः ।
 यम् ? “न त्रयः” एषात्र, किन्तर्हि ? खन्यतामेतद्गिस्थानं
 तुर्योऽप्यत्र भविष्यतीत्येवमनुव्याहारादग्निभवत् । व्युदुह्याग्नि
 स्मिन्नग्निस्थाने य उत्पन्नः सः “विखननाद् वैखानसः” एव नाम्ना
 म्, “यभूषार्चिःषु अङ्गारेषु तत्रैव तृतीयं विखननाद् वैखानसः”
 ते । अनपेक्षानुपूर्व्येणैतानि निर्वचनान्युपपादयितुं शक्यन्ते,
 खान्मन्त्रपाठविपर्यासेनैतानि निरुक्तानि । “चिरुपो नाना-
 रः” इति ऋग्वेच । अतमिति ऋक्नाम । “महिमतो महा-
 ३ः” “इति” अर्थः ॥ ५ ॥

चतुर्थः पादः

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते मिहो व्याघ्र इति
 पूजायां श्वा काक इति कुत्सारां काक इति शब्दानुकृति-
 स्तदिदं शकृनिपु चकूलं न शब्दानुकृतिविद्यत इत्याप-
 मन्यवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणात्ति-
 लमात्रचित्र इति वा कपिजलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव
 जवत ईपत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिङ्गयतीति वा
 श्वाशुयायी श्वतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः श्वसितेर्वा मिहः
 सहनार्द्धिसेर्वा (स्यात्) विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः
 सहाय हन्तीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति
 वा ॥ १ ॥ (१८)

“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते” । उपमाधिकारो
 र्त्तते । “यदेतत् तत्सदृशमिति”—एतदुपक्रान्तम् । तत्र शब्द-
 त्यधोपमा भवन्ति, लुप्तोपमाशब्दाश्च । तत्र “अग्निर्न वे” इत्ये-
 मादिभिः शब्दैरुपमित्सतानामर्थानां समानरूपैरर्थस्य मानं
 जयत इत्येदनुक्रान्तम् । अथ इदानीं येषु पदैषु लुप्यन्ते उपमा-
 तान्यवसरप्राप्तानि व्याख्यास्यामः, तानि पुनरि-
 आचार्याः, निरूढा क्रियते

श्यामा, दधौ, पुच्छस्रवः, हंसः, इत्येवमादिषु शब्दानुकरणहेतुको नामधेयप्रतिलम्भो नास्ति । शकुनिपक्षेऽपि शब्दानुकारो न विद्यते । बहवोऽप्येवंप्रकारा अन्वयक्रियार्थैर्नामभिरन्विताः शकुनयः । तत्र, यदुक्तं “तदिदं शकुनिषु बहुकम्” इति । एतद्व्युक्तम् । आह,— कथन्तर्हि काकस्यान्यक्रियाहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति ? उच्यते,—स हि “काकः अपकालयित्तत्र्यो भवति उपघातभयात्, स हि उपघात् स्पृशति तत्तदुपहन्तीति अपकाल्यते तस्मात् काक इत्युच्यते । शकुनित्यसामान्यप्रसक्तमुच्यते,—“तित्तिरिस्तरणात्” । नृप्लवने (भू० प०) । उत्प्लुत्यासौ गच्छति । “तिलमात्र-वेत्र इति वा” । अथ वा तिलमात्रचित्रः स भवतीति तित्तिरिः । कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः” यादृशो हि कपिः मर्कटः, जीर्णः वर्णतो भवति, तादृशोऽसाद्यपि कपिञ्जल इत्युच्यते । अथ “वा-कपिरिव जघते” कपिञ्जलः “इवत्पिङ्गलः” इत्यर्थः । अथ “वा-कर्मनीयं” प्रार्थनीयं मद्गन्धं मधुरं वा “शब्दं” “पिञ्जयनि” भेष्यनन्तीति कपिञ्जलः । “एवमादीनि” शकुनिनामधेयानि नामादिना प्रकारेण अशब्दानुवृत्तिपूर्वकत्वे सति निर्यक्तव्यानि । “याशुयार्था” । शु इति शिप्रनाम । शिप्रमसौ शीघ्रत्वादेतीति । “शयनेषां गतिकर्मणः” स हि नित्यमेव गच्छति । “सितनेषां” षधकर्मणः । “गिहः सहनाम्” मग्निमयति ह्यसौ प्राणिविशेषान् । “सगूर्यस्य वा हन्तेः” उपसर्गभ्येत्वेन । “वा” धेयाकरणानामेषा व्युत्पत्तिः । “व्याघ्रोऽग्राघ्रा-नि शिप्रतानि व्याघ्रः । तस्य हि प्राणेन्द्रिय

पट भवतीति स हि मन् आधाय हन्ति, प्राणेन्द्रिये हि तस्य विशिष्टं ज्ञानम् । व्यादाय हन्तीति धा" स किल व्यादाय एकत्र चिवृतं कृत्वा ततो हन्ति । अथवा "व्यादाय हन्तीति" यः किल प्रथमे ग्रहे शङ्कितः, तेन हन्तुं भवति मृगोऽन्यो वा फक्षिन्, तमसायमर्पाद् विहृष्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रथमग्रहस्थाने आनीय ततो हन्ति । सिंहो व्याघ्रः श्वा काक इत्येवमनुक्रम्यार्चाचीनान्येतानि षट्पदानि निरुक्तानि, अथमपि निर्यचनप्रकारोऽस्तीति प्रदर्शनार्थम् । सिंहव्याघ्रशब्दयोस्तु अनुलोममेव निर्यचनमनुलोमव्याख्योपप्रदर्शनार्थम्, एवं हि उभे अपि प्राप्ती दर्शिते भवति(तः) ॥१॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशन्मेधाधिना-
 मान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधाधी कस्मान्मेधया तद्वान्
 भवति मेधा मती धीयते स्तोत्रनामान्युत्तराणि त्रयोदश
 यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मान् प्रख्यातं यज्ञ-
 तिकर्मेति निरुक्ता याच्यो भवतीति वा यजुरन्ना
 भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इन्पीपमन्यवो यज्ञं प्येनं नयन्तीति
 वर्चिर्हनामान्युत्तराप्यष्टान्विक कस्मादीरण श्रुष्ट
 भवतीति शकृष्णिर्हृतुपार्जा भवतीति वा याच्त्राकर्माण
 उत्तरे धातवः सप्तदश दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाध्य-
 णाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः स्वपितिमस्तीति द्वौ स्वपि-

विकर्माणौ कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मान् कूपान्
 भवति कुप्यतेषां स्नेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव स्नेनः
 कस्मान् संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ता निर्णीतान्त-
 र्द्वितनामधेयान्युत्तराणि षट् (निर्णीतं कस्मान्निर्णितं
 भवति) दूरनामान्युत्तराणि पञ्च दूरं कस्माद् द्रुतं भर्वा
 दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट् पुराणं कस्माद् पुरा न
 भवति नवननामान्युत्तराणि पञ्च नवं कस्माद्दानीं
 भवति ॥ २ ॥ (१६)

- "अर्चतिकर्माण उत्तरे धातयश्चतुश्चत्वारिंशत्" । 'अर्चतिकर्माणः' अर्चत्यर्थाः, पूजयत्यर्थाः पूजायामवश्यं भवितुं युज्यते उपमेति उपमाशब्देभ्योऽनन्तरम् अर्चतिकर्माणः समाह्वताः । केयन्तः पुनस्ते ? 'चतुश्चत्वारिंशत्' (४४) । कताने पुनस्ते ? 'अर्चति, गायति'—इत्येवमादयः । य एतेऽर्चतिकर्माणः, तैर्हि मेधाविन एवार्चति, एत एव हि स्तोतुं शक्नुवन्ति, तरे अमेधसः ॥

तस्मात् "मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः" । अर्चति-
 र्मभ्यः 'उत्तराणि' 'मेधाविनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि ?
 'चतुर्विंशतिः' (२४) । कतमानि पुनस्तानि ? "विप्रः, धीरः,
 प्रः" ।—इत्येवमादीनि । विविधानर्थानस्य प्राप्तुं प्राप्नोति
 । धीः प्रज्ञा, तद्भान् धीरः, रो मत्त्वर्थे । विगृह्य सदसि

यतीति विप्रः । इत्येवमादि । आह,—“मेधावी कस्मात् ?
यते,—स हि “मेधया तद्दानं भवति” । आह,—“मेधाः” ।
स्मात् ? सा हि “मती धीयते” । मतिर्बुद्धिः, तस्यां या
पशक्तिरभिव्यज्यते, सा मेधा इत्युच्यते ॥

य एव मेधाविनः, त एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविना-
यः “उत्तराणि” “स्तोतृनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि ?
योदश” (१३) । कतमानि पुनस्तानि ? “रेभः, जरिता,
ः”—इत्येवमादीनि । रेभो रेभतेः स्तुत्यर्थस्य । जरिता
तेः स्तुत्यर्थस्यैव । कारुः कर्ता स्तोमानाम् । इत्येवमादि
यम् । प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य शब्दस्य नोकं स्तोता कस्मादिति ॥

यज्ञेष्वेव हि अतिशयेन देवतानां स्तुतयः प्रयुज्यन्त इति
नामभ्यः “उत्तराणि” “यज्ञनामानि” । कियन्ति पुन-
ने ? “पञ्चदश” (१५) । कतमानि पुनस्तानि ? “यज्ञः,
अध्वरः, मेधः,—इत्येवमादीनि । आह,—“यज्ञः

त् ? उच्यते,—यदेतन् “प्रख्यातं यजति कर्म” लोक-
ः । एतदेव भाषसाधनेन शब्देनोच्यते यजनं यज्ञ इति ।
“वा” “याच्यो भवतीति” यज्ञः, याच्यते ह्यत्र, यतो वै
नामन्नं संभूतम् समभावयन्निति ह विज्ञायते, तस्माद्
नाद् यज्ञः । अथ “वा” “यजुर्मिः” अयम् “उन्नः” संक्लिप्त
भवति”, षडुत्पादत्र यजुषाम् । “वद् रुष्णाजिन इत्योप-
ः” षडु यदत्र दृश्यते प्रतिविशिष्टं साधनं किञ्चित्, तद्
रुष्णाजिनमिति यज्ञः, सोमे तावदजिनद्वयम्, यजमानेऽ-

प्यजिनद्वयम्, अचहन्यमानेषु हि हविःषु अजिनं घर्मोपार्जितं
घर्मपात्रेष्वप्यजिनम्, एवं बहुकृष्णाजिनः । अथ “वा” “यजूं-
ष्येनम्” उपक्रमादारभ्यान्तं “नयन्तीति” यज्ञः । घनतिः
कान्त्यर्थः, काम्यन्ते हि यज्ञाद् होमपशुस्वर्गादयः तस्मात् स
येनः यज्ञ इत्युच्यते । ममेदं दास्यतीति एषं यज्यमिः अस्मान्
फलं प्रार्थ्यत इति मेघः । इत्येवमादि ॥

यज्ञसम्यग्धेनैव “ऋत्विङ्नामानि उत्तराणि अष्टौ” ।
ऋत्विजां नामानि ऋत्विङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
‘अष्टौ’ (८) । कतमानि पुनस्तानि ? “भरताः, कुरवः”—
इत्येवमादीनि । धियन्ते दक्षिणाभिरिति भरताः । कुर्यन्ति
कर्माण्यति कुरवः । इत्येवमादि । आह,—“ऋत्विक् कस्मान्” ?
उच्यते,—“ईरणः” ईरयिता हि संस्तुतीनां भवतीति ऋत्विक् ।
‘ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिः’ ऋग्भिर्ह्यसौ यागकारी भवतीति
ऋत्विक् । “ऋतुयाजी भवतीति षा” स हि काले देयता यजतीति
षा । ऋतो याजयतीति षा, स हि काले एव याजयते, नाकाले ॥

ऋत्विक्सम्यग्धेनैव “याच्भ्राकर्माण उत्तरे धातयः सप्तदश”
(९) । कतमे पुनस्ते ? इति । “ईमहे, यामि, मन्महे”—
इत्येवमादयः ॥

याच्भ्रासम्यग्धेनैव “दानकर्माण उत्तरे धातयो दश” (१०) ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “दाति, दाशति, दासति”—इत्येवमादयः ॥
दानसम्यग्धेनैव “मध्येपणाकर्माण उत्तरे धातयश्चत्वारः
(११) । कतमे पुनस्ते ? इति । “परिस्रप, पयग्य”—इत्येव-

पः । सत्कृत्य दातुमिदं प्रतिप्रदीतुं प्रार्थना, अध्येषणे-
पते ॥

माच्यमानो हि सर्वोऽपि स्वपितीति अध्येषणाकर्मस्य उत्तरो
पेतिकर्माणो । कतमो पुनस्तौ ? “स्वपिति, सस्ति”—
” । स्वशब्देनेवोच्चार्य द्विप्रहणमवधारणार्थम्,—एतौ एव
निगमे न पुनस्तृतीयोऽस्तीति, अल्पत्वाद्वा द्विप्रहणम् ॥

कृपनामान्युत्तराणि चतुर्दश” कृपमेव हि आधित्यं मरौ
, सुतः कृप इव पतितो भवतीति वा, स्वपितिकर्मभ्यामनन्त-

कृपनामान्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘चतुर्दश’
कतमानि पुनस्तानि ? “वयः, कातुः खातः”—

ादीनि । म्रियते ह्यसावुदकार्थमिति वयः । कमुदकम-
ातुः । इत्येवमादि । आह,—“कृपः कस्मात्” ? उच्यते,

पानं भवति” यत्र हासी भवति, तत्र कुत्सितं पानं भवति,
पेक्षत्वात् । “कुप्यतेर्वा” यत्सम्यन्धादुदकार्थिनः कुप्यन्ति ॥

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव” । कृपमाधित्य मुष्णन्ति
त्यतः कृपनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘स्तेननामानि’ । कियन्ति

? ‘चतुर्दशैव’ (१४) । कतमानि पुनस्तानि ? “तृपुः,
इत्येवमादीनि । परेभ्यो धनान्याहृत्यातिशयेनासावात्मानं

तर्पयतीति त्रिपुः । लिम्पत्यसावात्मानं पापेनेति रिपुः ।
दि । आह,—“स्तेनः कस्मात्” ? उच्यते,—“संस्थानम्”

‘अस्मिन्’ “पापकम्” कर्म भवति “इति” एवं “नैस्तताः”
वैयाकरणानामन्यथापि स्यादित्यभिप्रायः ॥

“निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि पद्” । निर्णीतस्य च
 अन्तर्हितस्य नामधेयानि ‘निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि’ । ‘उत्तराणि’
 प्रश्नेभ्यः स्तेननामभ्यः, स्तेना ण्य अन्तर्हिता भवन्तीत्येष
 सम्यन्धः स्तेननाम्नामन्तर्हितनाम्नां च । कियन्ति पुनस्तानि ?
 ‘पद्’ (६) । कतमानि पुनस्तानि ? “निष्णम्, सम्यः, सनुतः” ।
 —इत्येवमादीनि । निर्णीतमिष निष्णम् । सनुतमिष सम्यः ।
 सन्ततमिष सनुतः । इत्येवमादीनि ॥

“दूरनामान्युत्तराणि पञ्च” (५) । अन्तर्हितं यद् भवति, दूष-
 तद् भवतीत्येष सम्यन्धः । कतमानि पुनस्तानि । “आके, पराके,
 पराचेः”—इत्येवमादीनि । आ कियतो देशान् पतद् घत्तने इति
 विज्ञातश्चमेतद् भवतीत्याके । पराके पराङ्गान्ते । पराङ्मुक्तमञ्चिर्न
 पराचेरित्येवमादि । यथैव भ्रतानि छन्दसि, तथैवैतानि समाप्ता
 तानि । आह,—“दूरं कस्मात्” ? “दुर्न” हि तद् “भवति” अर्ध्वतं
 महत्त्वात् । “दूर्यं घा” दुःखं हि तद् गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः ॥

दूरसम्यन्धेनैव “पुराणनामान्युत्तराणि पद्” (६) । समाप्त
 हि कालाध्वनोर्महत्त्वं दूरपुराणयोः । कतमानि पुनस्तानि ।
 “प्रहम्, प्रदिषः, प्रवयाः”—इत्येवमादीनि । प्राक्तनं प्रहम् ।
 प्राप् घुतिमदासीदिति प्रदिषः । प्रकृष्टवयाः प्रवयाः । इत्येव-
 मादि । आह,—“पुराणं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि “पुरा नवं
 भवति” न घर्त्तमानकाले ॥

“नवनामान्युत्तराणि पञ्च” (६) । पुराणसम्यन्धेनैव ।
 कतमानि पुनस्तानि ? “नवम्, नूतनं, नूतनम्”—इत्येवमादीनि ।

ब्राह्म,—"नवं कस्मान्" ? उच्यते,—तद्वि सद्य एव कुतश्चित्
 "आनीतं भवति" ॥ २ ॥

द्विंश उत्तराणि नामानि प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य
 प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्तं । आपित्वे नः प्रपित्वे तूय मा
 गहि । अभीके चिदु लोककृदित्यपि निगमौ भवतः ।
 दध्रमर्मकमित्यल्पस्य । दध्रं दध्नोतेः सुदध्रं भवत्यर्मक-
 मवहृतं भवति । उपोप मे परा मृश मा मे दध्राणि
 मन्यथाः । नमो महदुभ्यो नमो अर्मकेभ्य इत्यपि निगमौ
 भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः
 संसृतं भवति । तिरश्चिदर्यया परिवर्त्तिर्यातमदाभ्या ।
 पात्रेव भिन्दन् सत एति रक्षस इत्यपि निगमौ भवतः ।
 त्वो नेम इत्यर्द्धस्य त्वोऽपततो नेमोऽपनीतोऽर्द्धं हरतेर्वि-
 परीताद्धारयतेर्वा स्याद्दुद्रुतं भवत्यभोतेर्वा स्याद्दुद्रुतनो
 विभागः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति । नेमे देवा नेमे-
 ऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्ष-
 त्राणां नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमाश्च क्षत्राणीति च ब्रा-
 ह्मणमृक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते स्तुभिस्तीर्णानीव ख्यायन्ते ।
 अभी य ऋक्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो घामिव स्तुभि-

“निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि पद” । निर्णीतस्य = अन्तर्हितस्य नामधेयानि ‘निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि’ । ‘उत्तराणि प्रवृत्तेभ्यः स्तेननामभ्यः, स्तेना एव हान्तर्हिता भवन्तीत्येष सम्यग्धः स्तेननाम्नामन्तर्हितनाम्नां च । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘पद’ (६) । कतमानि पुनस्तानि ? “निष्यम्, सस्यः, सनुतः” —इत्येवमादीनि । निर्णीतमिच निष्यम् । सुतमिच सस्यः । सन्ततमिच सनुतः । इत्येवमादीनि ॥

“दूरनामान्युत्तराणि पञ्च” (५) । अन्तर्हितं यद् भवति, दूरवत्तद् भवतीत्येष सम्यग्धः । कतमानि पुनस्तानि । “आके, पराके, पराचैः” —इत्येवमादीनि । आ कियतो देशात् एतद् धर्तते इति विज्ञातव्यमेतद् भवतीत्याके । पराके पराक्रान्ते । पराङ्मुखमक्षिर्त् पराचैरित्येवमादि । यथैव श्रतानि छन्दसि, तथैवैतानि समाप्नोतानि । आह,—“दूरं कस्मात्” ? “द्वुतं” हि तत् “भवति” भवतो गच्छताम् । “दूरं वा” इति च तत्र गच्छते तावत् इत्यर्थः ॥

अपित्वे तूयमागहि कण्वेषु सुसचा पिव ॥” (ऋ० सं० ५, ७, ३,
 ३) । येन्द्र्येषा । वृद्धी । देवातियोः काण्वस्यार्धम् । महावते
 वृद्धीसहस्रे शस्यते । हे ‘इन्द्र !’ ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘गौरः’
 गौरमृगः, ‘अवेरिणम्’ अपगतार्णम् अपगतोदकं मद्देशं गत्वा
 ‘तृप्यन्’ तृपायाध्यमानः ‘अपाकृतम्’ अपानीयम्, (पानयोग्यं यत्र
 नास्ति, स्वल्पोदकत्वात्, सत्र कृतम्, उदकेन वा कृतम् जलाशय-
 स्थानम्) तडागमन्यद् वा शीघ्रम् ‘एति’, एवं त्वमप्येतस्मिन्
 ‘आपित्वे’ आपानकाले ‘प्रपित्वे’ प्राप्ते ‘तूयं’ क्षिप्रम् ‘आगहि’
 आगच्छ । आगत्य च य एष सोमः ‘कण्वेषु’ घर्त्तते, तमेभिरेव
 श्रुत्विग्भिः ‘सचा’ साकं ‘सु सुष्टु सह स्थित्वा ‘पिव’ इति ॥
 “प्रोष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शृणमर्चत । अभीकेचिद् लोककृत
 सङ्गे समत्सु वृत्रहास्माकं योषि चोद्रिता नभन्तामन्यकेषां ज्याका
 अधि धन्वसु ॥” (ऋ० सं० ८, ७, २१, १) । सुदासः पैत्रवत-
 स्येवमार्षम् । अतिच्छन्दाः । सर्वपृष्ठायां मंत्राघटणीयके देवता-
 व्यत्यये यागे शाङ्करस्यैन्द्रस्य चरोर्याज्येषा, रैधतस्य पुरोऽनुवाक्या,
 वाह्व्ये पुनरियमेव वोडशिशस्रे शस्यते । हे सोतारः ! ‘प्रो-
 प्रकर्षेण ‘सु’ प्रशस्ताभिः स्तुतिभिः ‘अस्मै’ ‘इन्द्राय’ तुष्ट्यर्थं
 ‘पुरोरथम्’ अग्रतो रथम् पतन् ‘शुग्म्’ बलम् ‘अर्चत’ स्तुत ।
 कञ्च पुनरर्थमभिसन्धायाचर्त ? इति । ‘अभीकेचित् उ-
 ल्लोककृत’ । ‘अभीके’ अभ्यागते एतस्मिन् ‘सङ्गे’ सङ्गप्राप्तकाले
 प्राप्तेऽप्येषु ‘समत्सु’ सम्मशयितृषु उद्यतायुधेषु शत्रुषु
 ‘लोककृत’ स्थानकम् । एषु ‘वृत्रहा’ शत्रुहन्ता इन्द्रो भविष्यतीति

एतमर्थमग्निसन्धाय प्राचंत अर्म्म यूयमिन्द्राय पुरोरथ्यं शूगमिति ।
 एष मन्यान् स्तोतृन् सम्बोध्य आत्मनापि प्रपशृते षत्तुम्,—हे
 मगधनिन्द्र ! 'अस्माकं' बोधि शुध्यस्व एताः स्तुतीः, मा
 परेषाम्, युद्ध्या घैताः, 'घोदिता' अनुप्राता जनस्य मय ।
 'अन्यकेषाम्' अन्येषां 'इयाकाः' ज्याः 'अधिधन्वसु' धनुःप्यधि-
 रोपिताः 'नमन्ताम्' हिंस्यन्ताम्, अघततइयाधनुषे इतसर्वोद्यमा
 एते अस्मद्दुद्रिपो युष्मद्नुप्रहाद् भयन्त्वित्यभिप्रायः ॥

“दध्रम्, अर्मकम्”—“इति” एते “अल्पस्य” नामनी । “दध्रं
 दध्नोतेः” घघार्थस्य । तद्धि “सुदध्रं भवति” सुच्छेद् भवति,
 अल्पत्वात् । “अर्मकमवहृतं भवति” ह्रस्वमित्यर्थः । “उपोपमे-
 परामृश” “नमोमहदुभ्यो नमो”—“इत्यपि निगमो (ऋ० सं०
 २, १, ११, ७—१, २, २४, ३) भवतः” ॥

“उपोपमे परामृश मा मे दध्नाणि मन्यथाः । सर्वाहमस्मि
 रोमशा गन्धारीणामिवायिका ॥” (ऋ० सं० २, १, ११, ७) ।
 भावयथ्यस्येयमार्यम् । अनुष्टुप् । भावयथ्यमेव सा भर्तारं तेना-
 नुपेयमाना प्रवीति । हे राजन् ! 'उप' गम्य 'उप' श्लिष्य च 'मे'
 मम 'परामृश' यः प्रदेशः पुरुषेण स्त्रियाः परामर्ष्टव्यः । किञ्च,
 मा मे दध्नाणि मन्यथाः' अल्पकानि लोमानि मा मन्यथाः ।
 तानेऽहमेतत्, यथा अलोमिकाया उपगमः प्रतिपिद्धः स्मृता,—
 'नाजातलोम्योपहासमिच्छेत्' इति । यतस्ते वेदयामि 'सर्वा-
 मस्मि रोमशा' सर्वेष्वेवावयवेषु ममोत्पन्नानि रोमाणि (वेपु,
 शीणामुत्पद्यन्ते ?) । कथञ्च पुनरहमस्मि रोमशा ? 'गन्धारी

णामिषाविका' गन्धारदेशजातानामविकानां मध्ये या सुष्टु
 रोमशा भवेत्, तथाहमस्मि रोमशा, निःशङ्को मामुपगच्छेत्यभि-
 प्रायः ॥ "नमो महद्भ्यो नमोऽभर्मकेभ्यो नमो युधभ्यो नम
 आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंस
 मा घृक्षि देवाः ॥" (ऋ० सं० १, २, २४, ३) । त्रिष्टुप् ।
 शुनःशेषस्यार्यम् । होतृजपे विनियुक्ता । 'नमो महद्भ्यः' नमो
 महत्परिमाणेभ्यो देवेभ्यः । 'नमो अभर्मकेभ्यः' अल्पपरिमाणेभ्यः ।
 'नमो युधभ्यः' मौचनघदुभ्यः । 'नम आशिनेभ्यः' व्यापिभ्यः ।
 'यजाम' 'देवान्' एतस्मिन्नुपस्थिते यागकाले । 'यदि' शक्नवाम ।
 अल्पश्रुतविज्ञाना घयम् अतएव ब्रूमो यदि शक्नवामेति । ययमी-
 दृशाः सन्तो युष्मान् ब्रूमहे,—हे 'ज्यायसः' ज्यायांसः ! देवाः !
 युष्माकमेव 'शंस' शंसितारं सन्तमल्ये वा महति वा कस्मिंश्चिद्
 दुःशास्ते 'मा घृक्षि' मा अम्मान् छिन्धि यन्नफलान्, को हि नाम
 नापराध्यति ? इत्यभिप्रायः ॥

"तिरः, सतः"—"इति" एते "प्रातस्य" नामनी भयतः ।
 अप्रातस्यैके अर्धीयते, यथापि योज्यम् । "तिरः तीर्णं" हि तन्
 "भयति" दूरमध्यातम् । "सतः संरुतं भयति" एकाभूय सतं
 भयति । "तिरश्चिद्वर्ष्या" "पात्रेष भिन्दन् सतः"—"इत्यपि
 निगमो (ऋ० सं० ४, ४, १६, २—५, ७, ६, १) भयतः" ॥

"अदियनावेह गच्छन् नासत्या मा पि वेनतम् । तिरश्चि-
 वर्ष्या परिघृत्तिर्यात मदाभ्या मार्ष्या मम धुतं हयम् ॥" (ऋ०
 सं० ४, ४, १६, २) । पदतिरादिना । भयस्योरात्रेवस्यार्यम् ।

प्रातरनुवाकादिपनयोः शम्यन्ते । हे 'अश्विनो !' 'नासत्या !'
 पां 'गच्छतम्' युवाम् 'इह' अस्मिन् यज्ञे सोमं पातुम् । किञ्च,
 'मा' चि येनतम्, मा विगतकामो भूतम्, युवामाह्वयमार्तो मया ।
 किञ्च, 'तिरिचिद्वर्ष्या' तिरोऽपि अघ्राते एव स्थाने यद्यवस्थितो
 स्यः, तथापि 'अर्ष्या' ईश्वरम्यापि रथगत्या दैवगत्या शीघ्रया
 'आयातम्' (द्विवचनं वा साचप्रद्वत्वात् पदस्य) किञ्च, 'परि-
 चर्त्तिः यातम्' यद्यपि क्वचिदनिभृत्तो स्यः, तथापि परिवर्त्तनं कृत्वा
 आयातम् । हे 'अदाभ्या' अहिर्म्यो ! अनुपहिंसितो ! अथवा
 अदाभ्यया अनुपहिंसितया गत्या आयातम् । हे 'माध्वी !' मधु-
 सोममिश्रं पेयं ययोस्तो । 'मम' 'धृतं' शृणुतम् 'हवम्' आह्वानम् ।
 धृत्वा अविलम्बयमार्तो शीघ्रमायातमित्यभिप्रायः ॥ "इन्द्रो याव-
 नामभवत् पराशरो हविर्मधी नामभ्याश्च विधासताम् । अमीदु-
 शक्रः परशुर्वथा घनं पात्रेय भिन्दन् सत एति रक्षसः ॥" (ऋ०
 सं० ५, ७, ६, १) । वसिष्ठस्वार्पम् । अगती । 'इन्द्रः' 'यातूनां'
 यातुधानानाम् 'अभवत्' 'पराशरः' पराशातयिता । ऋ-
 शानां पुनर्यातूनामभवत् पराशातयिता ? इति । उच्यते,—
 'हविर्मधीनाम्' हवींषि ये मन्थन्ति, तेषाम् । 'अभ्याविधास-
 ताम्' अभ्युद्धासयतां, यशोत्सादकानामित्यर्थः । अथवा परि-
 चर्ष्यायां स्यात्, ये तमिन्द्रं परिचरन्ति यातवः, तेषामेव परा-
 शातयितेति । योऽयमेवंलक्षण इन्द्रः, सोऽस्माभिराराधितः
 परिचर्ष्यायां 'अभि प्रति' अभ्येतु, अस्मान् प्रति । 'शक्रः' शक्रः,
 सर्वयातूनां यातने । 'परशुः' परशुहस्तः 'यथा' कश्चित् घन-

‘मिच्छत् अम्बेयात्, यथा, ‘पात्रा’ पात्राणि कौलालानि लकु-
टेनाप्रतिकटयमानः ‘मिन्दन्’ कश्चिदम्बेयात्, एवमम्बेति ‘रक्षतः’
‘रक्षांसि मिन्दन् । ‘सतः’ प्रदेशात्, दूरादित्यर्थः ॥

“त्वः’ नेमः”—“इति” एते नामनी “अर्द्धस्य” । “त्वः
अपततः” अपेत्य ततः । “नेमः अपनीतः” अपमज्य नीतः, पृथक्
कृत इत्यर्थः । “अर्द्धं हरतेर्विपरीतादारयतेर्वा स्यात्” “उद्गुधृतं”
हि तत् “भवति” । “ऋध्नोतेर्वा स्यात्” “ऋद्धतमः” अभि-
सम्पन्नतमः “विभागः” भवति । “पीयति त्वो अनुत्वो
गृणाति”—“नेमे द्वेचा नेमेऽसुरा”—“इत्यपि निगमी (ऋ० सं०
२, २, १६, २—य० मै० धा०) भवतः ॥

“बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठु मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
‘पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति चन्दाहस्ते तन्वं चन्दे अग्ने ॥”
इति (ऋ० सं० २, २, १६, २) । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् ।
‘आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’
‘यविष्ठु’ युवतम् ! ‘बोध’ बुध्यस्व, ‘मे’ मम ‘अस्य’ ‘वचसः’
‘मंहिष्ठस्य, दातृतमस्य, पूजयितृतमस्य वा, महत्तमस्य वा
‘प्रभृतस्य’ प्रकृष्टैर्मगवद्गुणीः, सम्भृतस्यः हे ‘स्वधावः’ अश्वन् !
ये गुणा अस्य वचसः, तान् बोध । किञ्च, इदमपरं शृणु,—
उभयेषां प्रजापत्यानां देवासुराणां द्विधा विभक्तानां “पीयति त्वः”
हितस्ति एकमर्द्धमसुराण्यम्, “अनु त्वः” अनु गृणात्येकमर्द्धं
देवाण्यमनुपीतीत्यर्थः । तत्रैवं सत्युभयथा विप्रतिपन्नेषु प्राजा-
ण्येषु ‘चन्दाहः’ चन्दनशीलः अर्हं, ईवं पक्षमाश्रितः, हित्वा

आसुरं, तथैतां 'तन्यं' तनूं ज्वलनदहनप्रकाशीकरणसमर्थं नित्य-
कालमेव प्रातर्मध्यन्दिने, सायं च 'वन्दे' स्तोमीत्यर्थः ॥ "नेमे देवां
नेमेऽसुराः"—इति ब्राह्मणवाक्यमेवेदं धाजपेये मैत्रायणीयानाम् ।
अर्द्धतो देवा अर्द्धतोऽसुरा आसन्नित्यर्थः ॥

"ऋक्षाः, स्तुभिः"—"इति" एते "नक्षत्राणाम्" नामनी ।
नक्षत्रशब्दं पर्यायामिधानप्रसक्तं निर्वाहीति,—“नक्षत्राणि नक्षते-
र्गतिकर्मणः” गत्यर्थे वर्तमानस्य, तानि हि नित्यमेवागच्छन्ति ।
“नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्” । नेमानि, क्षत्राणि धनानि ।
क्षत्रमिति धननाम । किन्तर्हि ? धनसरूपाण्येतानि, सूर्यरश्म्यनु-
वेधात् दीप्यमानानि सन्ति हिरण्ययानीच भ्राजन्ते इति तु
ब्राह्मणम्, नुशब्दार्थे चशब्दः । “ऋक्षाः” “उदीर्णानीय”
उदीरितानीय, केनचिद्धं गमितानीय “ख्यायन्ते” दृश्यन्ते
इत्यर्थः । “स्तुभिः स्तीर्णानीय” “ख्यायन्ते” दृश्यन्ते । “अमी
य ऋक्षाः”—“पश्यन्तो यामियं स्तुभिः”—“इत्यपि निगमो (शु०
सं० १, २, १४, ५,—३, ५, ६, ३) भवतः” ॥

“अमी य ऋक्षा निहितास उषा नक्तं दग्धे बुहचिदु दिवेयुः ।
अदग्धानि वरणस्य प्रतानि पिचाकशान्द्रमा नक्तमेति ॥” (शु०
सं० १, २, १४, ५) । शुनःशेषम्यार्यम् । त्रिष्टुप् । वारणी ।
वरणधाम्यां मूर्त्य उच्यते । 'अमी ये ऋक्षाः' अमूनि यानि
नक्षत्राणि 'निहितासः' निहितानि 'उषा' उच्चैरित्यर्थः । किञ्च,
तानि 'नक्तं दग्धे' रात्रापेयैतानि दृश्यन्ते । 'बुहचिदुदिवेयुः' न
विद्यापन्ते दि क्वचिद् दिवैतानि गच्छन्ति ? किमेतन् स्यात् ?

‘अदृश्यानि अनुपहिंसितानि ‘घृणस्य’ आदित्यस्य एतानि
‘यतानि’ कर्माणि आश्चर्य्यभूतानि स्युः । किमन्यद् भविष्यति ?
‘स हि भगवानादित्यः, तानि कुतश्चिदानयन्निवास्तं गच्छति,
पुनश्चैतानि अपनयन्निवोदेति ? तदेवं दर्शनं वा तेषां सूर्यवृत्तमेव ।
यदपि चैतत् ‘विचाकशत्’ दीप्यमानः ‘चन्द्रमा’ ‘नक्तम् एति’
तदप्यस्यैव भगवतः सूर्यस्य कर्म, अयमेव हि चन्द्रमसि
दीप्तिमादधान इयास्तं याति, पुनश्चाक्षिपन्निव चन्द्रमसो
दीप्तिमुदेति । योऽप्यमेवंस्वभावो घृणः तं घयमभिप्रेतार्थसिद्धये
स्तुमः, स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥ “ऋतादानं विचेतसं
पश्यन्तो यामिव स्तुभिः । विश्वेषामध्वराणां हस्कर्तारं दमे-
दमे ॥” (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३) । गोतमपुत्रस्य यामदेवस्यार्यम् ।
अनुष्टुप् । आग्नेयी । ‘ऋतादानं’ यज्ञवन्तं ‘विचेतसं’ विभूत-
प्रज्ञानं ‘विश्वेषां’ सर्वेषाम् ‘अध्वराणाम्’ यज्ञानां ‘हस्कर्तारं’
स्पर्धाकर्तारम्, उपज्वलिते हि तस्मिन् भ्रातृयज्ञैः स्पर्द्धन्त इव
यज्ञः, तमेव ह्यगुणविशिष्टम् अग्निं ‘पश्यन्तः’ वयमनेकधा विहृतं
‘दमेदमे’ यज्ञगृहे तासु तासु क्रियासु व्यापृतं स्तुमः । किञ्च,
योऽनेकधा दीप्यमानः ‘याम् इव स्तुभिः’ नक्षत्रैः पृथिवीं चित्र-
रूपां, चेदीं वा करोति, स नोऽभिष्टुतोऽभिप्रेतानर्थान्
साधयत्वित्यभिप्रायः ॥

“घघ्रीभिः, उपजिह्विका”—“इति” एते “सीमिकानाम्”
नामनो भवतः । या एताः पिपीलिका इत्युच्यन्ते लोके ता इमाः
सीमिकाः “घघ्नयोदमनात्” ता हि घघन्त्युदकं येन मृदाद्रो-

भवति । “सीमिकाः स्यमनात्” स्यमन्ति हि ता नित्यमेव गच्छन्ति
इत्यभिप्रायः । “उपजिह्विकाः उपजिघ्याः” उपजिघ्रन्ति हि ता
पटु हासां घ्राणेन्द्रियं भवति । द्वयोरपि नाम्नोरेक एव “निगमः
—“यदत्युपजिह्विका (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)”—“इति
“भवति” ॥

“यदर्युपजिह्विका यद्दुप्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते
घृतम् ॥” (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६) । भार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्षम् ।
उक्थेऽग्नौ समिदनया हृयते । ‘यत्’ ‘अत्ति’ भक्षयति ‘उप-
जिह्विका’ अन्तरनुप्रविश्य, ‘यत्’ च ‘अतिसर्पति’ आर्द्रया सदा
परिवेष्टयन्, ‘घ्नः’ बहिर्न शक्नोत्यस्तु खदिरस्तारादि, ‘सर्वं’
तदुभयजातीयमपि ‘ते’ तव हे भगवन् ! अग्ने ! ‘घृतम्’
अस्तु, ‘ता’ तत् घृतीभूतं, एवं ‘जुपस्व, संसेवस्व हे ‘यविष्य’
युवतम् ! ॥

“ऊर्दरम्, हृदरम्”—“इति” एते “आचपनस्य” नाम्नी
भवतः । उप्यते यस्मिन् यवादि धान्यं कुशूलेऽन्यत्र वा वैषयादीं
कस्मिंश्चित्, तदुर्दरमिति हृदरमिति च, यदाचपनमाहुः, प्राकृतेन
[लीकिकास्तादाचपनमित्युच्यते । “ऊर्दरम् “उदीर्णम्” ऊर्ध्वं
हि तद्दीर्णं “भवति” । अथ “घा” “ऊर्जे” तदर्थाय
“दीर्णः” भवति । ऊर्गित्यश्रनाम, तदुतये हि तच्छुषिरीभूतं
भवति । “तमूर्दरं न पृणता”—“समिद्धो अन्नम्”—इति
निगमौ (ऋ० सं० २, ६, १४, ५—य० घा० सं० २६, १)
भवतः ॥

“अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वसो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य
 राजा । तमूर्दरं न पृणता यद्येनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥”
 (ऋ० सं० २, ६, १४, ५) । गृत्समदस्येयमार्षम् । चिन्टुप् ।
 ऐन्द्री । हे ‘अध्वर्यवः’ ! ‘यः’ इन्द्रः ‘दिव्यस्य’ द्युन्योकाश्रयस्य,
 ‘वस्यः’ वसुनः घनस्य, ‘यः’ च ‘पार्थिवस्य’ अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य
 (पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्), यच्च ‘क्षम्यस्य’ भूम्याश्रयस्य,
 ‘राजा’ अधिपतिः, ‘तम्’ एवङ्गुणयुक्तम् ‘इन्द्रम्’ ‘ऊर्दरं न’ ऊर्दर-
 मिव ‘पृणत’ पूरयत ‘यवेन’ । यथा कश्चिन्मनुष्यः ऊर्दरं पूरयेत्,
 तथा यूयमिन्द्रं ‘सोमेभिः’ सोमैः पूरयत । ‘तद् अपः वः अस्तु’
 तद् वः कर्मान्तु, सर्वमन्यन्मुक्चेत्यभिप्रायः ॥ “समिद्धो अजन्
 हृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमन् पितृमानः वाजी वहन् वाजिनं
 जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥” (य२ वा० सं० २६, १) ।
 आर्षीसूतम् आध्वर्यवेऽश्वमेधे । तत्रेय प्रथमा आर्षी । हे
 “अग्ने !” भगवन् ! “समिद्धः” सन्दीप्त, त्वम् ‘अजन्’
 गमयन्नात्मानं प्रति । ‘हृदरम्’ आचपनं ‘मतीनां’ देवानां हि
 सर्वेषां ‘घृतम्’ आचपनं मतीनाम्, ते हि तत्र सर्वा मतीः प्रक्षि-
 पन्ति ममेदं स्यादिति । तदेवङ्गुणयुक्तं घृतं ‘मधुमन्’ मधुन्या-
 दयुक्तम् ‘पितृमानः’ पिबन्नित्यर्थः । अथवा देवान् प्रति ‘वहन्’
 ‘वाजी’ आत्मना घेजतवान् बलवान्, परेभ्यो वा भयदात्त । हे
 ‘जातवेदः !’ वहन्नेनमाश्वमेधिकं वाजिनमुच्यसे,—अस्माभिः
 ‘प्रियम्’ एनं ‘वाजिनं’ ‘देवानां’ ‘सधस्थम्’ स्थानम् समानं ‘धा’
 भाभिमुच्येत, शीघ्रतरं ‘वक्षि’ बह प्रापयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रम्मः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्म आरमन्त एनम्
 आ न्या रम्भं न जिघ्र्यो ररम्भेन्यपि निगमो भवति
 आरभामहे त्या जीर्णा इव दण्डं पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येन
 कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति ।
 मेना शा इति स्त्रीणां द्वियस्त्यायनेरपत्रफणकर्मणो मेना
 मानयन्त्येना शा गच्छन्त्येनाः । अमे नांश्चिज्जनिवतश्च-
 कर्ष्य । ग्नास्त्वाकृतन्तन्नपमोऽतन्वतेत्यपि निगमो भवतः ।
 शेषो वैतस इति पुंस्रप्रजननस्य । शेषः शपतेः स्पृशति-
 कर्मणो वैतसो वितस्तं भवति । यस्यामुशन्तः ब्रहराम
 शेषम् । त्रिः स्म माह्वः श्रथयो वैतसेनेत्यपि निगमो
 भवतः । अर्यनेत्युपदेशस्य । अया ते अग्ने समिधा विधे-
 मेति स्त्रियाः । एनावो अग्निमिति नपुंसकस्य । एना
 पत्या तन्वं ? संसृजस्वेति पुंसः । सिपक्तु सचव
 इति सेवमानस्य सनःसिपक्तुं यस्तुरः सनः सेवतां
 यस्तुरः । सचस्वा नः स्वस्तये । सेवस्व नः स्वस्तये ।
 स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति भ्यसते
 रेजत इपि भयवेपनयोः । यस्य शुम्माद्रोदसी अभ्यसेतां ।
 रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्य इत्यपि निगमो भवतः ।

द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिस्तयोरेषामवति
॥ ४ ॥ (२१)

“रम्भः, पिनाकम्”—“इति” एते “दण्डस्य” नामनी ।
“रम्भ आरम्भत एतम्” अस्वलनार्थम् । “आ त्वा रम्भं न”—
“कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः”— इति निगमौ (ऋ० सं० ६, ३,
४५, ५—य० घा० सं० ३, ६१) ॥

“आ त्वा रम्भं न जिप्रयो ररम्भा शवसस्पते । उश्मसि त्वा
सधस्य आ ॥” (ऋ० सं० ६, ३, ४५, ५) । काण्वस्य त्रिशोक-
स्यार्थम् । ऐन्द्री । गायत्री । अतिरात्रे महामते च शस्यते । हे
भगवन्निन्द्र ! “आरभामहे” अर्थं “त्वा” त्वां ‘रम्भं न’ “दण्डमिव”
‘जिप्रयः’ ‘जीर्णाः’ इत्यर्थः । यथा वृद्धाः केचित् दण्डमारभेरश्रव-
ण्मार्थमेवमारभामहे त्वाम् । हे भगवन् ! ‘शवसस्पते’ बलस्य
‘पते ! त्वं न आश्रय इत्यभिप्रायः । किञ्च, ‘उश्मसि त्वा’ काम-
यामहे त्वां नित्यमेव ‘सधस्ये’ समाने एव कस्मिन् स्थाने यज्ञाय-
तनेऽवस्थितं त्वामभिमुख्येन प्रष्टुं स्तोतुं वेत्यभिप्रायः ॥
“पिनाकं” “प्रति पिनाक्येनेन” हन्तीत्यर्थः । “एष ते रद्द
भागस्तेनायसेन परो मूजवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकहस्तः
कृत्तिवासाः” । ‘एष ते रद्द भागस्तेन’—इति, श्रैयम्बकाः पुरो-
हारा अनेन मन्त्रेण वृक्षे आसज्यन्ते । हे भगवन् ! ‘रद्द !’ ‘एषः’
‘ते’ तव ‘भागः’ ‘तेन’ अवसेन पथ्यदनेन ‘परः’ परस्तात् ‘मूजवतः’
‘पर्वतात्’ ‘अतीहि’ अतिगच्छ, मा अत्रैव स्थाः । कथमुपरतीहि ?

‘पिनाकहमराः’ भूष्या, ‘कृत्तिघासाः’ घर्मघासाः’ अयततघन्व
नीधमतीदि ॥

“मेनाः, ग्नाः”—“इति” एते “स्त्रीणां” नामनी । पर्याया
भिधानप्रसक्तमुच्यते,—“स्त्रियः स्त्रियायतेरपत्रपणकर्मणः लज्जा
र्थस्य, लज्जन्त्यपि हि ताः । “मेनाः” “मानयन्त्येनाः” पुर्या ।
“ग्नाः” “गच्छन्ति” हि “एनाः” मैथुनेन घर्मेण । “अमेनांश्चित्”
—“ग्नास्त्वा वृन्तन्”—“इति” “निगमो (ऋ० सं० ४, १, २६,
२—सा० वे० कौ० शा० ता० ब्रा० १, १, ८) भवनः” ॥ “आ
प्रद्रघ हरिषोमा विवेनः पिशङ्गपते अभि नः सचस्व । नहि
त्वदिन्द्र घस्योऽग्रन्यदस्यमेनांश्चित्जनियतश्चकथ ॥” (ऋ० सं०
४, १, २६, २) । अघस्योराश्रेयस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐत्री ।
हे ‘हरियः!’ ‘आ’ आभिमुख्येनास्मान् ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘द्रघ’ ।
किञ्च, ‘मा विवेनः’ मा विगतकामो भूरस्मन्तः । हे ‘पिशङ्गपते’
शोभनदान! ‘अभि सचस्व’ ‘नः’ । किञ्च, ‘नहि’ ‘अन्यत्’
देवतान्तरं ‘त्वत्’ त्वत्तः प्रतिविशिष्टम् ‘अस्ति’ यत् प्रतिपद्येमहि ।
हे भगवन्! ‘इन्द्र!’ ‘घस्यो’ घन्तुमन्! किं कारणम्? ‘अमेनां-
श्चित्’ अस्त्रीकानपि स्तोतृन् ‘जनियतः’ एव स्त्रीम्, अत एव
‘चकथ’ करोषीत्यर्थः । यस्मात् त्वमेवङ्गुणविशिष्टः, तस्मात्
रघमेव स्तुम इत्यभिप्रायः ॥ “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ०—० । ग्नास्त्वा
वृन्तन्नपसोऽतन्वत वयित्र्योऽघयन् घरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे.
वृहस्पतये घासस्तेनामृतत्वमशीय घयोदात्रे भूयान्मयो मेहा ।

तिप्रदीपे ०—० । क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात्
 तमो दाता कामः प्रतिप्रदीता कामः समुद्रमाविशन् कामेन त्वा
 तिगृहामि कामैतत्ते ॥” वासःप्रतिग्रहणमन्त्रेऽनुपङ्ग एव,
 आयणीयके, साण्ड्यब्राह्मणे (सा० कौ० शा० १, १, ८) च,
 न्यास्यपि शांखानु च । तदुवास उच्यते,—हे ‘वासः !’ ‘सचितुः’
 गदित्यस्य ‘प्रसवे’ अम्बनुजातः अहं त्वां “प्रतिगृहामि” ।
 अश्विनोः’ देवयोः बाहूभ्यां प्रतिगृहामि । नीताभ्यामेव ‘बाहु-
 याम्’ अपिच ‘पुष्पः’ देवस्य ‘हस्ताभ्याम्’ प्रतिगृहामि । किञ्च,
 नास्त्या हन्तन्’ स्त्रीभिस्त्वं फर्त्तितः, तन्तुकरणाभिप्रायेण ।
 अपसः’ अल्पकाः, अनुपजातपुंस्त्वाः, जननायासमर्थाः, कुचिन्द-
 दुत्रकाः त्वाम् ‘अतन्यत’ । ते हि कुचिन्दानां परिकर्म ‘विषः’
 वीमत्यः, बुद्धिमत्यः, बुधालाः, पवित्र्यः त्वाम् ‘अधधन्’ कुचिन्द-
 स्त्रियः हृतघृत्यः । तदेवमभिनिष्पन्नं त्वां ‘मह्यं’ ‘बृहस्पतये’
 पार्हस्पत्य आत्मव्यवस्थिताय ‘चरुणः’ दीपताविशेषः ‘ददाति’
 उदकपूर्वकं त्वं दीयसे । सोऽहम् एवद्गुणयुतः त्वां प्रतिगृह्य
 ‘अमृतत्वम्’ अमृतभाष्य पद्याभिलषितमेव ‘अशीप’ अशुषाम् ।
 त्वं प्रतिगृह्यमाणं वासः, तव प्रसादात् मैघमेनम् स्यात्,—अमृत-
 भाषानमम मा खण्डनं कार्योरित्यभिप्रायः । किञ्च, ‘मयः’
 सुखं ‘दात्रे’ ‘भूयात्’ भवतु । ‘मयः’ सुखं ‘मह्यं’ ‘प्रतिप्रदीपे’ च ।
 किञ्च, ‘कः’ प्रजापतिरथं ‘कस्मै’ प्रजापतये एव ‘अदात्’ ददाति ।
 योऽप्यथं ददाति सोऽप्यथं दाना, अथमपि प्रजापतिदेवेत्यभि-
 प्रायः । ‘पश्यति हि,—“क इति तु उप्यते कः”—इति (सू० सं०

१, ६, ८, २) किञ्च, कामः कामाग्रैव अदात् तद्ददाति । पुण्यं भविष्यतीत्यनेन कामेन दाता ददाति, आच्छादनं भविष्यति इति शतरः प्रतिगृह्णाति । एवं कामो दाता, कामः प्रतिग्रहोता । स एव काम उच्यते,—हे काम ! 'एतत् ते दासः' सकामो मव इति ॥

“शेषः, वैतसः”—“इति” एते नामनी “पुंस्प्रजननस्य” । “शेषः शपतेः” “स्पृशतिकर्मणः” स्पृशत्यर्थस्य, स्पृश्यते हि तेन स्त्री । “वैतसो वितस्तं भवति” । उपक्षीणं तद् भवति प्रागनुस्तरणान् स्त्रियाः । “यस्यामुशन्तः”—“त्रिः स्म माहः”—“इति” “निगमौ (ऋ० सं० ८, ३, २७, २—८, ५, १, ५) भवतः ॥” “तां पृषञ्छि घतमा मेरयस्वयस्यां धीजं मनुष्याः वपन्ति । या न ऊरु उशती विध्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् ॥” (ऋ० सं० ८, ३, २७, २) । सूर्याया आर्षम् । कन्याप्रथमोपगमे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘पृषन् !’ ‘ईरयस्व’ तां योनिम्, ‘यस्यां’ योनीं ‘धीजं’ शुभम् ‘मनुष्याः वपन्ति’ । त्यङ्ग-योनिषोषे धीजमेतस्यामर्षघत् स्यात्, त्वद्धीनो हि योनिषोष इत्यभिप्रायः । ‘या’ इयम् ‘नः’ भस्माकम् ‘ऊरु’ ‘उशती’ कामयमाना स्त्री ‘विध्रयाने’ नानाप्रकारमाश्रयते । तस्या या योनिः, ताम् ‘ईरयस्व’ ‘उद्गमय’ धीजप्रदणाय सुपुत्रां कुद्वय । ‘यस्यां’ योनीं ‘उशन्तः’ पुत्रजन्मकामयमानाः ‘प्रहराम’ प्रक्षिपेम इमं ‘शेषम्’ ॥ “त्रिः स्म माहः” अथयो वैतसेनोत स्म मेऽप्यत्यै । “पुत्रयोऽनु ते वतमार्यं राजा मे धीर त्वय १”

स्तदासीः ॥” (ऋ० सं० ८, ५, १, ५) । उर्वश्या आर्षम् ।
त्रिष्टुप् । सा पुरुरवसामागास्तिष्ठेत्वुक्ता सती अनयर्चा पुरुर-
वसं प्रत्यव्रवीत् । हे ‘पुरुरवः!’ ‘त्रिः स्म माह.’ त्रिरहो माम्
‘अथयः’ अताडयः त्वम् ‘चैतसेन’ शिश्रवण्डेन पूर्वम् । ‘उत स्म
मे’ अपि च यावान् कञ्चिदमिलापो मम मनस्यासीत् तं सर्वमेव
त्वम् ‘अथ्यत्यै’ ‘पृणासि’ व्यतिपूरितवानेवासि । अतस्तवाहम्
‘अनु आयम्’ अनुगतवती । ‘केतम्’ चेतसा अनुकूला तवाहम-
भयमित्यर्थः । किञ्च, हे ‘वीर !’ तदा तथानुकूलायाः सत्याः
‘राजा’ ईश्वरः त्वम्, अस्याः ‘तन्वः’ मच्छरीरस्य ‘तदा आसीः’
तदानीं त्वम्, सम्प्रति न तथा वर्तसे, यथा पूर्वम्, अतस्त्वये-
दानीं नाह समेष्ये इत्यभिप्रायः ॥

“अया, एता”—“इति” एते नामनी “उपदेशस्य” । स
पुनरुपदेशः स्त्रीपुंनपुंसकेषु भिन्नो भवति, अतस्त्रिष्वपि प्रदर्शयते ॥

तत्र, ‘अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं
गृभाय । दहाशसो रक्षसः पाह्यः स्मान् द्रुहो निशो मित्रमहो
अघघात् ॥” इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ५) । “स्त्रियाः”
उपदेशः । घामदेवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । रक्षोघ्ने कर्मणि
चिन्तियोगः । भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘अया’ अनया ‘समिधा’ ‘ते’
तव ‘विधेम’ परिचर्येयं कुर्मः । स त्वमेवमस्माभिः परिचर्ये-
माणः शृणु यत् कुरुष्व ‘प्रतिगृभाय’ प्रतिगृहाण इमं ‘स्तोमं’
स्तोत्रम्, अस्माभिः ‘शस्यमानम्’ उच्चार्यमाणम् । ‘दह’ एतान्
‘अशसः’ अशस्तन् अस्तोतून्, आरामनः ‘द्रुहः’ च दोग्धन्, अस्मा-

कम् । एतान् 'रक्षसः' राक्षसान् 'निदः' निन्दितृश्च । किञ्च
 'पाहि' रक्ष अस्मान्, हे 'मित्रमहः' मित्राणां पूजयितः ।
 'अवघात्' अवन्दनीयात् कर्मणः, पापादित्यर्थः ॥ "एना यो
 अग्निं नमसोर्जोर्नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्टमरति स्वध्वरं
 विश्वस्य दूतममृतम् ॥" (ऋ० सं० ५, २, २१, १) । इति
 "नपुंसकस्य" उपदेशः । घसिष्टस्यार्धम् । घृहती । प्रातरनु-
 घाकाश्विनयोः शस्यते । 'एना घः' अनेन युष्माकं 'नमसा'
 अन्नेन अभ्युद्यतेन 'ऊर्जोर्नपातम्' अर्पां पौत्रम्, अथवा अन्नानां
 पौत्रम्, आहुतिभ्यः आपः, अदुम्यः अग्निः, एनया प्रणालिकया
 अन्नस्य पौत्रोऽग्निः । तम् ऊर्जोर्नपातम् 'अग्निम्' 'आहुवे' ।
 किंलक्षणम्, 'प्रियम्' इष्टम्, देवानाञ्च 'चेतिष्टम्' अतिशयेन
 चेतनावन्तम्, 'अरतिम्' अलमतिं पर्याप्तमतिम्, 'स्वध्वरं' शोम-
 नयज्ञम्, 'विश्वस्य' यजमानगणस्य, एष योऽधिष्ठतः कर्मणि,
 तस्य 'दूतम्' 'अमृतम्' अमरणधर्माणम् । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 तं घः आशासमृद्ध्ये अहमाह्वये । स चाहुतो देवान् प्रति दीत्यं
 करिष्यतीत्यभिप्रायः ॥ "एना पत्या तन्वं १ संसृजस्यं (ऋ०
 सं० ८, ३, २५, २)" — "इति" "पुंसः" उपदेशः । "इह प्रिय
 प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना
 पत्या तन्वं १ संसृजस्वाधा जिघी विदथ मा पशधः ॥"
 (ऋ० सं० ८, ३, २५, २) । इति सूर्याया आपंम् । जगती ।
 ॥ गृहान् प्रवेश्यते, सौच्यते । हे घधु ! 'इह' एव 'अस्मिन्'
 ॥ युक्तायाः सत्याः 'ते' तव यत् 'प्रियं' तत् 'समृध्य-

त्ताम् । किञ्च, अस्मिन् गृहे त्वं 'गार्हपत्याय जागृहि' गृहपति-
भावाय अघहिता भवेत्यर्थः । किञ्च, 'एना पत्या' अनेन भर्त्रा
सह 'तन्वं' तनुं 'संसृजस्व' मिथीकुरु । अघैवं सोमनस्ये
घर्त्तमानौ 'जिघी' जर्णौ याघत् ताघत् अवियुज्यमानौ परस्परेण
'विदधं' यज्ञम् 'आ' आभिमुख्येनावस्थितौ सन्तौ यज्ञसन्वन्धीनि
घचांसि चदतम् इत्याशीः ॥

“ए ना धो अग्निं तमसा” “एना पत्या”—इति समानेऽप्ये-
नाशब्दे स्वरान्ते एकस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्व-
मैकस्य पुरुषविषयत्वम् । एकत्र नम इत्युपपदम्, एकत्र
पतिशब्दः ॥

“सिपक्तु, सचते”—“इति” एते नामनी “सेवमानस्य” ।
“सतः सिपक्तु”—“सचखा नः”—इति निगमौ (ऋ० सं० १, १,
३४, २—१, १, २, ४) भवतः ॥

“यो रेवान् यो अमीघहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः । स नः
सिपक्तु यस्तुरः ॥” (१, १, ३४, २) । मेधातिथरार्थम् । अग्न्यु-
पस्थाने विनियुक्ता । “सोमानं स्वरणम् (ऋ० सं० १, १, ३४,
१)”—इत्यस्या ब्राह्मणस्पत्याया इयमनन्तरा, तेनेयमपि ब्राह्मण-
स्पत्यैवस्यात् । उक्तञ्चाहुरकाणां ब्राह्मणस्पत्याभिरग्निमुपति-
ष्ठेतेति । हे भगवन् ! ब्राह्मणस्पते ! ‘यः’ ‘रेवान्’ रयिमान्,
धनवान्, ‘अमीघहा’ रोगहा, ‘वसुवित्’ च वसुनो धनस्य
अपूर्वस्यापि लब्धा, यश्च ‘पुष्टिवर्द्धनः’ धनपोषस्य वर्द्धयिता, ‘सः’
‘नः’ अस्मान् ‘सिपक्तु’ “सेवताम्” । पुनः युष्मत्प्रसादात् ‘यः’

‘तुः’ तूर्णकारी पटुरित्यर्थः ॥ “स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपा-
यनो भव । सचस्या नः स्वस्तये ॥” (ऋ० सं० १, १, २, ४) ।
मधुच्छन्दस आर्षम् । अग्न्युपस्थाने विनियोगः । हे भगवन् !
‘अग्ने !’ यं त्वां घयं परिचराम, ‘सः’ ‘नः’ अस्माकं ‘सूनवे’ पुत्राय
‘सूपायनः’ सूपगमनः सूपचारः ‘भव’ सूपचीर्णश्च ‘सचस्व’ ‘नः’
‘भ्यस्तये’ भ्यस्तययनाय । निगमप्रसक्तमुच्यते,—“स्वस्तीति”
एतत् “अविनाशिनाम” अविनाशिनः व्यर्थस्य नाम । अन्ये
त्वर्धायते,—“अविनाशनाम” इति । तेषाम् अविनाशस्यैव नाम ।
तत्त्वमुक्तम्, अधुना व्युत्पत्तिं ब्रवीति—“अस्तिः” अयम् “अभि-
पूजितः” सुपूर्वः सन्नुच्यते “सु अस्ति”—“इति” ॥

“भ्यसते, रजते”—“इति” एते नामनी “भयवेपनयोः ।
“यस्य शुष्माद्रौदसी”—“रजते अग्ने पृथिवी”—“इति” “निगमा-
(ऋ० सं० २, ६, ७, २—५, १, ८, ४) भवतः” ॥

“यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्य-
भूयत् । यस्य शुष्माद्रौदसी अभ्यसेतां नृणस्य महा स जनास-
इन्द्रः ॥” (ऋ० सं० २, ६, ७, १) । उपरिष्ठाद् व्याख्येयः ॥
“प्र चित्रमर्कं गृणते नुराय मारताय स्वतयसे भरध्वम् । ये
सहांसि सहसा सहन्ते रजते अग्ने पृथिवीमखेभ्यः ॥” (ऋ० सं०
५, १, ८, ४) । भरद्वाजस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । चातुर्मास्ये
चैश्वदेवे पर्वणि याज्या । “अग्निमास्तीं पृथिमालभेत सृष्टिकामः”
—इत्यस्य पशोः षडर्चे चेषम् । हे स्तोतारः ! चित्रम् अर्कम्
चायनीयं स्तोमं ‘गृणते’ स्तुयते, स्तनयित्नुशब्देन वृद्धं अगत्

उपशदापते । 'तुराय' त्वरमाणाय 'स्रतयसे' स्वात्मगलापष्ट-
मिने 'मास्ताय' गणाय । कीदृशानां पुनर्मस्तां गणाय 'प्रमर-
ध्यम्' ? इति,—ये मस्तः 'सहसा' स्वैन बलेन 'सहांसि' परंपां
कानि 'सहन्ते' अभिमवन्ति, 'रिजते' विभेति, कम्पते वा ।
केभ्यः मस्तुभ्यः ? 'पृथिवीमन्वेभ्यः' महद्भ्य इत्यर्थः । य एव-
ङ्गुणयुक्ता मस्तः, तेषां यो गणः, तस्मै प्रमरध्यम् चित्रमर्षम् ।
अग्रये मास्ताय च गणायेति स्तोत्रं सम्योध्य ततोअग्निं श्रवीति,
—हे भावप्रग्ने ! शृणु त्वमप्येनमर्कमेवङ्गुणयुक्तेर्मरुद्धिः सह ॥

“घायापृथिवीनामधेयानि” एभ्यः “उत्तराणि” द्विसम्यन्धे-
नैवोच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? “चतुर्विंशतिः” (२४) ।
कतमानि पुनस्तानि ? “तधे, पुरन्धी”—इत्येवमादीनि । सर्व-
स्यास्य भूतग्रामस्य धारयित्री स्वधे । पुरन्धी, पुरु वह्नि
धारयित्री । इत्येवमादि योज्यम् ॥

द्विवचनेन युक्तानि घायापृथिव्योर्नामानि, “तयोः” साह-
चर्याख्यायिका “एग” अक् “मयति” (साहचर्ये द्वि सति
द्विवचनयोग उपपन्नरूपो भवति नास्त्राम्),—॥ ४ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को
पिवेद् । विश्वं त्मना पिभृतो पद् नाम विवर्तते अहनी
चक्रियेव ॥ कतरा पूर्वा कतरापरेनयोः कथं जाते कवयः
क एने विजानाति सर्वमान्मना पिभृतो पद्नयोः कर्म

विवर्त्तते चैनयोरहनी अहोरात्रं चक्रयुक्तं इवेति धावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ ५ (२२) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४ ॥

“कतरा पूर्वा कतरा” ०—इति (ऋ० सं० २, ५, २, १)

अगस्त्यस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । पृष्ठ्याभिन्नययोः षष्ठेऽहनि महाप्रत-
च तृतीय सचने धैश्यदेवे शस्त्रे शस्यते । स्वयमेव तावद्वितर्क-
यन्नुत्पन्नसंशयो मन्त्रदृग् प्रधीति,—‘कतरा’ अनयोः धावा-
पृथिव्योः ‘पूर्वा’ ? ‘कतरा’ तु ‘अपरा’ ? न हि पौर्वापर्यमनयोः
स्फुटं लक्षयितुं शक्यते । ‘कथा’ केन प्रकारेण एते ‘जाते’ स्याताम् ?
किं पौर्वापर्येण, उत युगपद् भवेताम् ? अपि तावत् हे ‘कवयः !’
‘कः विवेद’ कश्चिदपि विस्पष्टं जानाति ? अहं त्वेतावच्छ-
क्रुयादागमाद् घक्तुम्,—तस्माद्बुद्भूतस्य हिरण्मयस्याण्डस्यैते
शकले इति । एवं ह्याह ते,—“अण्डकपाले रजतञ्च सुवर्णं
चाभवताम्, तद्यत् रजतं, सेयं पृथिधी, यत् सुवर्णं सा धीः”
—इति । तेन ज्ञायते युगपदेवैते स्यातामिति । किञ्च, ‘विश्व’-
सर्वं ‘त्मना’ आत्मनैव ‘विभूतः’ धारयतः । ‘यद् नाम’ यदर्थ-
मनयोर्नाम नमनम्, यस्माद् भूतग्रामधारणार्थम् एतेन विपरिणा-
मत्वेन, तत् सर्वमेव विभूतः । किञ्च, ‘विवर्त्तते’-‘च’ विपर्ययेण
वर्त्तते च ‘एनयोः’ एव अन्तर्भूते अहनी “अहोरात्रे” ‘चक्रियेव’
“चक्रयुक्ते इव” चक्रयुगलमिव अविद्योनेन संयुक्ते, सम्बद्धे
इत्यर्थः ॥

